

Rahilə Abdinova
Natavan Hüseynova

AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Hamı nətiq ola bilməz, lakin
nitq mədəniyyətinə yiyələnə bilər.

RAHİLƏ ABDİNOVA
NATƏVAN HÜSEYNOVA

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Kitab Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin 30 mart 2021-ci il
tarixli əmr № F-127 sayılı məktbuna
əsasən çap olunur.

“Elm və təhsil”
Bakı - 2021

Redaktor: **Nadir Məmmədli**
Filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Rüfət Rüstəmov**
Filologiya elmləri doktoru, professor
Fərqanə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Rəna Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rahilə Abdinova Hüseynağa qızı

Natəvan Hüseynova Vəqif qızı

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. (*Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələri üçün dərslik*). Bakı, "Elm və təhsil", 2021, 448 səh.

Xalqın mədəni səviyyəsinin yüksək sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı zamanda dildən məqsədəuyğun istifadə qaydalarına bələd olmaq, yəni aydın, səlis, yığcam, ifadəli, həm də məzmunlu nitqə malik olmaq tələb olunur. Belə şəraitdə insanların, xüsusən gənc nəslin nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi böyük önəm daşıyır.

Bu fənnin orta ixtisas təhsili müəssisələrində tədris olunmasında əsas məqsəd gənclərin yazılı, şifahi nitqini inkişaf etdirmək, onlara düzgün danışmaq və yazı vərdisləri aşılamaq, nitq mədəniyyətinin elmi əsaslarını, dil normalarını, dilin üslubi imkanlarını, nitqin etik məsələlərini öyrətməkdir.

Dərslik orta ixtisas təhsili müəssisələrinin bütün ixtisasları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

"Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" dərsliyi altı bölmədən ibarətdir. Dərslikdə Azərbaycan dilinin tarixi, genoloji və tipoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir, Azərbaycan dili və ona dövlət qayğısı, nitq mədəniyyəti anlayışı, natiqliyin tarixi, tədqiqi inkişafı və təbliğindən danışılır. Fənnin məqsəd və vəzifələri, digər fənlərlə əlaqəsi haqqında ümumi məlumat verilir. Azərbaycanda natiqlik sənətinin tarixi, şifahi xalq ədəbiyyatının nitq mədəniyyətinin özəyi olması, Azərbaycan natiqləri və s. Dil və nitq, dilin tipləri və formaları, Azərbaycan ədəbi dilinin normaları, üslublar, dilin üslubi imkanları, nitqin etik məsələləri və mədəni nitqə verilən başlıca tələblər haqqında məlumat verilir.

4602000000

N-98-2021 qrifli nəşr

ÖN SÖZ

Hansı dildə danışsansa danış, yaxud yazırsansa yaz, dinləyən və ya oxuyan şəxs həmin dili bilir sənin şifahi, yaxud yazılı nitqinə bir də mədəni səviyyəsinə görə qiymətləndirib reaksiya verməli olacaqdır. Çünki tarixi bizə məlum olmayan çox-çox qədim dövrlərdən bəri "nitq mədəniyyəti" adlanan bir təsəvvür-anlayış var ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə onu "natiqlik sənəti" səviyyəsinə yüksəldən insan qabiliyyətinin göstəricisinə çevirmişdir... Bütün müqayisələr, almanlar demiş, qüsurlu olsa da, belə bir müqayisə aparmağa ehtiyac duyuruq ki, hər kəs mahnı oxuyur, ancaq heç də hamı müğənni olmur və ya hər kəs şəkil çəkir, ancaq heç də hamı rəssam olmur. Cəmiyyət, nə qədər ehtiramla yanaşsa da, heç kəsdən müğənnilik, rəssamlıq və s. tələb etmədiyi kimi heç kəsdən də natiqlik tələb etmir. Ancaq hər kəsdən mədəni nitq tələb olunur ki, həmin tələbə cavab verməyən insan barəsində, nə qədər məziyyətləri, müsbət cəhətləri olsa da, "mədənidir" deyə fikirləşmək nəinki çox çətindir, hətta mümkün deyil. Niyə? Ona görə ki, bizim subyektiv zövqümüzdən, yaxud münasibətimizdən asılı olmayaraq ictimai şüurda kifayət qədər obyektiv olan "nitq mədəniyyəti" təsəvvürü var ki, dil inkişaf etdikcə həmin təsəvvür daha mükəmməl, daha pozulmaz olur. Məsələn, ingilis, alman, fransız və ya rus dilinə diqqət yetirsək görürük ki, dünyanın bu inkişaf etmiş dillərinin həm şifahi, həm də yazılı təzahürlərində mübahisəsiz qəbul olunan qaydalar, yaxud nor-

malar mövcuddur. Azərbaycan dili də, bəzi istisnalarla, həmin inkişaf etmiş dillər kimi müəyyən qaydalara, yaxud normalara malikdir. Odur ki, hər hansı azərbaycanlının mətbuatda, televiziya və ya radioda müşahidə etdiyi nitq qüsurlarına qarşı gündəlik həyatımızda tez-tez rast gəlinən etirazları heç kimi təəccübləndirməməlidir.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Azərbaycan yazı dili şifahi dildən daha normativ olduğuna görə şifahi dildəki qüsurlar, yaxud nəyin qüsurları olub-olmamağına dair mübahisələr yazı dilindəkindən müqayisə edilməyəcək qədər çoxdur ki, bu da bir tərəfdən Azərbaycan dilində yazı ənənəsinin zənginliyi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, ümumiyyətlə, yazı dilinin daha çox normativliyindən və ya standartlığından irəli gəlir.

Nitq mədəniyyəti danışmaq və yazı zamanı orfoqrafik və orfoepik qaydalara, qrammatik qayda-qanunlara, üslub normalarına əməl etməkdir. Eyni zamanda orfoqrafik və orfoepik qaydalar dedikdə məlum olur ki, nitq iki formada təzahür edir: yazılı və şifahi nitq.

Nitq mədəniyyətinin də əsasını ədəbi dil normalarına yiyələnmək təşkil edir. Xalqın mədəni səviyyəsinin yüksək sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı zamanda dildən məqsəddüəyğun istifadə etmə qaydalarına bələd olmaq, yəni aydın, ahəngdar, səlis, yığcam, ifadəli, həm də məzmunlu nitqə malik olmaq - danışmaq yazı bilmək demək olar ki, haqlı olaraq hər kəsi məşğul edir. bütün bunlar nitq mədəniyyəti problemlərinin aktuallığını sübut edən faktlardır və onların öyrənilməsinə də bu zərurətdən yanaşmaq lazımdır.

Belə bir şəraitdə insanların, xüsusən də gənc nəslin nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi böyük önəm daşıyır və bu baxımdan yeni vəzifələr sırasına keçir. Məlumdur ki, şəxsiyyətin ümumi intellektual inkişafında nitq vərdişlərinə yiyələnmə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uzun illərin təcrübəsinə əsaslanaraq demək mümkündür ki, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanması üçün orta ixtisas məktəblərinin tədris prosesində nitq mədəniyyəti fənninə geniş yer verilməsi tələb olunur. Aydın, səlis, ifadəli, dəqiq və kamil bir nitqə nail olmaq yalnız əməli şəkildə qrammatik vərdişləri mənimsəməkdən ibarət deyildir. Nitq mədəniyyətinə malik olmağın əsas şərti dilin üslub normalarından düzgün istifadə etməyi bacarmaqdır. Bunun üçün başlanğıc olaraq ana dili elmi əsaslar üzərində daha səmərəli təlim edilməlidir. Çünki əslində nitq mədəniyyətinin də əsasını ədəbi dil normalarına yiyələnmək təşkil edir. İxtisasından asılı olmayaraq hər bir mütəxəssis gələcəkdə insanlarla işləyəcəkdir. Deməli, o, insanlarla ünsiyyətdə olacaqdır və öz nitqindən onlara təsir vasitəsi kimi istifadə edəcəkdir. Əslində bu yöndə hər yerdə tələb eynidir: tələbələr öz fikir və düşüncələrini həm yazılı, həm də şifahi formada ifadə etməyi, mühakimə yürütməyi, həmkarları qarşısında öz mövqelərini ifadə etməyi bacarmalıdır. Yalnız bu üsulla onlar təcrübə qazanar, mütəxəssis kimi yetişə bilirlər.

Dərslikdə Azərbaycan dilinin nitqdə işlənməsi qanunauyğunluqları, ədəbi dilin orfoepik, leksik və qrammatik normalarından istifadə etmək qabiliyyəti, bacarığı for-

malaşdırmaq, həm şifahi, həm də yazılı nitqlə informasiya alıb ötürmək vərdişləri; mövcud faktları və göstərişləri savadlı və asan dildə yazmaq üçün tapşırıqların verilməsi təqdirəlayiq haldır.

Bu tədris vəsaitinin hazırlanmasında xüsusilə son illərdə bu mövzuda yazılmış elmi-tədqiqat işlərindən, dərsliklərdən və digər vəsaitlərdən istifadə edilmişdir. Hazırda bu fənnin tədrisinə ATU-nun nəzdində Bakı Dövlət Rabitə və Nəqliyyat Kollegində də xüsusi fikir verildiyindən onun profili nəzərə alınmışdır.

Müəlliflərdən

I BÖLMƏ

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDQIQI, İNKİŞAFI VƏ TƏBLİĞİ

AZƏRBAYCAN DİLİ HAQQINDA MƏLUMAT AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ONA DÖVLƏT QAYGISI

*Azərbaycan mənim elim,
Azərbaycan mənim dilim.
Doğransam da dilim-dilim,
Mənim dilim ölən deyil,
Mənim elim ölən deyil.*

Dil cəmiyyətin varlığı, onun təşəkkülü və inkişafı üçün çox zəruri olan bir vasitədir. Cəmiyyətdə dilin başlıca rolu onun əsas ünsiyyət vasitəsi olmasıdır.

Dil fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyinə görə beynin fəaliyyəti ilə bağlı olan təfəkkürlə sıx əlaqədədir. Dil ilə təfəkkür eyni vaxtda və eyni mənbədən yarandıqları üçün vəhdət təşkil edir. Lakin çox oxşar cəhətlərin olmasına baxmayaraq, dil ilə təfəkkür heç də eyniyyət təşkil etmir. Bunların hər birinin özünəməxsus cəhətləri vardır. Bu fərqlərin ən başlıcası odur ki, dil lüğəvi və qrammatik vasitələrdən istifadə edir. Lakin təfəkkür üçün istifadə

mənbəyi sözlər və cümlələr deyil, məfhumlar və hökmlərdir.

Təfəkkürün ifadə vasitəsi olan dil ictimai hadisədir. Bu, digər ictimai hadisələrlə də əlaqədərdir. Lakin dil heç də bütün cəhətləri ilə başqa ictimai hadisələrə oxşamır. Dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dilin başlıca səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, o, bir neçə ilin, yaxud müəyyən bir dövrün məhsulu olmayıb, bir çox əsrlər boyu yaranır və inkişaf prosesi keçərək get-gedə formalaşır, zənginləşir. Həmçinin, dil yarandığı zamandan etibarən xidmət etdiyi cəmiyyət üzvləri arasında heç bir fərq qoymadan bütün üzvlər üçün eyni dərəcədə ünsiyyət vasitəsi olur. Buna görə də dil ictimai xarakterə malikdir.

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli dilidir. Eyni zamanda, bu dil müstəqil Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir.

Azərbaycan dilindən həm respublikamızda, həm də xarici ölkələrdə istifadə olunur. Dünyanın 87 ölkəsində yaşayan 45 milyon azərbaycanlı bu dildən doğma ana dili kimi istifadə edir. Bundan başqa, bəzi xalqlar arasında Azərbaycan dili ikinci ana dili kimi istifadə edilir. Hazırda Azərbaycan ərazisində yaşayan bir sıra kiçik xalqlar, o cümlədən lahıc, talış, tat, qırğız və başqaları Azərbaycan dilindən ikinci ana dili kimi istifadə edirlər.

"Bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar 48.703.575 nəfər təşkil edir. Almaniyada yaşayan soydaşımız Əlixan İqbal ötən əsrin sonlarında böyük xərc çəkərək araşdırmalar aparmışdır. Onun əldə etdiyi nəticələr "Respubli-

ka" qəzetinin 4 oktyabr 1994-cü il tarixli nömrəsində dərc edilmişdir. İndi bu rəqəm altmış milyona çatmışdır.

Azərbaycan dilində ən dərin duyğuları, ən incə mənalara istədiyini şəkildə çox müxtəlif bədii boyalarla ifadə etmək olur. Bu dil elmi, siyasi, fəlsəfi fikirləri çox aydın ifadə etməyə qadir olduğu kimi, bədii təfəkkürün gözəl nümunələrini yaratmaq üçün çox yararlıdır. Eyni zamanda dünya mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli hədiyyə kimi daxil olan və onu zənginləşdirən M.Füzulinin məşhur "Leyli və Məcnun" poeması, M.F.Axundovun komediyaları və bir çox sənət əsərləri həmin dildə – Azərbaycan dilində yaranmışdır.

Azərbaycan dilinin gözəlliyi, onun zənginliyi və digər xüsusiyyətləri tarixən bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin nəzər-diqqətini özünə cəlb etmişdir. Böyük rus şairi M.Y.Lermontov Azərbaycan dili haqqında demişdir: "...mən bir çox dağlar aşdım, Şuşa, Quba və Şamaxı şəhərlərində oldum... azərbaycanca öyrənməyə başladım; həmin dil burada və ümumiyyətlə Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir". Məşhur şəxsiyyətlərdən Bestujev-Marlinski, L.Bualo və başqaları da Azərbaycan dilinin əhəmiyyətindən bəhs etmişlər.

Görkəmli ictimai xadim olan Sultan Məcid Qənizadə Azərbaycan dili haqqında yazmışdır: "Həqiqətən bu dil öz təbiətinə görə çox elastikdir və asanlıqla zərif üslubi formalara düşmə bacarığına malik olmaqla öz xüsusiyyətləri ilə fəxr edə bilər. Bu xüsusiyyətlər öz mahiyyətinə

görə çox maraqlıdır... buradakı xüsusiyyətlərə bənzər hadisələrə hər hansı bir başqa dildə az təsadüf etmək olar".

Türk dilləri ailəsi genetik əlamətlər əsasında təsnif edilən böyük dil ailələrindən biridir. Başqa dil ailələrində olduğu kimi, bu ailəyə daxil edilən dillər də bir-birinə leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox yaxındır.

Türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk qəbilələrinin ümumi anlaşıma vasitəsi olan dilimiz IV-V əsrlərdən artıq danışığ dili kimi fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsindəki müasir dillərdən daha çox türk (osmanlı), türkmən və qaqauz dilinə daha yaxındır.

Azərbaycan dili hazırkı inkişaf səviyyəsinə birdən-birə çatmamışdır. Bu bir sıra əsrlərin məhsuludur. İlk dövrlərdə, başqa dillər kimi, Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibi kasıb, qrammatik quruluşu isə bəsit olmuşdur. Lakin xalqımız tarixən inkişaf etdikcə dilimizin səs sistemi tədricən səlisləşmiş, lüğət tərkibi zənginləşmiş və qrammatik quruluşu təkmilləşmişdir.

Tarixdə humanist, sülhsevər, mehriban və xeyirxah xalq kimi məşhur olan, uzun əsrlər boyu həm onu əhatə edən qonşularla, həm də bütün digər xalqlarla dostluq, qardaşlıq münasibətində yaşayan Azərbaycan xalqı tarixin müxtəlif dövrlərində bir sıra işğallarla üz-üzə gəlmişdir. VII əsrdən başlayaraq Azərbaycana ərəb işğalçıları, sonralar isə fars, monqol, türk qəsbkarları basqın etmiş-

lər. Bu yadellilərin məqsədi xalqımızı və eləcə də onun dilini tarix meydanından çıxarmaq idi.

Lakin Azərbaycan xalqı tarix boyu bu mənfur işğalçılarla amansız mübarizə apararaq öz varlığını qoruduğu kimi, öz dilini də mühafizə edib saxlamışdır. İşğalçıların arzu və əməllərinin əksinə olaraq, Azərbaycan dilində sənət əsərləri yaradılır və dilimiz yavaş-yavaş ədəbi zəmin əsasında formalaşib inkişaf edirdi. Yadellilərin təqibinə baxmayaraq, XIII əsrdə Həsənoğlu, XIV əsrdə Nəsimi və başqa sənətkarlarımız Azərbaycan dilində gözəl əsərlər yazıb yaratmışlar.

Həmin dövrlərdə (assimilyasiya dövründə) Azərbaycan dili nəinki öz müstəqilliyini qoruyub saxlamış, eyni zamanda "... öz həyatilik və sabitliyini sübut etmiş, hətta öz növbəsində ərəb və xüsusilə də fars dilinə də təsir göstərmişdir". Bu təsir sonralar təkcə həmin dillərə deyil, başqa bir sıra dillərə də olmuşdur.

Bütün tarix boyu öz orijinallığını mühafizə edib saxlayan Azərbaycan dili get-gedə inkişaf edərək XIX əsrdə milli dilə çevrilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin müstəqilliyinə qarşı olan mübarizə daha da kəskinləşmişdir. Lakin dövrün qabaqcıl adamları və bütün xalq dilin milli varlığını qorumağa başlamışdır.

Azərbaycan dili hazırkı inkişaf səviyyəsinə birdən-birə çatmamışdır. Bu bir sıra əsrlərin məhsuludur. İlk dövrlərdə, başqa dillər kimi, Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibi kasıb, qrammatik quruluşu isə bəsit olmuşdur. Lakin xalqımız tarixən inkişaf etdikcə dilimizin səs siste-

mi tədrisən səlisləşmiş, lüğət tərkibi zənginləşmiş və qrammatik quruluşu təkmilləşmişdir. Tarixdə humanist, sülhsevər, mehriban və xeyirxah xalq kimi məşhur olan, uzun əsrlər boyu həm onu əhatə edən qonşularla, həm də bütün digər xalqlarla dostluq, qardaşlıq münasibətində yaşayan Azərbaycan xalqı tarixin müxtəlif dövrlərində bir sıra işğallarla üz-üzə gəlmişdir. VII əsrdən başlayaraq Azərbaycana ərəb işğalçıları, sonralar isə fars, monqol, türk qəsbkarları basqın etmişlər. Bu yadellilərin məqsədi xalqımızı və eləcə də onun dilini tarix meydanından çıxarmaq idi. Lakin Azərbaycan xalqı tarix boyu bu mənfur işğalçılarla amansız mübarizə apararaq öz varlığını qoruduğu kimi, öz dilini də mühafizə edib saxlamışdır.

Həmin dövrdə böyük mütəfəkkir M.F.Axundov dilimizin çox nadir və poetik vüsətə malik bir dil olduğunu həm nəzəri, həm də əməli olaraq sübut etməyə çalışmışdır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın görkəmli maarifpərvərləri M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev və başqaları dilimizin milli orijinallığı uğrunda ciddi mübarizə aparmış və bu məsələdə xalqa düzgün istiqamət vermişlər.

Bütün sahələrdə olduğu kimi dil sahəsində də inkişaf üçün geniş imkanlar yarandı. Sovet dövründə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu, üslubları bəlkə də min ilə bərabər bir inkişaf yolu keçdi. Hazırda dilimiz öz inkişafını davam etdirir.

Aqqlütinativ (iltisafı) quruluşa malik bu dil şifahi şəkildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümunələri, dastanlar,

nağıllar, bayatılar, laylalar, sayacı sözləri, holavarlar və s. şəklində Azərbaycan ədəbi dilinin erkən formalaşmasına zəmin yaratmışdır və bu, həm də onu sübut edir ki, dilimiz V-IX əsrlərdə ümumxalq dili kimi tam formalaşmışdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun (VII-XI əsrlər) meydana çıxması göstərir ki, Azərbaycan dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi keçmişdir. XII əsrdə İzzəddin Həsənoğlunun qəzəlləri ilə özünün varlığını nümayiş etdirən, sonralar Qazi Bürhanəddin (1344-1399), İmadəddin Nəsimi (1369-1417) kimi söz sənətkarlarının əsərlərində daha da cilalanmışdır. İ.Nəsimi Azərbaycan ədəbi dilinin banisidir. Nəsimi XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin və ədəbiyyatının ən nəhəng şairidir. Nəsimi elə bir dövrdə ana dilimizdə yazıb-yaratdı ki, o zamanlar ərəb dili elm dili kimi, fars dili poeziya dili kimi Yaxın və Orta Şərqdə, eləcə də Azərbaycanda hakim idi. Ana dilində yazmaq böyük istedadla bərabər, həm də görünməmiş cəsarət tələb edirdi. Bu mənada dahi Nəsimi həm də Azərbaycan dilinin saflığı, milli zəmində inkişafı və təşəkkülü uğrunda ardıcıl mübarizə aparan və bu mücadilədə canından keçən sənətkardır. Onun ana dilində əruz vəznini cilovlaya bilmək istedadı, ana dilini zamanın, dövrün hegemon dilləri – fars və ərəb dilləri səviyyəsinə qaldırması, Azərbaycan türk dilini fars, ərəb dilləri ilə rəqabətə çəkməsi və bu çətin rəqabətdə Azərbaycan dilinin üstünlüyünü öz təkrarsız istedadı ilə təsdiq edə bilməsi idi.

Nəsimi mürəkkəb fəlsəfi fikirlərini Azərbaycan dilində yazdı və bununla, ilk dəfə olaraq, Şamaxıda – ailə

içində anasından eşitdiyi sadə, doğma, məhrəm Azərbaycan türk dili sözlərinə ədəbi dil səlahiyyəti (statusu) verdi, ədəbi dili xəlqi söz və ifadələrlə zənginləşdirmək missiyasını uğurla yerinə yetirdi.

Azərbaycan dili Ş.İ.Xətayinin, Füzulinin, aşıq ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi Aşıq Qurbaninin əsərlərində özünün yeni zirvəsinə ucalmışdır. XVIII əsrdə xalq şeirinin inkişafı ədəbi dilimizdə sadəliyə meyli gücləndirmiş, M.P.Vaqifin yaradıcılığında yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. XIX əsrin II yarısında M.F.Axundzadə Azərbaycan dilində yazdığı altı komediyası ilə təkcə ölkəmizdə deyil, eləcə də bütün Yaxın Şərqdə dram janrının, realist nəsrin əsasını qoymuşdur. Beləliklə, M.F.Axundzadənin bədii, elmi, fəlsəfi və tənqidi əsərləri, "Əkinçi" qəzetinin nəşrə başlaması, milli teatrın meydana gəlməsi dilimizin inkişafına, xalqımızın dünya sivilizasiyasına yaxınlaşmasına yeni imkanlar açmışdır.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Molla Pənah Vaqif yeni bir dövr açmışdır. Vaqifin bu sahədəki fəaliyyəti aşağıdakı cəhətdən özünü göstərir:

1. M.P.Vaqif özündən əvvəlki dil ənənələrini, xüsusən Füzuli irsini davam etdirmişdir.

2. Dilin xəlqiliyini əsas tutaraq dilimizdəki ərəb və fars sözlərinə qarşı mübarizə aparmış, öz əsərlərində xalis Azərbaycan sözlərinə üstünlük vermiş və yazılı ədəbi dilimizin şifahi dilə daha da yaxınlaşmasına nail olmuşdur. Elə buna görə də şairin yazdığı şeirlərdən əksəriyyətinin dili tamamilə aydın və sadədir.

3. Vəqif qoşma üslubunun formalaşmasında və inkişafında xüsusi rol oynamışdır.

Bu dövrdə Vəqiflə bərabər Molla Vəli Vidadinin də ədəbi dilimizin inkişafında rolu az olmamışdır.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sabitləşməsi dövrüdür. Bu dövr öz xüsusiyyətləri ilə digərlərindən fərqlənir. Belə ki, həmin dövrdə kapitalizmin inkişafı, Azərbaycanın digər ölkə və xalqlarla mədəni əlaqələrinin yaranması və s. dilimizin inkişafına da müsbət təsir göstərmiş, Azərbaycan ümumxalq dili inkişaf edərək milli dilə çevrilmişdir.

Azərbaycan xalqı uzun əsrlər boyu işğalçı yadellilərin himayəsi altında yaşamalı olmuşdur. Azərbaycan dili XVI əsrin əvvəllərində (1501-ci ildə) Səfəvilər hakimiyyəti zamanı Şah İsmayıl Xətayinin 25 illik şahlığı dövrünü, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq tarixini nəzərə almasaq, dövlət dili səviyyəsinə yaxınlaşsa da, xalqımız ərəb, fars və rus hökmranlığı altında yaşadığına görə dövlət dili ola bilməmişdir. Dilimiz ədəbi-bədii, ailə-məişət və danışiq üslubları səviyyəsindən yuxarı qalxa bilməmiş, xalq öz arzu və istəklərini, qəlb dünyasından tutmuş adi məişət qayğılarına qədər bu dildə ifadə etmişdir.

Azərbaycan dilinin inkişafında və ona dövlət qayğısı göstərilməsində müxtəlif vaxtlarda öz dövrü üçün və əsrlərin arxasından da öz böyüklüyü ilə seçilən siyasi xadimlər müstəsna rol oynamışdır. Belə şəxslərdən biri, bəlkə də birincisi XVI yüzillikdə yaşamış qüdrətli hökmdar Şah İsmayıl Xətayidir. O, 1499-cu ildə, cəmi on iki ya-

şı olarkən ətrafına tərəfdarlarını toplayaraq yürüşə çıxmış, azərbaycanlılar yaşayan, az qala, bütün əraziləri tutmuş və 1502-ci ildə özünü şah elan etmişdi. Dərbənddən İraqa və Hindistana qədər uzanmış böyük bir ərazidə Azərbaycan dövlətini yaratmaq yalnız və yalnız fəthlərə məxsus bir iş idi. Məhz Səfəvilər dövründə Azərbaycanda mədəniyyətin, ana dilli ədəbiyyatın, xüsusən də Azərbaycan dilinin inkişafında, onun rəsmi dövlət dili statusunda işlədilməsində Xətainin misilsiz xidmətləri danılmazdır. O, Azərbaycan dilinin saflığı, zənginliyi, inkişafı və yayılması üçün mübarizə aparmış, dövlət dili səviyyəsinə qaldıraraq onun rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməsinin əsasını qoymuşdur. Səfəvilər hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili bütün ölkədə, başlıcası isə sarayda – yəni ali hakimiyyət orqanlarında və orduda hakim mövqe tuturdu. Bir mənbədə qeyd edilir ki, Şah İsmayıl Xətayi ömrünün sonunda "Dilimizi və vətənimizi əbədi yaşatmaq üçün əlimdən gələni etdim", – demişdir.

Azərbaycan dili ikinci dəfə rəsmi dövlət dili səviyyəsində 1918-ci ildə qurulmuş milli hökumətimiz – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə işlənməyə başlamış, rəsmi dövlət dili elan edilmişdir. Azərbaycan Demokratik Respublikasının başçısı Məmməd Əmin Rəsulzadə hələ 1915-ci ildə "Açıq söz" qəzetində çap etdirdiyi "Tutduğumuz yol" məqaləsində yazırdı ki, hər bir millət azad yaşayıb tərəqqi etmək üçün üç əsasa – dilə, dinə və zamanəyə istinad etməlidir.

Xalq cümhuriyyəti hakimiyyətdə olduğu müddətdə dövlət dili Türk dili kimi elan edildi.

AXC 1920-ci il aprelin 28-də Sovet Rusiyası tərəfindən süquta yetirildikdən sonra Azərbaycan dili yenə də türk dili adı ilə elan olunmasına baxmayaraq hakim mövqə tutmurdu, tuta bilmirdi, çünki dövlət başçısı da daxil olmaqla dövlət orqanları məmurlarının mütləq əksəriyyəti qeyri-azərbaycanlı olurdu, hətta rayon və kəndlərdə də icra başçıları qeyri-millətin nümayəndələrindən seçilirdi, istisna hallarda rus dilində oxumuş Azərbaycan türkləri vəzifəyə gəlirdi. Bütün bunlar öz növbəsində Azərbaycan dilinin rəsmi yığıncaqlarda işlədilməməsinə gətirib çıxarırdı. 1937-ci ildə respublikaya rəhbərlik M.Bağirova tapşırılsa da, o vaxtdan 1992-ci ilə qədər respublikanın ikinci rəhbəri rus millətinin nümayəndəsi, daha doğrusu, Moskvanın adamı olurdu. Elə buna görə də Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dili 1937-ci il Konstitusiyasına yazılmamışdı, yazılması "yaddan çıxmışdı".

Konstitusiyaya düzəliş 20 il sonra baş tutdu. Bu yalnız 1956-cı ildə – xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri işləyərkən (1954-1958-ci illər) mümkün oldu. Həmin vaxtlar ümumittifaq səviyyəsində yaxşı tanınan, böyük nüfuza malik Səməd Vurğun, S.Rüstəm, M.Hüseyn, S.Rəhimov və başqa görkəmli sənət və elm xadimlərinin fədakarlığı nəticəsində Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması maddəsi əlavə edildi. 1969-cu ilin 14 iyulunda Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbər təyin edilməsi bütün sahə-

lərdə olduğu kimi elm və təhsil, eləcə də dil sahəsində böyük uğurlara səbəb oldu. Məhz H.Əliyevin təşəbbüsü ilə 1978-ci ildə Azərbaycanın yeni Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu 73-cü maddədə təsbit olundu. Lakin Azərbaycan dili SSRİ-nin mövcudluğu dövründə dövlət dili olsa da, beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunmurdu. Hətta respublika daxilində rəsmi-işgüzar sahələrdə də tam hakim ola bilmirdi. Azərbaycan dili qeyri-rəsmi yasaq olunmuşdu.

1929-cu ildə geniş xalq kütlələri üçün yazıb-oxumağın çox çətin olduğu ərəb əlifbasından latın qrafikasına, 1940-cı ildən kiril əlifbasına keçilmişdi. 1991-ci ilin dekabrında verilən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında qərar yazıb-oxumaq işini asanlaşdırdı. 1995-ci ilin 12 noyabrında keçirilən ümumxalq referendumu xalqımızın və dilimizin adlarını qəti müəyyən etdi. Ulu öndər 31 dekabr tarixini "Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi günü" kimi təsis etdi.

Beləliklə, "Azərbaycan dili" termini 1995-ci ildən təkcə ölkəmizdə deyil, bütün dünyada öz layiqli yerini tutdu, Türk dilləri ailəsinə mənsubluğunu saxlamaqla "Türk dili" terminindən fərqləndirildi. Azərbaycan Respublikası ərazisində hər bir vətəndaşın borcu kimi göstərildi. Azərbaycan dilinin tədqiqi və qorunması haqqında 2001-2003-cü illərdə dil haqqında bir neçə fərman imzalandı.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin gələcəyini düşünən müdrik bir dövlət xadimi kimi Heydər Əliyev bu məsələ-

də yalnız tarixilik prinsiplərinə, yaxud leksik-qrammatik xüsusiyyətlərə əsaslanmağı kifayətləndirici saymırdı. O, dil məsələsinə həm də siyasi platformadan yanaşırdı, dövlətimizin, dilimizin və ədəbiyyatımızın gələcəyini əsas götürürdü. Ulu öndər Azərbaycan xalqının təkcə maddi sərvətlərinin deyil, mənəvi-mədəni sərvətlərinin də böyük müdafiəçisi olmuşdur. Heydər Əliyevin milli dillə əlaqədar yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində gənclərin ana dilinə yiyələnmələri sahəsində böyük dəyişikliklər əmələ gəlmiş, dil tədrisinin səviyyəsi yüksəlmişdir. 1996-cı ilin fevralında müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci forumundakı nitqində H.Əliyev demişdir: "Məni bu gün bu forumda sevindirən cəhətlərdən biri də o oldu ki, çıxış edən bütün gənclər Azərbaycan dilində çox sərbəst, səlis danışdı. Bilirsiniz, bir il bundan öncə bunu görmək mümkün deyildi. Keçmiş illərin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dili Azərbaycanda lazımı qədər inkişaf edə bilməmişdi. Doğrudur, biz buna çox çalışmışdıq, 60-cı, 70-ci, 80-ci illərdə bu barədə çox söylər göstərilmişdi. Ancaq Azərbaycan dili hakim dil ola bilməmişdi..."

Məsələ H.Əliyev tərəfindən bu cür qoyulurdu: "Mən keçmişdə də demişəm və bu gün də deyirəm, şəxsən arzum ondan ibarətdir ki, hər bir azərbaycanlı çox dil bilsin. Ancaq birinci növbədə öz ana dilini – dövlət dilini yaxşı bilsin. Bizim çox gözəl, zəngin, cazibədar dilimiz var. Bəlkə də biz bu dildə danışdığımıza görə öz dilimizin zənginliyini və gözəlliyini hələ tam dərk edə bilmə-

mişik. Ancaq bilin ki, bu həqiqətdir. Ona görə də bunu heç bir şeyə dəyişmək olmaz".

Göründüyü kimi, Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi nüfuzu, dövlət dili kimi tərəqqisi, dilimizin tarixi, adı ilə bağlı mükəmməl mülahizələr söyləməklə, mövcud fikirləri ümumiləşdirib əsaslandırıb göstəriş verməklə yanaşı, dil quruculuğu məsələləri ilə də bilavasitə məşğul olmuş, özünün bu sahədə bütün Azərbaycan cəmiyyəti üçün, sosial-mədəni inkişafımız, irəliləyişimiz üçün vacib olan yekun sözünü demişdir.

Xalq bir daha əmin oldu ki, H.Əliyev Azərbaycan xalqının təkcə maddi deyil, mənəvi-mədəni sərvətlərinin də böyük müdafiəçisidir.

H.Əliyev ana dili ilə əlaqədar böyük ictimai-siyasi və ideoloji fikirlərinin müəyyən qismi gəncliyin, xüsusilə onun qabaqcıl hissəsi olan tələbələrin nümayəndələri ilə görüşlərindəki çıxışlarında irəli sürülmüşdür. Bu baxımdan 1997-ci il avqustun 29-da Prezident sarayında respublikamızın və xarici ölkələrin ali məktəblərinə qəbul olunmuş tələbələrlə görüşdə dərin məzmunlu, bir sıra yeni məsələlər irəli sürən nitqi yadda qalandır. Həmin məsələlərdən biri Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq dünya proseslərinə qoşulması dövründə ana dilinin mövqeyi problemidir... Bu günə qədər heç bir dilçi, sosio-loq bu məsələyə fikir verməmişdir – ilk dəfə məhz Azərbaycan Prezidenti həmin məsələni bir problem olaraq qaldırmış və gənclərə müdrik, əsaslı məsləhətlər verməklə yanaşı Azərbaycan dilçiliyi üçün elmi-nəzəri əhəmiy-

yəti olan maraqlı fikirlər söyləmişdir... Bu fikrin məzmunu ondan ibarətdir ki, hər bir azərbaycanlı mütəxəssis Azərbaycanın dünya üçün və dünyanın Azərbaycan üçün açıldığı bir dövrdə – dünya dillərinin beynəlxalq üstünlük, nüfuz üçün mübarizə apardığı mərhələdə ana dilini qorumalı, işlətməli, yaymağa çalışmalıdır. Üzünü gənclərə tutub deyir:

"Hətta öz dilinizi başqalarına da öyrədin. Ümumiyyətlə, mən fikir verirəm, – respublikamıza başqa ölkələrdən gəlib işləyənlər, dövlət nümayəndələri, səfirliklərdə çalışanlar Azərbaycan dilini öyrənməyə çalışırlar. Bu, çox sevindirici haldır. Bunun özü də yenilikdir".

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Dil nədir?
2. Dilin neçə funksiyası var?
3. Azərbaycan dili tipoloji quruluşuna görə hansı dil qrupuna daxildir?
4. Dünyanın neçə ölkəsində Azərbaycan dilindən istifadə edilir?
5. Azərbaycan dili neçənci əsrdən formalaşmağa başladı?
6. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında şifahi xalq ədəbiyyatının rolunu necə səciyyələndirmək olar?
7. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf dövrünü öyrənmək baxımından nə qədər əhəmiyyətlidir? Fikrinizi əsaslandırın.
8. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Nəsimi yaradıcılığının rolu?

9. Azərbaycan dili öz həqiqi statusunu neçənci ildən qazandı?

10. H.Əliyev Azərbaycan dili barədə hansı mülahizələri söyləmişdir?

Çalışma. Verilmiş parçanı oxuyun, mənası çətin anlaşılan sözlərin lüğətini hazırlayın.

*Ey müsəlmanlar, mədəd, ol yar pünhan ayrılır,
Ağlamayım neyləyim, çün gövdədən can ayrılır.*

*Ey sənəm, hicrin əlində naleyi-zar eylərəm,
Gözlərimdən sanasan dəryayi-ümman ayrılır.*

*Ol səbəbdəndir ki, mən bimarü rəncur olmuşam,
Xəstə könlüm məlhəmi, şol dərdə dərman ayrılır.*

*Rəngi-çöhrəm zərd olubdur, qamətim həm çün hilal,
Ol günəş üzlü həbibim, lə'li-xəndan ayrılır.*

*Taqətim, səbrim tükəndi, yarsız mən neylərəm?
Əqlimi şeyda qılan ol çeşmi fəttan ayrılır.*

*Məhşəri-yövmül-hesab, qopdu qiyamət başıma,
Ey Yusif surətli, məndən piri-Kən'an ayrılır.*

*Ey cigərsuz nari-firqətdən, Nəsimi, çarə nə?
Hər kimə nəhnü qəsəməna çün əzəldən ayrılır.*

Çalışma. Verilmiş nümunəni oxuyun, bugünkü Azərbaycan dili ilə müqayisə edin.

Bir gün Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu. Şamı günlügi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvəm gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalıçası döşənmişdi. Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq qurdırmışdı. "Kimin ki, oğlu-qızı yox qara otağa qondurun, qara keçə altına döşən, qara qoyun yaxmasından önünə gətürün, yer isə, yesün, yeməzsə, dursun, getsün" – demişdi. "Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun, oğlu-qızı olmayanı Allah Taala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız; bəllü bilsün!" – demiş idi.

Çalışma. "Ana dilim" adlı kiçik bir məqalə hazırlayın.

Çalışma. Cümlədə hansı sözü artıq hesab etmək olar?

Bakıdan 60 km cənubda yerləşən Qobustan bütün kainatda, dünyada məşhurdur.

Testlər

1. Azərbaycan Respublikasında 12 noyabr 1995-ci il səsverməsi ilə Konstitusiyada dövlət dilimiz hansı adla təsbit olunmuşdur?

- A) Azərbaycan dili
- B) Azəri dili
- C) Türk dili
- D) Azərbaycan türkcəsi

2. Azərbaycan dilindən sayca daha çox insanın istifadə etdiyi yer haradır?

- A) Cənubi Azərbaycan
- B) Türkiyə
- C) Azərbaycan Respublikası
- D) Zaqafqaziya

3. Azərbaycan dili haqqında verilən fikirlərdən biri səhvdir:

A) Azərbaycan dilinin fonetik sistemi, əsas lüğət fondu, qrammatik quruluşu ilk orta əsrlərdə təşəkkül tapmışdır

B) Morfoloji quruluşuna görə Azərbaycan dili aqqlütinativ (iltisafi) dil tipinə aiddir

C) Dünyada ən çox Azərbaycan dilində danışan insanların yaşadığı ölkə Azərbaycan Respublikasıdır

D) Azərbaycan dili Azərbaycanda millətlərarası ünsiyyət vasitəsidir

4. Azərbaycan – türk milli dili nə zaman formalaşmışdır?

- A) XX əsrin əvvəllərindən
- B) XVI əsrin sonlarından
- C) XIV əsrin axırlarından
- D) Eramızdan əvvəl I minillikdə

5. XIX əsrdə Azərbaycan dilinin dövlət dili olmaması nə ilə bağlı idi?

- A) Müstəqil dövlətimizin olmaması ilə
- B) Azərbaycan xanlıqlarının ləğv edilməsi ilə
- C) Məktəblərin az olması ilə

D) Mətbuatın geniş yayılmaması ilə

6. Dilin funksiyaları haqqında aşağıdakılardan biri səhvdir:

A) Dil canlılardan ancaq insana aiddir

B) Dil cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi kimi işlənir

C) İnsanlara qulluq göstərən başqa ictimai hadisələr yoxdur

D) Yalnız dil vasitəsilə insanlar bir-birini asanlıqla başa düşür

7. Dil haqqında fikirlərdən biri səhvdir:

A) Dil ictimai hadisədir

B) Dil orqanizmdə ikinci signal sisteminin nəticəsidir ki, bu da canlılardan ancaq insana aiddir

C) Dil cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi kimi işlənir

D) Dil sırf bioloji hadisədir

8. Dil haqqında fikirlərdən biri düzgündür:

A) Dilin birinci funksiyası fikir ifadə etməkdir

B) Dili bioloji hadisə sayanlar da var

C) İnsanlara qulluq göstərən başqa ictimai hadisələr yoxdur

D) Dil bioloji hadisədir.

9. Dilin birinci funksiyası nədir?

A) Dil cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsidir

B) Dil fikri ifadə edir

C) Dil insanı əhatə edən əşya və hadisələrin adlarını bildirir

D) Dil ünsiyyət prosesidir

10. Azərbaycan dili haqqında verilən fikirlərdən biri səhvdir:

A) Morfoloji quruluşuna görə Azərbaycan dili aqqlütinativ (iltisəqi) dil tipinə aiddir

B) Azərbaycan dilinin fonetik sistemi, əsas lüğət fondu, qrammatik quruluşu ilk orta əsrlərdə təşəkkül tapmışdır

C) Azərbaycan dili Azərbaycanda millətlərarası ünsiyyət vasitəsidir

D) Dünyada ən çox Azərbaycan dilində danışan insanların yaşadığı ölkə Azərbaycan Respublikasıdır.

"AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ" FƏNNİNİN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Nitq mədəniyyəti Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını, incəliklərini, özünəməxsus xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün zəmin yaradır. Nitq mədəniyyəti mədəni davranmağı və nitq vərdişlərini öyrədir. Ona görə də hər bir şəxs nitqini qurarkən səslərin düzgün tələffüzünü, vurğunun, intonasiyanın işlənmə qaydalarını bilməlidir. Bu fənn tələbələrin istər yazılı, istərsə də şifahi nitqinin inkişafı üçün yollar, perspektivlər açır.

Nitq mədəniyyəti ancaq düzgün danışmaq bacarığı deyil, həm də düzgün yazmaq vərdişləri aşılayır, məlumatları rəvan bir dildə çatdırmaq bacarığına yiyələnməyə imkan verir. Bu fənnin ali məktəblərdə tədris olunmasında əsas məqsəd tələbələrin nitqinin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Nitq mədəniyyətinin əsas vəzifəsi tələbələri onun elmi əsasları ilə tanış etmək, onlara ədəbi dil normalarını öyrətmək, nitqini inkişaf etdirməkdir.

Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir. Ötən əsrlərin min bir katalizmlərindən üzüağ çıxan, xalqımızın və milli mədəniyyətimizin əbədiyaşarlığını təmin edən ana dilimiz müasir dövrdə də, çox təəssüf ki, müəyyən sıxıntılarla üzləşməkdə, çətinliklərlə qarşılaş-

maqdadır. Bu, yaşadığımız qloballaşma dövrünün təzadlı təsirləri ilə bağlıdır. Artıq heç kimə sirr deyildir ki, mövcud qloballaşma prosesi bütün dünya ölkələrini mühüm dilemmalar, faktlar qarşısında qoymuşdur. Dünyanın informasiya üçün açıq olması, texnoloji inqilabın doğurduğu nəticələrdən düzgün istifadə olunmaması, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin kommunikasiyalarının yaxınlaşması, telekommunikasiya, internet texnologiyalarının sürətli inkişafı və digər amillər özü ilə müəyyən pozitiv yeniliklər gətirsə də, neqativ cəhətləri də az deyil.

Bu amil, ictimai həyatın əksər sahələrində olduğu kimi, milli dil və mədəniyyət sahəsində də özünü göstərir. Açıq dünya məkanında milli dillərə yerli-yersiz müttəmadi yeni sözlər daxil olur, mədəniyyətə yad-yaman meyllər aşılır. Bu da istər-istəməz haqlı narazılıq doğurur. Cəmiyyətin nitq mədəniyyəti milli dilə münasibət ilə müəyyən olunur. Öz növbəsində, milli dilin vəziyyəti (səviyyəsi) bütövlükdə millətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Dilə, nitq mədəniyyətinə olan xarici təsirlərə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə necə qısqanlıqla yanaşıldığına diqqət yetirək. İkinci Dünya Müharibəsindən məğlub çıxan alman xalqı və onun yeni rəhbərliyi Hitler rejimi dövründə ədəbi dil normalarının xeyli aşağı düşdüyündən narahatlıq keçirirdilər.

Fransızların öz ölkələrinə hər hansı bir kənar müdaxiləyə necə qısqanlıqla yanaşmaları da yaxşı məlumdur. Hətta onların bu münasibətlərini dil şovinizmi adlandırırlar da az deyil.

Danışiq mədəniyyəti bilavasitə insanla bağlı olduğu üçün insanların ədəb-ərkan, qanacaq, əxlaq normaları daxil olmaqla danışığı nəzərdə tutulur, çünki hər bir insan kiçik yaşlarından başlamış dili söz tutana kimi danışır, yazır, nitq söyləyir, çıxış edir.

Danışiq vərdisləri formalaşib təkmilləşdikcə, insanın söz ehtiyatı, dilinin lüğət tərkibi artdıqca, müxtəlif yaş və peşə sahibləri ilə ünsiyyət saxladıqca, özü üçün daha rəvan, səlis, düzgün, dəqiq danışanları nümunə götürərək qəzetlərdən, jurnallardan, kitablardan oxuduğu və ya eşitdiyi nitq nümunələri ilə tanış olduqca, radio-televiziya verilişlərinə diqqətlə və maraqla qulaq asdıqca, dilimizin daxili quruluşuna, onun incəliklərinə bələd olduqca, o da öz fikirlərini daha gözəl ifadə etməli olur. Deməli, insan mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olan nitq mədəniyyəti dil normalarının məcmusu kimi təzahür edir.

Hər bir insan elə danışmalı, nitqini elə qurmalıdır ki, dinləyicilər onu nəinki başa düşməli, həm də onun danışığına həvəslə qulaq asmalı, ondan həzz almalıdır. O, bu hal vərdişə çevriləndən, danışığının arzu olunduğunu eşidib biləndən sonra nitqinin mənalı və məzmunlu olmasına daha diqqətli olacaq. Doğrudur, bu heç də asan başa gəlmir, hamıda yaxşı alınmır, bunun üçün böyük, böyük, kiçiklə kiçik dilində danışmaq, nə barədə, nə məqsədlə, harada, hansı şəraitdə, kiminlə və ya kimlərlə danışdığını bilmək və bunları mütləq nəzərə almaq vacibdir. Bu, nitq mədəniyyətinin əsas şərtidir. Nitq mədə-

niyyətinə yiyələnmək üçün dilin lüğət tərkibinə dərinləndirən bələd olmaq, onun fonetik, leksik-semantik, frazeoloji və qrammatik normalarına yiyələnmək, dil qanunlarını nitqdə düzgün tətbiq edə bilmək zəruridir.

"Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənni bu işdə yolunuza işıq saçacaq.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. "Nitq mədəniyyəti" fənninin məqsədi nədir?
2. "Mədəniyyət" və "nitq mədəniyyəti" terminini izah edin.
3. Nitq mədəniyyətinin əsas şərti nədir?
4. Düzgün nitq nədir?
5. Hansı şəxs öz fikrini elmi və məntiqi cəhətdən düzgün qura bilər?

Çalışma 1. Sözlərdən istifadə edərək ədəbi dilin qrammatik normalarına uyğun cümlələr düzəldin: Azərbaycan, Xocalı, soyqırım, faciə, şəhid olmaq, şəhər, erməni, törətmək.

2. Millət, azadlıq, qazanmaq, etmək, bir, hər, öz, və, müdafiə.

Çalışma 2. Sözlərin aşağıdakı tələffüz formalarından hansının orfoepik normaya uyğun olduğunu müəyyənə bilərsiniz:

Ev/əv/öy, boba, baba, nənən, nənön, nönə, nene, qızlar, qızdar, gələcək, gelecek, gələcək.

Çalışma 3. Kollecdə bir tədbirin keçiriləcəyi haqqında 0əlan yazın.

Testlər

1. Bu fikirlərdən hansı səhvdir?

- A) Nitq mədəniyyəti nitqin ortaya çıxması üçün lazım olan ictimai, psixoloji və fizioloji proseslərin toplusudur.
- B) Nitqin dəqiqliyi dedikdə üslub baxımından ən uğurlu bədii dil vahidinin işlədilməsi nəzərdə tutulur.
- C) Nitq mədəniyyətinin ən mühüm şərti, ədəbi dilin normalarına əməl etməkdir.
- D) Nitq mədəniyyəti dilçiliyin nəzəri yox, praktik sahəsi sayılır.

2. Nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərindən biri deyil:

- A) Sərbəstlik.
- B) Dəqiqlik.
- C) Düzgünlük.
- D) İfadəlik.

3. Nitq haqqında fikirlərdən biri düzgündür:

- A) Nitq mədəniyyəti dilçiliyin nəzəri sahəsi sayılır.
- B) Nitq mədəniyyətinin konkret predmeti yoxdur.
- C) Nitq mədəniyyətinin ən mühüm şərti nitqin ifadəliliyinə əməl etməkdir.
- D) Nitqin ifadəliliyi dedikdə fikrin ifadəsi üçün birbaşa tələb olunan sözün, ifadənin və ya cümlənin seçilməsi nəzərdə tutulur.

4. Nitq mədəniyyəti haqqında fikirlərdən biri səhvdir:

- A) Ədəbi dilə yiyələnməyin özü nitq mədəniyyətinə sahib olmağa çalışmaqdır.
- B) Natiqləklə nitq mədəniyyətini eyniləşdirmək olmaz.
- C) Hər kəs nitqini tərbiyə edə bilər.
- D) Hər kəs natiq ola bilər.

5. Nitqə aid edilə bilməz:

- A) Nitqin gözəlliyi normalara formal əməl olunmasında da deyil.
- B) Nitq ünsiyyət vasitəsidir.
- C) Nitqin məzmunu gözəl olmalı, dinləyənlərin səviyyəsinə uyğun gəlməli, anlaşılmalıdır.
- D) Hər kəsin cəmiyyətdə ümumi davranış normalarına tabe olan hərəkət mədəniyyəti olduğu kimi, ünsiyyət səliqəsi, danışiq mədəniyyəti də olmalıdır.

6. Nitq mədəniyyətinin əsasını nə təşkil edir?

- A) jestlərdən istifadə etmək;
- B) natiqlik sənətinə yiyələnmək;
- C) ədəbi dil normalarına əməl etmək;
- D) təbəssümlü, xoş rəftar olmaq.

7. Nitqə aid əlamətlərdən biri səhvdir:

- A) Ünsiyyət vasitəsidir.
- B) Törəmədir.
- C) Fərdidir.
- D) Dəyişkəndir.

8. Nitq istisnaları nədir?

- A) ədəbi dil normasının pozulması;
- B) ədəbi dildəki qeyri-normativ hallar;
- C) ayrı-ayrı müəlliflərin nitqində köhnəlmiş sözlərdən istifadə;
- D) üslublardan birinin ədəbi dildə aparıcı rol oynaması.

9. Qeyd olunan fikirlərdən biri səhvdir:

- A) Dil tarixən az dəyişkəndir, nitq isə çox dəyişkəndir.

- B) Ünsiyyət vasitəsi olan dilin ünsiyyət prosesi olan nitqə çevrilməsi çox mürəkkəb bir hadisədir.
- C) Dil əsasdır, nitq ondan törəmədir.
- D) Dil və nitq ünsiyyət vasitələridir.

10. "Hər bir insan öz dilinin altında gizlənmişdir" aforizmi

kimə məxsusdur?

- A) M.F.Axundova
- B) S.Ə.Şirvaniyə
- C) Həzrəti Əliyə
- D) İbn Sinaya
- E) M.Ş.Vazehə.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ ANLAYIŞI

Hər kəsin cəmiyyətdə, insanlar arasında, yığıncaqlarda, müxtəlif məclislərdə, ailədə müəyyən ölçülərə sığan, ümumi davranış normalarına tabe olan hərəkət mədəniyyəti olmalıdır. Bilindiyi kimi, dilin bütün sahələrində – fonetik sistemində, lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda daxili qanunlar əsasında müəyyənləşmiş normalar var. İnsanların həmin normalara yiyələnməsi və gündəlik ünsiyyətdə ona əməl etməsi nitq mədəniyyətidir. Fonetik tələffüz, leksik, qrammatik normalara bələd olmaq vacibdir. Nitqin məzmunu gözəl olmalı, danışq aydın və dinləyənin və ya dinləyənlərin səviyyəsinə uyğun gəlməli, anlaşılmalıdır. Natiqliklə nitq mədəniyyətini eyniləşdirmək olmaz. Natiqlik istedadıdır. Hər kəs nitqini tərbiyə edə bilər, lakin hər kəs natiq ola bilməz. Ancaq hər kəs nitqini tərbiyə etməyə çalışmalıdır. Ədəbi dilə yiyələnməyin özü nitq mədəniyyətinə sahib olmağa çalışmaqdır.

Bir sıra Avropa xalqlarında ədəbi dil adlandırdığımız anlayışa, mədəni dil, mədəniyyət dili deyirlər. Mədəniyyət sözü ərəbcə şəhər mənası verən Mədinə sözündəndir. Deməli mədəniyyət, danışq və yazı mədəniyyətləri qarşılıqlı əlaqə əsasında insan mədəniyyətinin bir hissəsi kimi götürülür. Nitq mədəniyyəti ümumxalq danışq dilindən, eləcə də dialekt və şivələrdən seçmə və əvəzetmə əsasında götürülmüş və hamıya eyni dərəcədə anlaşıqlı olan söz və ifadədən istifadə etməklə ədəbi dilin

normalarına əməl etməklə düzgün və aydın danışmaq və yazmaqdır, nitqin düzgünlüyü, aydınlığı və dəqiqliyi nəminə həm sözlər düzgün tələffüz edilməli, intonasiya, vurğu və fasilə gözlənilməli, həm də dil vasitələrindən məqsədəuyğun istifadə edilməlidir.

Nitq mədəniyyəti nitqin müxtəlif şəraitdə məzmun və məqsədə uyğun olaraq ədəbi dilin yazılı və şifahi formalarından ifadəlilik vasitələrindən istifadə edə bilmə bacarığıdır. Bu anlayış dilin mənimsənilməsinin iki pilləsini özündə göstərir: 1. Düzgün nitq, yazan, oxuyan və danışanın nitq normalarını gözləməsi; 2. Nitq mədəniyyəti, təkcə nitq normalarını deyil, həm də mövcud variantlardan məzmun baxımından dəqiq, üslubi cəhətdən daha uyğun dil vahidini seçib işlədə bilməkdir. Nitq mədəniyyəti insanın yüksək ictimai mədəniyyəti, təfəkkür mədəniyyəti, dilə şüurlu sevgisi, ən yüksək keyfiyyətidir. Böyük Britaniyada qadınların nitqi ilə bağlı aparılan sosioloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, nə qədər nitqi düzgündürsə, qadın şəxsi və professional həyatda bir o qədər xoşbəxtdir. Bu nəticəni dilin bütün daşıyıcılarına aid etmək olar. İnsanın nitqi onun iç dünyasını büruzə verən başlıca vasitədir. İnsan danışarkən dünyagörüşünü, əxlaqını, tərbiyəsini, intellektual səviyyəsini ortaya qoyur. Adamları tanımaq, onlara bələd olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, ünsiyyətə girmək, təmasda olmaq lazımdır. Antik dövrün böyük filosofu Sokrat demişdir: "Ey insan, danış, tanıyım səni". Həzrəti Əli də buyururdu ki, "hər kəs öz dilinin altında gizlənib, danışmayınca onun ağıllı və ya

ağılsız olması məlum olmur". "Qabusnamə"də deyilir: "Sözü ən gözəl tərzdə söyləmək lazımdır ki, həm söz anlayan olasan, həm də söz anladasan". Maraqlı danışiq səslərin deyiliş tərz, işlənmə forması ilə çox bağlıdır. A.P.Çexov "Gözəl danışığa etinasız yanaşan adamlar özlərini insana layiq ola biləcək ən ali nəcib bir zövqdən məhrum edirlər", fikrini söyləmişdir.

Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin lüğət tərkibinə dərindən bələd olmaq onun fonetik, leksik və qrammatik normalarına yiyələnmək, dil qanunlarını nitqdə düzgün tətbiq etmək vacibdir. Söz ehtiyatı zəngin olan, sözlərin mənə çalarını nitqində düzgün əlaqələndirməyi bacaran insan öz fikrini çətinlik çəkmədən ifadə etməyi bacarır.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN BAŞQA ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Hər bir insana bəllidir ki, yaşadığımız dünya keşməkeşli hadisələrlə dolu bir aləmdir. Maddi aləmin bu mürəkkəb proseslərini elm sahələri araşdırır, müəyyən nəticələri əldə edir. Maddi aləmin müxtəlifliyi elmlərin də müxtəlif şaxələrə bölünməsinə gətirib çıxarır. Nitq mədəniyyəti də bu elmlərdən biridir. Başqa elm sahələrində olduğu kimi, bu sahədə də cəmiyyətin tələblərindən doğan zəruri məsələlər diqqət mərkəzində olmalıdır. Cəmiyyətin inkişafı ilə bərabər inkişaf edib bu günümüzdə gəlib çatan bir çox elmlər kimi nitq mədəniyyəti elmində də həllini gözləyən məsələlər var. Çünki nitq mədəniyyəti uzun illər başqa elmlərin tərkibində formalaşmışdır. Qədim Yunanıstandan tutmuş bir çox dünya ölkələrində təşəkkül tapmış nitq mədəniyyəti bu gün də müxtəlif elmlərlə əlaqəli şəkildə inkişafını davam etdirir. Nitq mədəniyyəti müxtəlif elmlərlə əlaqəli şəkildə inkişafını davam etdirir. Nitq mədəniyyətinin aşağıdakı elmlərlə əlaqəsi mövcuddur:

1. Dilçilik
2. Ədəbiyyat
3. Psixologiya
4. Pedaqogika
5. Tarix
6. Etika.

Qeyd edək ki, bu bölgü şərti xarakter daşıyır. Burada əsas elmlər nəzərdən keçirilir. Siyahıya fəlsəfəni, ədəbiyyatşünaslığı, fizikanı və s. əlavə etmək olar.

Nitq fəaliyyəti tamamilə dilə əsaslanır. Dil nitqin bazası, nitq isə dilin ifadə formasıdır. Dil nitqi formalaşdırdığı kimi nitq də dili yaşadır. Bu, o deməkdir ki, bilmədiyin dildə danışa bilməzsən. Dil də nitq şəklində fəaliyyət göstərməsə, ölür. Nitq özü tamamilə dil bazasında yarandığı kimi, bəlağətli nitq (ritorika) də dil normaları əsasında yaranır. Dil normalarından kənarda heç bir ritorik akt yarana bilməz. Dil normalarını tənzimləyən onları ümumiləşdirən dilçilik olduğu üçün tamamilə dil qanunlarına əsaslanan ritorika dilçiliyin bir bölməsi hesab edilir. Dilçiliyin fonetika, leksikologiya, frazeologiya, morfolojiya bölmələri ritorikanı da əhatə edir. Belə ki, Azərbaycan dilinin fonetik qanun və vasitələri nitqin ekspresivliyini artırdığı üçün hər bir ritor bu prosodik vasitələrdən bacarıqla istifadə edə bilməlidir. Eləcə də dilimizin leksik tərkibini mükəmməl surətdə mənimsəmiş, geniş söz ehtiyatına malik olan adam lüğəvi vahidlərdən yerində və bacarıqla istifadə edə bilər. Sözlərin seçilməsi, onların nominativ və məcazi mənalarından mahir ritor bacarıqla istifadə edir. Bu, onun nitqinin bütün ritorik tələblərini təmin edir. Əksinə, leksik normalardan kənara çıxan (loru, jarqon, vulqar sözlər işlədən) adam dərhal dinləyicidə marağın sönməsinə səbəb olur. Eyni sözləri frazeoloji vahidlərdən istifadə edə bilmək qabiliyyəti haqqında

da demək olar. Məlumdur ki, pare-mioloji vahidlər nitqin effektini artırır. Məsələn,

Yorulduam — əldən düşdüm.

İnanmıram — gözüm su içmir.

Gizli saxla — bir daş altda, bir daş üstə və s.

Çox asanlıqla inanmaq olar ki, birinci – normativ mənada işlənən sözlərdən istifadə edən adi natiq, ikincilərdən istifadə edən isə ritor (əsl natiq) hesab olunur.

Dilin morfoloji normaları da belədir. Qrammatik norma və kateqoriya şəklində sabitləşmiş qrammatik mənə ifadəçiləri normativ sistem təşkil edir. Bu normativ sistemi mənimsətmək, onları nitqdə yerli-yerində işlətmək ritorikanı dilin formal sistemi ilə əlaqələndirir. Dilin sintaktik səviyyəsini, oradakı müxtəlif dil xüsusiyyətlərini (fonosintaktik cəhətləri, aktual üzvlənməni, fonetik-ritmik qruplara ayırmanı) dərindən bilmək ritorun ən başlıca vəzifəsidir. Beləliklə, aydın olur ki, ritorika tamamilə dilçilik çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Nitq mədəniyyətinin ədəbiyyatla əlaqəsindən bəhs edərkən birinci növbədə yadda saxlamalıyıq ki, ədəbiyyat həyatı bədii obrazlarla əks etdirən söz sənətidir. Deməli, həm nitqin, həm də ədəbiyyatın materialı sözdür. Ədəbiyyat xalq arasında ən geniş yayılmış elm sahələrindən biridir. Bu sənət hamının (qocaların, cavanların, ziyalıların, uşaqların və b.) diqqətini cəlb edir. Ədəbiyyat böyük auditoriyanı əhatə edir. Ona görə də şair və yazıçı-

lərimiz əsəri yazarkən, hər bir söz haqqında dərinləndirir, ona yeni rəng, çalar, məna verib sonra işlədir. Beləliklə, yazıçı özü bilmədən, natiqlik sənətinə xidmət edir. Yəni nitqin gözəlliyinə xidmət edən bu ifadələr bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, bədii üslubun yaranmasına, inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Bədii ədəbiyyatda istifadə olunan məcazi mənalı sözlər, sinonimlər, cinas qafiyənin yaradılmasında işlənən omonimlər və s. nitqin qurulmasında mühüm rol oynayır. Bədii əsərlərin dilinin tədqiqində dilçi dil vahidlərini təhlil edərkən yazıcının nitq qabiliyyətini, dildən istifadə yollarını aydınlaşdırmağa çalışır. Bu da ədəbiyyatın nitq mədəniyyəti ilə əlaqəsi, elmi nailiyyətlərin qarşılıqlı istifadə olunması nəticəsində əldə edilir. Ritor – əslində danışdığı dildə yaranmış olan ədəbiyyatla yanaşı, ədəbiyyatşünaslığı da bilməlidir. Ədəbi janrların poeziya, nəsr, dram janrlarının əsas xüsusiyyətlərini bilməyən bir nətiq nə şeirin poetik siqlətini, nə nəsrin fikir axarını, nə də dramın dialoji çoxcəhətliyini dinləyiciyə yüksək səviyyədə çatdırı bilər. Xüsusilə əruz vəznində yazılmış şeirləri oxumaq, dinləyiciyə çatdırmaq üçün natiqdən – ritordan bu sahəni yaxşı bilmək tələb olunur. İstər heca vəznində, istər sərbəst vəznə yazılmış şeir olsun, onu ifadəli şəkildə düzgün oxumasan, əsərin dəyərini, düşündüyün kimi, dinləyicini də razı sala bilməzsən.

Nəsr və dram əsərlərinin xüsusiyyətlərini də dərinləndirən mənimsəmək lazımdır. Nağıl ilə oçerki eyni tonda,

eyni ahəngdə oxumaq olmaz. Eləcə də dramatik əsərlə komik əsəri eyni formada oxumaq nitq üçün qüsurdur.

Nitq mədəniyyətinin psixologiya ilə əlaqəsi də araşdırılmağa ehtiyacı olan problem kimi öz həllinin təhlilini gözləyir. Psixologiya insan xarakterlərini, hər bir xarakterin spesifik xüsusiyyətlərini öyrənir. Professor A.Qurbanov yazır: "Bu mexanizmlər içərisində nitq, ünsiyyət və təfəkkür proseslərinin tədqiqi dilçilik və psixologiya elmlərini hansı nöqtədə isə birləşdirir". Fikrini davam etdirən professor A.Qurbanov daha sonra yazır: "Bu tədqiqatlarda nitq fəaliyyəti, nitq və qavrayış, nitq mexanizmi, radio verilişlərində nitqin mənimsənilmə xüsusiyyətləri, vurğunun mənimsənilməsi, danışığ səslerini, qrammatik kateqoriyaların mənimsənilməsi, nitq axınında sözün quruluşu, qrammatik təhlillərin patologiyası, daxili nitq fasiləsinin mənimsənilməsi, nitq axınında sözün quruluşu və s. məsələlər araşdırılır. Dilçi alimlərin öz tədqiqatlarında psixolinqvistikanın əldə etdiyi nəticələrdən istifadə etməsi, şübhəsiz ki, onların işinə müsbət təsir göstərir. Nitqin daxili cəhətini öyrənən dilçi müəyyən psixoloji hadisələrdən yan keçə bilməz. Məsələn, nitqin növləri həm dilçini, həm də psixoloqu maraqlandırır".

İnsan nitqi (dili) bilavasitə təfəkkür ilə bağlı olduğu üçün psixologiya ilə də bağlıdır. Təfəkkür insanın dili ilə psixologiyasının birləşdiyi nöqtədir. İnsan düşünəndə və danışanda onun bütün beyin qabığı fəaliyyətdə olur. Bu prosesdə nitq mərkəzi xüsusi fəaliyyətdə olmalıdır ki, səs signallarını analiz edərək onu mənalandıra bilsin. Bu

proses həm dinləmə, həm də danışma zamanı fəal surətdə davam edir. İnsan danışmaq zamanı hansı psixi prosesin təsiri altında olması həlledici rola malikdir. Əgər ritor müsbət emosiyaların təsiri altındadırsa, onda onun psixolinqvistik mexanizmi açıq olur, nəticədə nitqi gözəl olur. Əksinə, mənfi emosiyaların təsiri altında olduqda psixolinqvistik mexanizmi sanki bağlı olur. Bu vaxt hər bir adam bildiyini də danışa bilmir. Bunu hər bir adam öz şəxsi həyatında dəfələrlə sınaqdan çıxarmışdır ki, bildiyini danışa bilmir. Məsələn, başına bədbəxt hadisə gəlmiş heç bir nətiq heç bir mövzunu şövqlə danışa bilməz. Və yaxud, ritorun çıxışının yaxşı məqamında bir qeyri-adi hadisə baş versə, o nitqini əvvəlki kimi davam etdirə bilməyəcək.

Gətirdiyimiz sitatdan aydın olur ki, insan psixologiyası onun nitqi ilə ayrılmaz tellərlə bağlıdır. Bəzən nətiqlər çıxış edərkən həyəcanlanır və bir müddət özlərini ələ ala bilmirlər. Keçirilən gərginlik nitqin gözəl ifadə olunmasına (dəqiq, faktlarla, səlis, aydın, ardıcıl və s.) maneçilik törədir. Ona görə də nətiq düşdüyü vəziyyətdən çıxmaq üçün psixi cəhətdən hər hansı maneəyə qalib gəlməyi, əsəblərini cilovlamağı bacarmalıdır. İnsan psixologiyasının müxtəlifliyi onun nitqində əks olunur.

Nətiq nitqini şərh edərkən ona psixoloji cəhətdən tam hazır olmalıdır. Onun nitqinin gözəl olması üçün psixoloji hazırlıq olduqca faydalı və məqsədəuyğundur. Bundan əlavə, nətiq qarşısında çıxış etdiyi auditoriyanın psixologiyasını da bilməlidir.

Nitq mədəniyyətinin pedaqogika ilə əlaqəsi uzun bir tarixə malikdir. Pedaqogika dedikdə, hər şeydən əvvəl, təlim prosesi nəzərdə tutulur. Yunan dilindən götürülmüş bu terminin mənası insanı tərbiyələndirmək deməkdir. Pedaqogika tərbiyənin mahiyyətini, məqsədini, vəzifələrini və qanuna uyğunluğunu öyrənir. Pedaqogika habelə təlim və təhsil prosesində və həyatda şəxsiyyətin rolunu müəyyənləşdirir. Pedaqogika cəmiyyət üçün çox lazımlı bir sənətdir. Buna görə də o, qədim Yunanıstanda e.ə. V-IV əsrlərdə meydana gəlmişdir. Müasir dövrdə təlim və təhsil sistemini pedaqoji atributsuz təsəvvür etmək çətindir.

Bu gün pedaqogika təkcə təlim və tərbiyə məsələləri ilə məhdudlaşmır. Cəmiyyətdə hər bir üzvün tərbiyəsi, əxlaqi davranışı, o cümlədən başqaları ilə mədəni rəftarı kimi vacib məsələləri öyrənir. Qədim Yunanıstanda, xüsusilə Afinada yetişən natiqlər natiqlik sənətinin sirləri ilə bərabər, təlim, tərbiyə, təhsil haqqında da məlumat verir və tədris prosesində nitqlə bərabər pedaqogika elmini də inkişaf etdirirdilər. Tədris prosesi ilə sıx şəkildə bağlı olan pedaqogika natiqlik sənəti ilə qarşılıqlı şəkildə müəyyən prinsiplərin, problemlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Pedaqogika elmi tədris prosesində, nitqin qurulmasında və şifahi şərhdə əsas rol oynayan konkretliyin, bəzən ümumiliyin rolunu müəyyənləşdirir. Pedaqogika həm də nitq zamanı natiqə özünü aparmaq qaydalarını

öyrədir. Yersiz hərəkətləri, jestləri, «deməli», «mənə elə gəlir», «filan», «alimlərin dediyinə görə» və s. kimi ifadə və sözləri lüzumsuz olaraq işlətməkdən çəkindirir.

Pedaqogika natiqlik sənətinin əsas prinsiplərinin, nitqin qurulması yollarının, elmi-nəzəri biliklərin, mənbələrin düzgün istifadə olunmasında natiqə istiqamət verir.

Ümumiyyətlə, natiqlik sənəti ilə pedaqogikanın əlaqəsi özünü həm təlim-tərbiyə prosesində, həm də tədqiqat işinin aparılmasında göstərir. Dil qanunlarını öyrənmək birinci növbədə dilçiliyin vəzifəsidir. Dilçilikdən dərs deyən müəllim ilk növbədə tələbənin nitqindəki dialektizmlərlə mübarizə aparmalıdır.

Ədəbi tələffüz, yüksək nitq mədəniyyəti normaları ədəbiyyat dərslərində daha böyük zərurət kəsb edir. Bədii nitqin estetik duyumu, onun ekspressiv siqləti, induktiv təsiri məhz onu yüksək ədəbi dillə çatdırmağı tələb edir.

Klassik ədəbiyyatımızdakı əruzun bütün bəhrlərini təfilələri üzrə düzgün mənimsəmədən klassik şeiri nə demək, nə də tədris etmək olar.

Şeirin xüsusiyyətindən, daxili məzmunundan, onun hansı auditoriyada deyilməsindən çox şey asılıdır. Burada şablondan istifadə etmək olmaz.

Müəllim özü tələbənin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında nümunə olmalıdır. Müəllim nitqi mühazirə ilə seminarda, birinci kursla beşinci kursda, milli auditoriya ilə qeyri-milli auditoriyada eyni ola bilməz.

Tarix cəmiyyətin yaranmasını, inkişafını öyrənən bir elmdir. Tarix bütün elmlərlə əlaqəli şəkildə öyrənilir. Hər bir elm yarandığı gündən öz tarixini yaşadır. Natiqlik sənəti, nitq mədəniyyəti də belə elmlərdən biridir. Yarandığı gündən bu günümüzdə qədər müəyyən inkişaf mərhələləri keçmiş cəmiyyət həyatında, məişətində baş verən hər hansı bir dəyişikliyi tarixin yaddaşına həkk edir. Bu qədim abidələr, salnamələr, məxəzlər vasitəsi ilə bugünkü tədqiqatçılar xalqın keçmişinə aid mülahizələr, mühakimələr yürüdə bilir. Natiqlik sənəti də məhz, belə bir tarixi yol keçmiş, tədqiq olunmuş, müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir. Natiqlik sənətinin rüşeymlərini araşdırmaq, tədqiq etmək üçün onun tarixinə nəzər salmaq lazımdır. Məhz, məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda nitq mədəniyyətinin tarixi, söz yaradıcılığı, sözə verilən qiymət haqqında mütəxəssis fikirləri əsas götürülür.

Nitq mədəniyyətinin tarixlə əlaqəli inkişaf etməsinin əsas amillərindən biri budur ki, sözlərin mənasının daralmasını və ya genişlənməsini, yeni semantik məna kəsb etməsini, arxaıkləşməsini müəyyən edir.

Ümumiyyətlə, bu bir həqiqətdir ki, nitq mədəniyyəti ilə tarix elmi bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Tarixçi əldə etdiyi nəticəni nitq vasitəsi ilə (istər yazılı, istərsə də şifahi) şərh edir. Belə şərh faktlarla, mülahizələrlə, sübutlarla, dəlillərlə, əşyalarla bağlı şəkildə edilir. Bu da nitq mədəniyyətinin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirir.

Nitq mədəniyyətinin etika ilə əlaqəsindən danışarkən birinci növbədə rus xalq məsəlini xatırlamaq yerinə düşərdi: «Ruslar qonağı geyiminə görə qəbul edir, ağılna görə yola salır». Hər bir şəxsin özünü necə maskalamasından asılı olmayaraq, nitqi ağılnı əks etdirir. Natiq olmaq istəyən hər bir şəxs bütün etik normalara riayət etməlidir. Natiq danışarkən səsinə münasib tembr seçməli, jestlərdən düzgün istifadə etməli, mimika ilə mənalar ifadə etməlidir.

Etika fəlsəfi termin olub, yunanca *etos* – əxlaq, xarakter, adət deməkdir. Natiq nitqində etik problemlərin hamısına əməl etməlidir. Xüsusilə söz seçimi natiqin ən başlıca vəzifəsidir. Natiq çıxış etdiyi bütün auditoriya qarşısında öz ləyaqətini saxlamaq üçün bütün etik normalara riayət etməlidir. Ritor unutmamalıdır ki, onun geyimi, xarici görkəmi, əl-qolunu yerli-yersiz, mənalı və mənasız qaldırıb-salması onun nüfuzunu müəyyən edir. Ritorun işlətdiyi bircə ədəbsiz söz onun daxili aləminin puç olduğunu sübut edər. Və ona heç kəs qulaq asmaz.

Məlumdur ki, vulqar sözlər poetik sözlərə nisbətən daha ekspressiv olur. Nə qədər yüksək səviyyədə danışırsa-danışsın, hansı hadisəni necə gözəl şərh edirsə-etsin, sonda bircə ədəbsiz ifadə işlətsə, natiqin bütün nitqi mənasızlığa yuvarlanır, dəyərdən düşər. Vulqar sözlər bədii ədəbiyyatda personajın daxili aləmini açmaq, onun kobud və ədəbsiz olduğunu göstərmək üçün işlədilir. Müəllifin və natiqin dilində belə sözlər işlətmək olmaz.

Natiqin auditoriyaya — dinləyicilərə münasibəti də əsas etik problemlərdəndir. Dinləyicilərlə natiq arasında vəzifəcə nə qədər böyük fərq olursa-olsun, ikinci birincilərə hörmətlə yanaşmalı və hətta tənqidi məqamlarda belə etik normalardan kənara çıxmamalıdır. Ritorun nitq zamanı hərəkətləri də etik normalar çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır.

Natiq olmaq istəyən şəxs bütün davranış qaydalarını gözəl mənimsəməlidir. Natiqin yerişi, baxışı, hərəkəti, geyimi, nəzakəti, üzünün ifadəsi dinləyicidə ona qarşı rəğbət hissi oyatmalıdır. Bəzi natiqlər etik normalara düzgün əməl etmədiyi üçün dinləyicilərin rəğbətini qazana bilmir. Məsələn, bəzən elə olur ki, üzü tükli, kostyumu standartda uyğun gəlməyən natiq yorğun halda tribunaya yaxınlaşır. Bu hər bir dinləyicidə natiqə qarşı mənfi hiss oyadır.

Bəzən də natiq həddindən artıq bərbəzəyə aludə olur. Belə vaxtda dinləyici onun nitqindən çox, bərbəzəyinə diqqət edir. Natiq fikirləşməlidir ki, mən auditoriya ilə necə ünsiyyət yaradım, nitqimi necə başlayım? Olduqca həssas və tələbkar dinləyicilər natiqin səsinin titrəməsini, həyəcanlanmasını, bir an çaşıb qaldığını da duyub hiss edirlər. Təcrübəli natiqlər isə belə momentləri nitqlərində etdikləri pauza ilə, az da olsa, aradan qaldırırlar.

Natiqlər çıxış edərkən qalstukunu, pencəyinin düyməsini, əlindəki tabaşiri və yaxud qələmi oynada-oynada fikrini ifadə edir. Etika nitqin şərh zamanı göstərilən bu

nöqsanların aradan qaldırılmasına köməklik göstərir. Bir anlığa məşhur natiq Demosfenin natiqlik sənətinə gəlişini xatırlamağa ehtiyac duyulur. Həqiqətən, etika ilə nitq mədəniyyətinin əlaqəsi vacib məsələdir.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDQIQI, İNKİŞAFI VƏ TƏBLİĞİ HAQQINDA

Nitq mədəniyyəti eramızdan əvvəl mədəniyyətin beşiyi olan qədim Yunanıstanda həm sənət, həm də elm kimi formalaşmışdır. Qədim Yunanıstanın ictimai-siyasi həyatındakı mübarizələr, iqtisadiyyatda baş verən irəliləyiş elmi tərəqqi və s. ilə bağlı Afina şəhər-dövlətində natiqlik sənəti inkişaf etməyə, yüksəlməyə başlayır. Ölkəni idarə edənlər ideyalarını müdafiə etmək məqsədlərini kütlələrə çatdırmaq məqsədilə sözdən, natiqlik sənətdən təsirli və kəsərli silah kimi istifadə etməyə çalışırdılar.

Ritorikanın tarixi e.ə. V-IV əsrlərdən başlanır. Ritorika dedikdə, onu həm sənət, həm də elm kimi başa düşmək lazımdır.

Qədim Yunanıstanda məhkəmələr açıq havada, çoxsaylı insan izdihamında keçirilməli, habelə bayramlar, təziyələr, dostluq görüşləri çox izdihamlı olardı. Burada xalqın hörmətini qazanmış Demosfen, Lisi, Sokrat, Perik kimi məşhur ritorlar çıxış edərdi. Onlar böyük nüfuza malik və savadlı insanlar idi. Eyni zamanda ritorikanın

nəzəri problemləri də hazırlanır – sistemləşdirilir, elmi-nəzəri əsərlər meydana gəlirdi. Bu əsərlərdə ritorika – nətiqlik sənətinin sirləri və onlara yiyələnmək yolları göstərilirdi. Bu əsərlər sırasında ritorikanın elmi əsaslarını sistemləşdirən, onu nəzəri cəhətdən sabitləşdirən (e.ə. V əsr) Koraksın şagirdi siciliyalı Gorqi idi. Amma əslində Yunanıstanda ritorika e.ə. VI-III əsrlərdə çiçəklənmə dövrü keçirən yunan ədəbiyyatı fonunda və onun təsiri ilə yaranırdı. Belə ki, Hesiodun «Zəhmətlər və günlər», Ezo-pun təmsilləri, Esxilin, Sofoklun, Evripidin faciələri, lirik şeirləri, Aristofanın komediyaları, Herodotun, Fukididın, Ksenofontun tarixşünaslığa dair əsərləri bəlağətli nitqin meydana gəlməsinə çox kömək edirdi.

Bu dövrdə teatr sənəti, memarlıq misli görünməmiş dərəcədə inkişaf edir və bu sahədə dünya mədəniyyəti inciləri yaranırdı. Bu dövrdə yunan fəlsəfəsi də formalaşmağa başlamışdı: Sokrat (e.ə. 469-399), Əflatun (e.ə. 430/427-347), Aristotel (e.ə. 384-322) bir-birinin şagirdi olaraq dünya fəlsəfi-humanitar elmlərinin incilərini yaradırdılar. Bu vaxtlar yaranan ritorika həm incəsənət, həm də elm kimi diqqəti cəlb edirdi. Sirakuza, Attika, Afina kimi şəhərlərdə ritorika təlimi olduğu üçün bu şəhərlərdə bəlağətli nitqə dair əsərlər də yaranırdı.

Burada ritorika kursları 14 il (7 yaşından 21 yaşına-dək) davam edirdi. Belə məktəblərdə fəlsəfə, məntiq, ədəbiyyat, dil, riyaziyyat keçilsə də, ritorika aparıcı mövqedə dururdu. Bu fənlərə aid dərslilikləri – elmi əsərləri də həmin fənləri tədris edənlər yazırdı. Bu dövrdəki Ellin

ənənəsi ritorikanı söz ustalığı ilə inandırmaq elmi hesab edirdi. Ellin ənənəsinə görə ritorikanın 3 əsası vardır:

Əxlaqlılıq, müdriklik və artistlik. Bundan sonra savadlılıq ritorun əsas əlaməti hesab edilirdi.

Qədim və ya kanonik (yunanca *kanon* sözündən olub, norma, qayda-normalar və qaydalar məcmusu deməkdir) ritorikanı 5 əsas hissəyə, mərhələyə bölürdülər.

1) invensiya – (latınca – *inventio* – ixtira etmək, fikirləşib tapmaq) fikirlərin ixtirası, başqa sözlə, nitqin mövzusu və ya nitq məzmununu düşünüb tapmaq.

2) Dispozisiya və ya kompozisiya (latın dilində yerləşmə deməkdir). Dispozisiya çıxışın mətnindən və xarakterindən, nitq janrından asılı olaraq əsas müddəaları yerləşdirə bilməkdir. Axı bir çıxışda bir neçə müddəə olur. Onların hansını öncə, hansını sonra – deyə düzə bilmək (yerləşdirmək) nitqin uğurlu alınmasının əsas şərtlərindəndir.

3) Elokusiya – latın dilində – *elequeniya* sözündəndir. Rus dilində termin belə adlanır. Əslində isə Elovensiya adlanmalıdır. Sözü mənəsi nitqi bəzəmək deməkdir. Buraya dil vasitələrinin seçilməsi, poetik fikirlərin pafosla çatdırılması nəzərdə tutulur.

4) Memoriya – latınca *memarya* – yaddaş deməkdir. Bu söz indi xatirə mənasında da işlənir (memuar, memorial lövhə və s.). Memoriya tələb edir ki, ritor çıxışdan əvvəl həmin mətni bir neçə dəfə xatırlamalı, fikrindən keçirməlidir.

5) Aksiya və ya icra. Çıxışçının özü, danışdığı dili yüksək səviyyədə bilməklə şifahi nitqin ustalıqla ifadəsi, özünə nəzarət.

Yunan alimləri haqlı olaraq belə hesab edirdilər ki, hansı növ olursa-olsun nitq üç mühüm – ayrılmaz tərkib hissədən ibarət olmalıdır: etos, pafos, loqos. Onlar çox vaxt məhkəmə prosesini etos hesab edirdilər ki, Afinada təşkil edilən bu açıq prosesdə açıq dialoji olmalı, həqiqət qalib gəlməli idi.

Pafos – həqiqəti üzə çıxarma, tərəflərə münasibətini aydınlaşdırma idi. Kim dolu pafosla danışsa, o haqlı ola bilər.

Loqos – hər şeyi dillə dəqiq şəkildə ifadə etmək kimin dili zəngin olsa, o dövlət qalib gələ bilər.

Qədim yunan alimi Aristotel öz müəllimləri Əflatun və Sokratı qabaqlayaraq ritorikanın bütöv fundamental elm sistemini yaratmışdı. Onun «Metafizika», «Məntiq», «Siyasət», «Poetika», «Analitika» əsərləri, xüsusilə heç vaxt əhəmiyyətini itirməyən, 3 kitabdan ibarət olan «Ritorika» əsərləri insan idrakının yüksək pilləsinə qalxa bilmişdi. Müasir elm hələ Aristotelin elmi idrakının məhsulu olan bu əsərlərdən çox bəhrələnməyə biləcəkdir.

Qədim Yunanıstanda natiqlik sənətinin inkişafına güclü təsir göstərən səbəblərdən biri də Solon qanunları olmuşdur. Bu qanunlara görə hər bir afinalı məhkəmədə öz hüququnu müdafiə etməyi bacarmalı idi. Belə bir tələb əsasında afinalılar hüquqi biliklərə yiyələnməyə həm də öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün aydın, təsirli,

məntiqli, sübutlu, rabitəli danışa bilməyə xüsusi səy göstərildilər. Afinada məhkəmə proseslərini 501 nəfər münisflər heyətindən ibarət olan vətəndaş aparırdı. Kimin müqəssir olub-olmaması əksəriyyətin səs vermə yolu ilə müəyyənləşdirilirdi. O zaman məhkəmədə vəkillər fəaliyyət göstərmədiyindən vətəndaşlara loqoqraflar kömək edirdilər. Loqoqraflar hüquqi təhsil almış adamlar idilər. Onlar xüsusi muzzdla məhkəmədə baxılacaq işin məzmunu ilə bağlı nitqlər hazırlayırdılar. İş məhkəmədə olan afinalı həmin nitqi əzbərləyir, məhkəmə prosesində özünü müdafiə edirdi. Lisi, Hiperid, Esxil, Demosfen öz dövrünün görkəmli loqoqrafları olmuşlar.

Eramızdan əvvəl VII-VI əsrlərdə fəaliyyət göstərən yunan natiqlik məktəbi Aristotel, Antifont, Andokid, Lisi, İsey, Sokrat, Demosfen, Esxil kimi görkəmli natiqlər yetişdirmişdir. Bu dövrdə natiqlik sənətinin nəzəriyyə-sindən bəhs edən "Ritorika" elmi də yaranır. Ritorika yunan sözü olub, gözəl danışiq, bəlağətli natiqlik sənəti mənasında e.ə. V əsrdə qədim Yunanıstanda yaranmışdır. Sonralar ritorika termini zahirən qəşəng, dəbdəbəli, lakin məzmun və dil cəhətdən zəif, bəsit əsərlər, nitq, sözcülük mənalarında işlənmişdir.

Tarixi şəraitdən qaynaqlanan natiqlik sənəti bizim eradan əvvəl V və VI əsrlərdə özünün çiçəklənmə dövrünü keçirir. Tisi, Sokrat, Andokid, Hiperid, Esxil, Dinarx, Demosfen, Aristotel, Lisi, İsey və b. həmin dövrün görkəmli şəxsiyyətləri, alimləri, ən başlıcası isə natiqləri olmuşlar. Tisi və Koraks "Ritorika"nın ilk müəllifləri ol-

muşlar. Daha sonralar "Ritorika" yazmaq, onu dərslik kimi istifadə etmək geniş vüsət almışdır. İstər Yunanıstanda, istərsə də Romada yazılan "Ritorika"lar içərisində seçilən Aristotelin, Siseronun, Kvintilianın əsərləridir.

Antik yunan natiqlik sənətinin yaranması və inkişafında Aristotelin xüsusi rolu olmuşdur. O Frakiyanın Stagira şəhərində eramızdan əvvəl 384-cü ildə anadan olmuşdur. Platonun tələbəsi olmuş, müəlliminin ölümündən sonra Kiçik Asiyada yerləşən Aristotel sonra isə Mili-tena şəhərində yaşamışdır. Gənc yaşlarından elmə və fəlsəfəyə böyük maraq göstərmişdir.

Aristotel e.ə. 367-ci ildə Afinaya köçmüş, Platonun Akademiyasında fəaliyyət göstərmişdir. Eramızdan əvvəl 343-cü ildə Makedoniya kralı Filippin dəvəti ilə Makedoniyaya köçmüş, onun sarayında gənc şahzadə Aleksandrın, yəni Makedoniyalı İsgəndərin müəllimi olmuşdur. 335-ci ildə Afinaya qayıtmış, orada LİKEİON adlanan öz fəlsəfi məktəbini açmışdır. İsgəndərin ölümündən sonra Afinada makedoniyalıların tərəfdarları təqib edildilər. Ona görə Aristotel 322-ci ildə Xalkiada şəhərinə köçmüş və orada dünyasını dəyişmişdir.

Aristotel qədim dünyanın böyük filosoflarından biri olmuşdur. Onun elmi fəaliyyəti nəticəsində qədim yunan fəlsəfəsi ən parlaq dövrünü yaşamışdır. O, ilk dəfə insan düşüncəsinin bütün sahələrini əhatə edən fəlsəfi sistem yarada bilmişdir. Məntiq, təbiət, metafizika, ontologiya, əxlaq, dövlət, ritorika, poetika və s. sahələrə aid əsərlər yazmışdır. Antik Yunan natiqlik sənətinin yaranması və

inkişafında Aristotelin böyük rolu olmuşdur. Aristotel 335-ci ildə "Ritorika" adlı əsərini yazıb. Bu əsərində natiqlik sənətinin elmi əsaslarını vermiş, sənəti insan fəaliyyətinin xüsusi növü kimi qiymətləndirmiş, natiq nitqinin quruluşunu, üslubunu, orfoepiyasını, ifadə vasitələrini və s. geniş şəkildə izah edir. Bu da onun digər əsərlərdən fərqlənməsinə səbəb olmuşdur.

"Ritorika" əsəri üç hissədən ibarətdir:

A) Nitqin tərtibi prinsipi:

B) Natiq üçün lazım olan şəxsi keyfiyyət və qabiliyyət:

C) Nitqin texnikası, vasitələri və priyomları.

Aristotel nitqin üsluba, məqsədə və şəraitə uyğun qurulmasına daha çox fikir verir və göstərirdi ki, üslubun əsas mahiyyəti onun aydınlığı ilə bağlıdır. Üslub nitqin predmetinə uyğun olmalıdır. Aristotel natiqin məharətinin beş cəhətini xüsusi qeyd edirdi:

1) Materialın icadı və onun hazırlanması.

2) Planın tərtibi. Materialın plan üzrə müvafiq formaya salınması.

3) Həmin materialın öyrənilməsi və yadda saxlanması.

4) Materialın şifahi şərhinin ədəbi-üslubi cəhətdən işlənməsi.

5) Nitqin söylənilməsi, orfoepiya, intonasiya, emosiya və s. məsələlərin nəzərə alınması və onlara əməl olunması. Aristotel yaxşı nitq üçün yuxarıda qeyd edilənləri mühüm şərt hesab edirdi.

Antik Yunan natiqlik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Demosfen olmuşdur. Demosfen antik natiqliyin yaranması və inkişafında xüsusi rolu olmuşdur. O, e.ə. 384-cü ildə Afinada anadan olmuşdur. Onun atası zamanın imkanlı şəxslərindən biri idi. Demosfen dünyaya qüsurlu gəlmişdir. Onun dili bir qədər pəltək imiş, "q" səsini düzgün tələffüz etmir, danışanda yersiz əl-qol atır, sağ çiynini tez-tez çəkirmiş. O, bu qüsurları aradan götürmək üçün uzun müddət öz üzərində çalışmışdır. Demosfen sözləri daha aydın ifadə edə bilmək üçün ağzına xırda daşlar alaraq dəniz kənarında nitq söyləyər, danışarkən çiynini atmağı tərgitmək üçün tavanda asılı cidanın altında durarmış. Səsini inkişaf etdirmək üçün dəniz kənarına gedər, ucadan qışqırar, öz səsi ilə dalğaların səsini boğmağa çalışarmış. Uzunmüddətli məşqlər Demosfeni natiqlik sənətinin zirvəsinə yüksəltdi. Hətta rəqibləri belə onun natiqlik məharətinin gücünü və ustalığını etiraf etməyə məcbur olurlar. Onun dilinin qeyri-adi sadəliyinin ifadəsi ən böyük duyğu və düşüncələri, aydınlıq və inandırıcılıq gücü ilə birləşir. Demosfen öz nitqinin məzmununa ciddi fikir verir, uzunçuluğu sevmirdi. Dinləyicinin ağlına və duyğularına təsir edirdi. Demosfenin 30 yaşı olanda, o, artıq dövlət işlərində iştirak etməyə başlayır və natiqlik istedadının var gücü ilə Yunanıstanın bütün təhlükəli düşmənlərinə – Makedoniya çarı Filippə qarşı belə çıxır. Onun vətənə olan hədsiz sevgisi Böyük natiqi makedoniyalılara və onların Yunanıstandakı yardımçılara qarşı mübarizəyə ilham-

landırır. O, xoşbəxtliyə nail olmağın iki yolu olduğunu qeyd edirdi: "Xalqa xidmət etmək və insanlara məhəbbətlə yanaşmaqdır".

Demosfen natiqlik sənəti nəzəriyyəçilərindən biri idi. O, ritorika ilə bağlı bir sıra əsərlər yazmış, bu elmi nəzəri və praktik cəhətdən şərh etmiş, faydalı fikirlər söyləmişdir. Ona görə, natiqlik sənətində aşağıdakı tələblərə əməl olunmalıdır:

1) Materialın toplanması.

2) Materialın məqsəduyğun söylənilməsi üçün planın tərtibi.

3) Nitqin məzmununun öyrənilməsi və mənimsənilməsi.

4) Məzmunun dinləyicilər qarşısında söylənilməsi.

Demosfenin fikrincə nitqin nitqi aydın, məntiqli, rəngarəng intonasiya çalarına malik olmalı, müraciət formaları və ritorik suallar ilə dinləyiciləri cəlb edə bilməlidir.

Elm aləminə Demosfenin 61 nitqi və 6 məktubu məlumdur. Demosfenin Filipp əleyhinə yazdığı silsilə nitqləri natiqlik sənətində əvəzolunmaz bir mənbə kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. İctimai-siyasi xadim olan Demosfen bir müddət dövlət işlərində çalışmış, hətta maliyyə işlərinə rəhbərlik etmişdir. Afina divarlarının bərpasına rəhbərlik edən 27 üzvdən biri olan Demosfen tikintiyə və yoxsul kəndlilərə şəxsi vəsaitindən xeyli pul xərcləmişdir. Məhz bu fəaliyyətinə görə Xalq Məclisi tərəfindən "Qızıl Çələng"lə mükafatlanmışdır.

Yunan natiqlik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Esxildir. O, qədim Yunan dramaturqu, Avropa və Yunan faciəsinin banisidir. Esxil təxminən e.ə. 525-ci ildə Afinanın yaxınlığında Elevsin qəsəbəsində zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Esxilin həyatı Afina tarixinin ən mühüm dövrünə təsadüf edir. E.ə. 510-cu ildə Afinada demokratiya uğrunda mübarizə genişlənmişdi. Qalxan üsyanları İran hökuməti amansızlıqla yatırmışdır. Bundan sonra da İran və Yunan müharibələri başlamışdır. Esxilin ailəsi və özü bu müharibədə fəal iştirak etmişdir. Müharibə bitdikdən sonra Esxil bütün həyatını teatra və yaradıcılığa həsr etmişdir. Rəvayətə görə 72 və ya 90 əsər yazmışdır. E.ə. 458-ci ildə Afinanı tərk etməyə məcbur olan Esxil, 456-cı ildə Gele şəhərində dünyasını dəyişmişdir.

Esxilin zəngin ədəbi irsindən bizə ancaq yeddi faciə gəlib çatmışdır. Görkəmli sənətkar natiqlik sənətini, onun nəzəriyyəsini, təlimini qurmuş və sistemini yaradanlardan biri olmuşdur.

Tarixin amansızlığına düçar olmuş Yunanıstan öz siyasi azadlığını itirməklə bərabər, natiqlik sənətini də yavaş-yavaş itirməyə başlayır. Beləliklə, Avropanın başqa bir ölkəsi natiqlik sənətinə qucaq açır, onu uğurla davam etdirir. Roma bu ağırlığı öz çiyinləri üzərinə alır.

ROMA NATİQLİK MƏKTƏBİ

Roma natiqlik məktəbinin yaranmasında əsas amilləri Yunanıstanın zəifləməsi və yüksək təbəqənin ondan üz döndərməsi oldu. Romanın güclü inkişafı, Yunanıstanı öz əyalətinə çevirməsi natiqlik məktəbinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Roma natiqlik məktəbi yunan natiqlik məktəbinə nisbətən daha azad və demokratik idi. Əgər Yunanıstanda yalnız qullar nitq söyləyib özünü müdafiə edirdisə, Romada hər bir vətəndaş bu hüquqa malik idi. Lakin buna baxmayaraq, nitqin priyomları, məktəblərdə tədrisi, yunan natiqlərinin əsərləri bir mənbə kimi Roma natiqlərinə öz təsirini göstərirdi. Bu dövrdə Romada Katon, Antoni Mark, Qay Qraks, Tiberi Qraks və başqa natiqlər yetişmişdir.

Roma natiqlik məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi Mark Tilli Siseron hesab olunur. Elm aləmində 105 nitqinin olması haqqında məlumat var, lakin onlardan 58-i bizə gəlib çatmışdır. M.T.Siseron ilk nitqini iyirmi yeddi yaşında olarkən söyləmişdir. Bu nitq Publinin mülki işi ilə bağlı olmuşdur. İkinci nitqi isə Romada dövlətli adamlardan biri olan Sekst Rostsinin ölümü ilə əlaqədar olmuşdur. Siseron dövlət işlərində çalışıb xalqın hörmətini qazanmışdır. Dövlət xəzinəsinə nəzarətçi kimi rəhbər vəzifədə çalışan Siseron xalqa və vətəninə namusla xidmət etmişdir. Siserondan sonra bu vəzifəyə gələn Verres xalqı soyur, talayırdı. Siseron xalqın təkidi ilə onu məhkəməyə verir və onun cərimə olunmasına nail olur. Sise-

ron sonra daha böyük xalq məclislərində, yığıncaqlarında çıxışlar edib, böyük hörmət qazanmışdır. Hətta tarixdə böyük sərkərdə kimi tanınan Qney Pompeyin baş komandan seçilməsi zamanı nitq söyləyən Siseron danışmağı özünə şərəf bilir. Xalqın ona göstərdiyi hörməti yüksək qiymətləndirir.

Siseron öz siyasi nitqlərini 64-cü ildə konsul seçildəndən sonra söyləməyə başlayır. Böyük Demosfenin şərəfinə nitqlər söyləyir və bu nitqləri "Filippika" adlandırır. Bu çıxışlar ona baha başa gəlir, onun başı və yazan əli kəsdirilir. Bu, tarixdə dəhşətli ölümlərdən biri idi. Onun yazdığı "Natiqlik haqqında", "Brut", "Natiq", məşhur "Ritorka"sı natiqlik sənətində əbədi, həmişəyaşar bir həyat qazandı. Siseronun pərəstişkarı olan Kvintilian bəyan edirdi ki, onun adı natiqliyin sinonimidir. Tarixçi Livi yazırdı ki, ikinci Siseron onu adekvat qaydada tərifləməyə ehtiyac duyacaq. Təsadüfi deyildi ki, Böyük Britaniyanın onsəkkizinci əsr görkəmli siyasi xadimi Böyük Vilyam Pitt Siseronu "qızıl dilli", "əsl romalı" adlandırırdı.

Siseronu görə nitqin məqsədi üç amildən ibarət olmalıdır: nitq təlimatverici, cəzbedici və emosional olmalıdır. Böyük nitq adətən təbii qabiliyyətin, məntiqi və sağlam liberal təhsilin kombinasiyasından meydana gəlir. Onun məşhur "Natiqlik haqqında", "Brut, yaxud məşhur natiqlik haqqında" və "Natiq" traktatlarında natiqlik sənətinin tarixi, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti məsələlərinin nəzəri və praktik şərhı verilmişdir. Bu əsərlərdən ikisində

("Natiqlik haqqında", "Brut, yaxud məşhur natiqlik haqqında") natiqlik sənətinin mahiyyəti, bu sənətin fəlsəfəyə münasibəti kimi məsələləri şərh etmiş, özünün etdiyi ideal natiq surətini yaratmışdır. Üçüncü traktatda ("Natiq" əsərində) müəllifin natiqlik sənəti barədə qiymətli fikirləri söylənilmişdir. "Natiq olmaq üçün birinci və zəruri şərt təbiətin ona bəxş etdiyi istedadıdır. Əgər istedad insanın gözəlliydirsə, bu gözəlliyin rəngi natiqlikdir. Ancaq müdrik adam həqiqi natiq ola bilər, ... kim gözəl danışarsa, o, bütün xeyirxah cəhətləri özündə təcəssüm etdirir və buna görə də müdrikdir".

Siseron həm də yeni natiqlər üçün maraqlı praktiki göstərişlər və tövsiyələr, öz nitqindən nümunələr verir, "nitq stili" nəzəriyyəsini ifadə edir, öz sələflərini xarakterizə edir, müasirləri ilə mübahisəyə girir. Siseron yaxşı, müstəqil natiq olmaq üçün geniş fəlsəfi təhsili vacib hesab edirdi və əxlaqi, siyasi xarakterli fəlsəfi problemlərə az diqqət yetirirdi. Siseronun nitqindəki süjet xətti və məqamına görə işlədilən natiqlik priyomları diqqəti cəlb edir: giriş, təhkiyə və fikri təsdiq edən sübutlar, faktlar, nəticə. Natiq nitqinin təhkiyə hissəsini daha təsirli, daha maraqlı qurmağa çalışmış, yeri gəldikcə tarixi lətifələrdən, haqqında danışdığı hadisələrdən, atalar sözü və xalq məsəllərindən, bədii sual, xitab və nidalardan, anti-tezislərdən məharətlə istifadə etmişdir.

Siseronun nitqlərindən 53-ü tamamilə saxlanılmışdır, 35-ni isə başlıqlarla tanıyıırıq. Onun "natiqlər barəsin-

dəki" traktatı zəmanəmizə qədər məhkəmə ritorikasının dərs vəsaiti kimi xidmət edir.

Roma Yunanıstanı işğal etsə də, humanitar elmlər sahəsində ondan çox şey götürməli oldu. Ellin mədəniyyətinə qəbul etməli olan Roma qrammatikanı, poetikanı, habelə ritorikanı da yunanlardan qəbul etməyə məcbur oldu. Bununla belə, bir sıra elmlər məhz Romada inkişaf edib təkmilləşdi. Mark Tilli Siseron (e.ə. 106-43), Yuli Sezar (e.ə. 102/100-44), Mark Yuni Brut (e.ə. 85-42) kimi alim və ictimai xadimlər Roma natiqlik sənətinin əbədi şöhrəti olmuşlar. Y.Sezar alim, dövlət xadimi, şair, ritorika üzrə məşhur mütəxəssis idi. Onun məhkəmədə vəkili kimi ritorik çıxışı stenoqramlaşdırılıb indi də saxlanmaqdadır.

Yuli Sezar Pompeyə qalib gəlmiş amansız bir diktator olmuşdur. Bununla belə, elmlə məşğul olmuş, «Hall müharibəsi haqqında qeydlər» və «Vətəndaş müharibələri haqqında qeydlər» adlı elmi əsərlərini yazmışdı. Yuli təqvimə islahatını da o keçirmişdir. R ritorik istedadı onun adını bu sahəyə həmişəlik yazmışdır.

Qədim Roma ritorikasından danışanda Mark Yuni Brutun da adını çəkməmək olmaz. O, demokratik fikirli siyasi xadim, habelə görkəmli natiq olmuşdur. Natiqlik sənətini mükəmməl şəkildə mənimsəmiş M.Y.Brut Y.Sezara qarşı təşkil edilən mübarizənin önündə getmiş, diktatorun qətlə yetirilməsində şəxsən iştirak etmişdir.

Qədim Roma natiqlik məktəbinin nümayəndələrindən biri də Mark Fabiy Kvintilian (42-118) olmuşdur. O,

natiqlik nəzəriyyəçisi kimi tanınmışdır. Açıdığı ritorika məktəbi ona şöhrət gətirmişdir. Kvintilian "Natiqlik təhsili" adlı 12 kitabdan ibarət əsər yazmışdı. Həmin kitablarda natiqlik sənətinin elementləri və ritorikanın mahiyyəti, nitq üzərində işin mərhələləri (mövzunun seçilməsi, yerləşdirilməsi, yadda saxlanması, nəqli, aydın tələffüzü), natiqlik sənətinə, natiqlərin fəaliyyətinə verilən tələblər və s. məsələlər şərh olunmuşdur.

Kvintilian natiqlik sənətinə yiyələnməyi təhsilin zirvəsi hesab edirdi. Kvintilian bunu belə ifadə etmişdir: "Şair doğulurlar, natiq isə olurlar. Natiqlik sənətinə isə təlimin köməyi ilə yiyələnmək mümkündür" formalaşması haqqında həmişəyaşar əsər yazmışdır. Bu əsər aşağıdakı kitablardan ibarətdir:

1. «Gələcək ritorun tərbiyəsi haqqında»
2. «Ritorikanın tarixi və onun tərkib hissələri»
3. «Başlangıç təhkiyə»
4. «Sübut, təkzib»
5. «Ehtirasların coşması haqqında: gülüş, iztirab, düşünmə»
6. «Yerləşmə»
7. «Söz ifadələri»
8. «Fiqurlar»
9. «Söz bolluğu haqqında»
10. «Sözdə ali (yüksək) ifadəlilik»
11. «Natiq insan kimi, əxlaqi sima»
12. «Ritoru nə vaxt rədd etmək olar".

Qədim Romada natiqlik sənətinə böyük maraq göstərilirdi. Adamlar məşhur söz ustalarının nitqini öyrənir, hətta çox halda əzbərləyirdilər. Danışanlar öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün lazım gəldikdə natiqin nitqindən müəyyən parçaları nümunə kimi verir, ona istinad edirdilər.

AVROPADA NATİQLİK

Roma natiqlik sənətinin inkişafı uzun sürmür. Respublikanın süqutundan sonra natiqlik sənəti tənəzzülə uğrayır. Diktatura natiqliyin qarşısını alır, bu sənət din xadimlərinin əlində moizə söyləmək, dini qanunları təbliğ etmək vasitəsinə çevrilir. Bu durğunluq onsəkkizinci əsrə qədər davam edir. Onsəkkizinci əsrdən başlayaraq burjua zülmünə və istismara qarşı baş verən iğtişələr, mitinqlər natiqlik sənətinin inkişafına təkan verdi. Qərbi Avropadakı bu dirçəliş XIX əsrin əvvəllərində daha geniş şəkil almağa başlayır. Bu illəri tədqiqatçılar mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın oyanması, dirçəlməsi, yəni *Renessans* dövrü adlandırmışlar. Xüsusilə Fransada, Almaniya, İtaliya, Avstriya baş verən burjua-demokratik inqilabları bir çox natiqin yetişməsinə səbəb oldu. Məsələn, Fransada Jerbye, Koşen, Tarja, Jül, Laşo, Favr, Demanj, Düpen, Almaniya Robert Blyum, Sigizmund, Borkheym, Vilhem Volf kimi natiqlər yetişmişdir. Xüsusilə Fransada Demosfenin, Lisinin, Siseronun nitqləri tərcümə olunub öyrənilməyə başlanmışdı.

Fransada fəaliyyət göstərən andlı məhkəmə prosesi daha geniş vüsət almışdı. Məsələn, Fransa ordusunun kapitanı Alfred Dreyfusu vətənə xəyanət üstündə həbs edirlər. Məşhur yazıçı Emil Zolya buna etirazını bildirərək xalqa və prezidentə müraciət edir. On iki il davam edən bu işi üç natiq – Mornar, Labori, Mano müdafiə edir. Bu məhkəmə natiqliyində Yunanıstan natiqlik məktəbinin təsiri açıq-aşkar duyulmaqdadır. Fransızlar da yunanlar kimi əsas diqqəti nitqin üslubuna, ardıcılığına, aydınlığına, dəqiqliyinə, təsirliliyinə, emosionallığına veririldilər. Fransa natiqlik məktəbi bir çox ölkələrə müsbət təsirini göstərirdi. Almaniyada natiqlik məktəbinin nümayəndəsi Avqust Bebel hamının sevimlisinə çevrilmişdi. Bu sözləri xalq seçkilərində gözəl və aydın çıxışları ilə radikalların qələbəsinə təmin edən Vilhelm Volfun da ünvanına söyləmək olar.

Fransada bəlağətli nitqin aşağıdakı mərhələləri qeyd olunur:

1) XV əsrə qədərki ritorika latın dilində olub, ruhani üslubda idi.

2) XV əsrdən başlayaraq fransız dili latın və italyan dillərinə qarşı öz hüquqlarını müdafiəyə qalxır. P.Fabri fransız dilində ilk ritorik əsər yazır.

3) XVII əsrdə (1671-ci ildə) antik dünyagörüşünə, mədəniyyətinə qarşı çıxış güclənir və əvvəlkilərdən imtina edilir.

4) XVIII əsrdə kilsə ruhani ritorikası artıq süquta varır, bunun əvəzində siyasi və akademik ritorika bərqərar olur.

XIX əsrdə Rusiyada natiqlik sənətinin inkişafı geniş vüsət almış, fəhlə hərəkəti natiqlik sənətinə güclü təsir göstərmişdi. Demosfenin, Siseronun, Lisinin bir neçə nitqi rus dilinə tərcümə olundu. Böyük mütəfəkkir Lomonosov natiqlik sənəti haqqında (1748-ci il, "Kratkoye rukovodstvo krasnoreçiy") yazdığı əsəri çap etdirdi. Əsərdə yunan "Ritorika"sının təsiri özünü tam aydınlığı ilə göstərir. Müəllif natiqin və dinləyicinin əhval-ruhiyyəsini əsas şərt kimi qəbul edir. Gertsen, Stankeviç, Xomyakovun rəhbərliyi altında bir çox dərnek fəaliyyətə başlayır. Rus natiqləri "Ritorika"nı əzbərləyib, kor-koranə öyrənməyin əleyhinə çıxır. Belinski yazırdı: "Əgər siz natiq olmayanlarda natiqlik sənəti haqqında təsəvvür yaratmaq, natiq olmaq istəyənlərə isə köməklik göstərmək istəyirsinizsə, məşhur natiqlərin nitqlərini toplayın, bu natiqlərin hər birinin həyatı haqqında geniş məlumat verin, siz belə bir kitabla həm natiqlərə, həm də natiq olmayanlara böyük xidmət göstərərsiniz".

Rus natiqlik məktəbinin xarakteri özündən əvvəlki sələflərindən onunla fərqlənirdi ki, Rusiyada nitqlər kütləvi xarakter daşıyırdı. Əvvəlkilərdə isə məhkəmə natiqliyi hakim mövqe tuturdu. Fəhlə sinfindən S.Xalturin, P.Alekseyev, Q.Petrovski, A.Badayev, İ.Babuşkin və digərlərinin adı tarixdə fəhlə-natiq kimi həkk olunmuşdu.

XIX əsrin 60-cı illərində Rusiyada məhkəmə islahatı keçirilir. Bu islahata əsasən, məhkəmə prosesində iclasçıların iştirakı təmin olunur. Məhkəmə prosesi, bir növ demokratikləşdirilir. Oradakı canlı danışiq, obrazlı söylənilən nitq dövrün məşhur adamlarının diqqətini cəlb edir. M.Saltıkov-Şedrin, F.Dostoyevski, A.Çexov və b. tez-tez məhkəmə salonlarına gedər, oradakı çıxışları dinləyərdi.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Nitq mədəniyyəti tədris fənni və elm kimi dilçiliyin hansı sahələri ilə əlaqədardır?
2. Nitq mədəniyyətinin dilçiliklə əlaqəsini nədə görürsünüz? Fikrinizi əsaslandırın.
3. Nitq mədəniyyətinin ədəbiyyatşünaslıqla əlaqəsini nədə görürsünüz?
4. Nitq mədəniyyətinin hansı elmlərlə əlaqəsi var?
5. "Mədəniyyət" sözü hansı dildən alınmışdır və mənası nədir?
6. Nitq mədəniyyəti nə deməkdir?
7. Nitq mədəniyyəti fənninin məqsədi nədir?
8. Nitq mədəniyyəti fənninin vəzifələri nədir?
9. Nitq mədəniyyətinin beşiyi haradır?
10. "Ritorika" əsərinin müəllifi kimdir?
11. Ritorika bir elm kimi formalaşmağa neçənci əsrdən başlamışdı?
12. "Ritorika" sözünün mənası nədir?
13. Roma natiqlik məktəbinin yaranması hansı proseslə əlaqələndirilir?
14. Avropa natiqləri və onların fəaliyyəti?

Çalışma. Şeiri oxuyun. Dilin gözəlliyini xarakterizə edən, estetik duyğular oyadan məzmunun forma ilə vəhdətdə olduğu məqamları göstərin.

*Qağayı, axtar məni,
Bu yerdən apar məni,
Ölüm köksümü döyür,
Qorxuram açar məni...*

*İçin qara gecədir,
Səkisiz dar küçədir.
Qağayı, dəniz üstə
Söylə, saat neçədir? (V.Səmədoğlu).*

Çalışma. Verilmiş şeir parçasını oxuyun, göstərilmiş problem barədə nə düşündüyünüzü yazılı şəkildə ifadə edin.

Çalışma. Verilmiş nümunədə xalq danışığı dili ilə məişət dilinin fərqi izah edin.

*Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi,
Kəklik oxur dalısında fərəsi.
Quzuların ağı, bozu, qərəsi,
Bir gedəydim dağ-dərələr uzununu,
Oxuyaydım: "Çoban, qaytar quzunu".*

Çalışma. Bir ərizə forması hazırlayın.

Çalışma. Mətni oxuyun, hansı normaların pozulması müşahidə olunur?

*Palajeniya nəqli ta olub möhkəm,
Gərək bəy azalda zülmün dəmadəm.
Dəxi də artırır bu əhli-sitəm,
Yanında çalınan zurnaya bir bax. (Q.Zakir).*

Testlər

1. Nitq mədəniyyətinin birbaşa əlaqəsi olmayan elmləri seçin.

- 1 - Kimya
 - 2 - Ədəbiyyat
 - 3 - Biologiya
 - 4 - Psixologiya
 - 5 - Coğrafiya
 - 6 - Məntiq.
- A) 1, 3, 5
 - B) 1, 5, 4
 - C) 2, 3, 1
 - D) 3, 4, 2
 - E) 2, 4, 5

2. Aristotelin natiqlik məharəti haqqında qeyd etdiyi cəhətləri ardıcıl düzün.

- 1 - həmin materialın öyrənilməsi
 - 2 - planın tərtibi
 - 3 - nitqin söylənməsi, intonasiya, emosiya və s. əməl olunması
 - 4 - materialın şifahi şərhinin ədəbi üslubi cəhətdən işlənməsi
 - 5 - materialın icadı və hazırlanması.
- A) 2, 4, 3, 1, 5
 - B) 2, 1, 3, 4, 5
 - C) 4, 1, 2, 3, 5
 - D) 3, 2, 1, 4, 5
 - E) 5, 2, 1, 4, 3

3. Uyğunluğu müəyyənləsdirin.

I - "Natiqlik təhsili"

II - "Ritorika"

III - "Brut, yaxud natiqlik haqqında"

- 1. Aristotel
- 2. Siseron

3. Kvintilian

- A) I-3, II-1, III-2
- B) I-2; II-1, III-3
- C) I-1, II-2, III-3
- D) I-2, II-3, III-1
- E) I-3, II-2, III-1.

4. Yunan və Roma natiqlik məktəblərinin nümayəndələrini uyğun müəyyən edin.

I – Yunan natiqləri

II – Roma natiqləri

- 1. Katon;
 - 2. Demosfen;
 - 3. Hiperid;
 - 4. Qrakxi;
 - 5. Trasimax;
 - 6. Antoni Mark
- A) I – 2, 3, 5; II – 1, 4, 6
 - B) I – 1, 4, 6; II – 2, 3, 5
 - C) I – 2, 4, 5; II – 1, 3, 6
 - D) I – 3, 4, 5; II – 1, 2, 6
 - E) I – 1, 3, 6; II – 2, 4, 5

5. Aşağıda natiqlərin fikirləri verilmişdir. Uyğunluğu düzgün müəyyən edin.

I – Kim Demosfen olmaq istəmirsə, o natiq deyil.

II – Sadə və gözəl danışmağı bacarmaq özü də bir elmdir və onun xüsusi qanunları var.

III – Gözəl danışığa etinasız yanaşan adamlar özlərini insana layiq ola biləcək ən ali, nəcib bir zövqdən məhrum edirlər.

IV – Dil fikri açmaq üçün yox, fikri gizlətmək üçündür.

V – Varlığında danışq gözəlliyi olmayan adam bu dünyada su və gil palçıq ilə suvanmış divar surətinə bənzəyir.

- 1 - S.Təbrizi
- 2 - Taleyran
- 3 - Siseron
- 4 - A.P.Çexov
- 5 - Stanislavski
- A) I – 4; II – 3; III – 5; IV – 1; V – 2
- B) I – 5; II – 1; III – 2; IV – 3; V – 4
- C) I – 1; II – 2; III – 3; IV – 4; V – 5
- D) I – 3; II – 5; III – 4; IV – 2; V – 1
- E) I – 2; II – 4; III – 1; IV – 5; V – 3

6. Nitq mədəniyyəti fənninin əlaqədar olduğu elm sahələrini ardıcılıqla düzün.

- 1 - ədəbiyyat
- 2 - dilçilik
- 3 - pedaqogika
- 4 - tarix
- 5 - psixologiya
- 6 - etika
- 7 - estetika
- 8 - fiziologiya
- 9 - məntiq
- A) 2, 1, 5, 3, 4, 6, 7, 8, 9
- B) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
- C) 3, 2, 4, 1, 5, 6, 7, 8, 9
- D) 1, 2, 4, 5, 3, 6, 8, 7, 9
- E) 3, 4, 1, 2, 5, 6, 7, 8, 9

7. Verilmiş tərifləri elmlərə uyğun müəyyən edin:

- 1 - Düzgün təfəkkür, onun quruluşu və inkişaf qanunauyğunluğu haqqında elmdir.
- 2 - Dünyada insan cəmiyyətlərinin yaranmasına və inkişaf dövrlərinə dair elmdir.

3 - İnsan psixologiyasında baş verən qanunauyğunluqları və mexanizmləri öyrənən elmdir.

4 - Mədəni nitqin problemlərini öyrənən elmdir.

5 - Təbii, təhsil və təlim haqqında elmdir.

A) məntiq;

B) tarix;

C) pedaqogika;

D) psixologiya;

E) nitq mədəniyyəti.

A) 1 - a; 2 - b; 3 - d; 4 - e; 5 - c

B) 1 - b; 2 - a; 3 - e; 4 - c; 5 - d

C) 1 - d; 2 - e; 3 - c; 4 - d; 5 - b

D) 1 - c; 2 - b; 3 - a; 4 - d; 5 - e

E) 1 - e; 2 - d; 3 - b; 4 - a; 5 - c.

8. Bəndlərin birindəki fikir nitq mədəniyyətinin vəzifəsinə aiddir.

A) sözün qrammatik mənasını araşdırmaq

B) ədəbi dil normalarını tənzimləmək və qorumaq

C) cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərini müəyyənləşdirmək

D) sözlərin söz birləşmələrinin yaranmasındakı rolunu müəyyənləşdirmək

E) sözyaratmanın yollarını araşdırmaq.

9. Bunlardan birinin konkret predmeti yoxdur.

A) Psixologiya

B) Dilçilik

C) Məntiq

D) Nitq mədəniyyəti

E) Pedaqogika

10. "Sözü ən gözəl tərzdə söyləmək lazımdır ki, həm sözü anlayan olasan, həm də söz anladasan". – Bu fikir hansı əsərdəndir?

- A) "Qabusnamə"dən
- B) "Kritika" məqaləsindən
- C) "Tənqid-risaləsi" məqaləsindən
- D) "Əxlaqi-Nasir" əsərindən
- E) "Abad-ül-mütəəllimin" əsərindən

11. Nitq fəaliyyəti dedikdə nə başa düşürsünüz?

- A) nitqin ədəbi tələffüz baxımından dəqiqliyi
- B) fikrin ifadəsi üçün bilavasitə tələb olunan dil vasitələrini tapmaq
- C) nitqin təzahürü üçün lazım gələn ictimai, psixoloji və fizioloji aktların sistemi
- D) obrazlılıq və məcazilikdən geniş istifadə edilməsi
- E) terminlərdən istifadə etməklə elmiliyin gözlənilməsi.

ŞƏRQDƏ NATİQLİK SƏNƏTİ

Natiqlik sənətinə qədim mədəniyyət tarixi olan Şərqdə də maraq yaranmış, ritorika elminə insan fəaliyyətinin xüsusi növü kimi yüksək qiymət verilmişdir. Şərq ölkələrində – Assuriya, Babilistan, Çin, Ər Bistan, Hindistan və Misirdə natiqlik sənəti çox inkişaf etmiş, istedadlı natiqlər xalqın hörmət və məhəbbətini qazanmışdır. İslam dininin VII əsrdə meydana gəlməsi Ərəb mədəniyyətinin inkişafında xüsusi mərhələ olmuşdur. Ərəb ədəbiyyatı, ərəb musiqisi, ərəb elmi misli görünməmiş dərəcədə inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə Məhəmməd Peyğəm-

bər (570-632) görkəmli natiq kimi Allahdan gələn vəhy-ləri (qeybdən gələn nida-cümlələri), məscidlərdə oxuduğu xütbələrlə adamlara çatdırır, onları qan qohumluğu ilə deyil, dini inanc əsasında birləşməyə, bir olan Allaha ibadət etməyə, möminliyə çağırırdı. Məhəmməd Peyğəmbər (ə.s.) 616-cı ildə İslam (itaətmə) dinini yaradaraq güclü bir natiq kimi müsəlmanları (islam dininə inananları) Allahın kəlamlarına, Qurani-Kərimin hökmlərinə, şəriət qanunlarına tapınmağa dəvət edirdi. İslam dininin banisi Məhəmməd Peyğəmbər (ə.s.) ədəb, əxlaq, iffət, vicdan, təvazökarlıq, təmizlik, namuslu olmaq və s. insani keyfiyyətlər sırasında natiqlik məharətinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, göstərmişdir ki, natiqliyin bəlağəti bəzən cadu və sehr təsiri bağışlayır. İnsanın gözəlliyindən biri də onun aydın və gözəl danışmasıdır.

İslamın ikinci böyük şəxsiyyəti olan Həzrəti Əlinin zəngin irsində danışiq, onun etik qaydaları barədə ibrətamiz fikirlər söyləmişdir: Əqli çox olan adamın sözü az olar. Danışanın özünə yox, sözünə daha çox diqqət et, ölç, biç sonra kəs. Düşün, daşın, sonra danış. Anla, bil, sonra et. Hər kəs öz dilinin altında gizlənib. Danışmayınca onun ağıllı və ağılsız olması məlum olmur.

Həzrəti İmam Əli şəriət haqqında xütbələri ilə özünü mahir natiq kimi tanıtmış, 656-661-ci illərdə müsəlman dövlətinin başçısı olduğu dövrdə İslam dininə böyük şöhrət gətirmişdi. Onun nəsihət və kəlamları indi də bütün dünyada məşhur olan "Nəhcül Bəlağə" adlı kitabda toplanmışdır.

X əsrin əvvəllərində Əl Fərabinin ərəb poeziyası üçün tərtib etdiyi ritmik-melodik modellərlə, "Qurani-Kərim" ayələrinin xüsusi avazla oxunması hesabına ərəb natiqlik sənəti daha da inkişaf etməyə başladı.

Şərq dünyasının böyük alimi Əbu Əli İbn Sina, şair və filosofları Firdovsi, Əbu Reyhan Biruni, Mahmud Kaşqarlı, Sədi Şirazi və b. öz əsərlərində sözə yüksək qiymət vermiş, danışıq qabiliyyətinin, sözdən istifadə bacarığının insan ləyaqəti ilə üzvi bağlı olduğunu hikmətli sözlərlə, ifadələrlə oxucularına çatdırmışlar. Bu baxımdan Sədi Şirazinin fikirləri daha səciyyəvidir: "Dil ağızda nədir: hünər sahibi xəzinəsinin qapısının açarı. Nə qədər ki, bu qapı bağlıdır, heç kəs bilmir ki, bu xəzinə sahibi cəvahir satır, yoxsa zir-zibil..." Onun fikrincə insanın nitqi onun iç dünyasını aşkarlayan başlıca vasitədir. Adamları tanımaq, onlara bələd olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, ünsiyyətə girmək, təmasda olmaq lazımdır. Başqa bir mənbədə fikrini bu cür ifadə etmişdir:

Nədir dil ağızda, ey ağılı olan?
Hünər xəzinəsinə açardır – inan!

Tələsik söyləmə sözünü bir dəm
Fikrini kamil de, gec olsa nə qəm...

Əvvəl bir düşün, sonra dilə gəl,
Divar tez yıxılar, olmasa təməl!

Tarixi inkişafın bütün dövrlərində nitqə, onun gözəlliyinə xüsusi diqqət yetirilmiş, qiymət verilmişdir. "Qabusnamə"də deyilir: "Sözü ən gözəl tərzdə söyləmək lazımdır ki, həm söz anlayan olasan, həm də söz anladasan".

Əbu Əli İbn Sina ritorika elmi, onun qanunauyğunluqları, söz sənəti, gözəl danışmağın insan cəmiyyətindəki rolu və s. ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişdir.

AZƏRBAYCANDA NATIQLIK SƏNƏTİ

Azərbaycanda da natiqlik sənətinin yaranma tarixi qədimdir. Azərbaycan natiqlik sənəti uzun bir yol keçərək günümüzdə gəlib çatmışdır. Məlumdur ki, dil varsa, ünsiyyət varsa, deməli nitq də var. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında söz, gözəl danışmaq qabiliyyəti bəşəriyyətin təməl daşı kimi qiymətləndirilir. Babalarımız bəşər tarixini obyektiv təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, insan cismən yox olsa da, onu tarixdə yaşadan sözdür. Şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janr xüsusiyyətləri var. Bu növlərdə nitq, natiqlik sənəti haqqında deyilən atalar sözləri, kəlamlar, zərbi-məsəllər diqqəti cəlb edir. Məsələn, "Söz yarası qılinc yarasından betər olar", "Sözün doğrusu zəhərdən acı olar", "Söz qanadlı quşdur", "Söz insanın zinətidir", "Nə qədər ki söz ağızdan çıxmayıb, o, sə-

nin qulundur, söz ağızdan çıxandan sonra sən onun qulusan", "Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır" və s. misallardan göründüyü kimi, belə kəlamlar insanların dil qabiliyyətinin yüksəlməsinə, fikrin təsirliliyinə müəyyən qədər xidmət edir.

Müxtəlif dövrlərdə hakim mövqe tutan şəxsiyyətlər haqqında yazılan mədhiyyələr təmtərağı ilə fərqlənirdi. Məsələn, Cavanşirin vəfatı münasibəti ilə Dəvdəkin yazdığı "Böyük Cavanşirin ölümünə ağı" adlı mərsiyədə onun igidliyi ilə yanaşı, natiqlik bacarığı da əks etdirilir:

Qollarına toplasa da min igidin qüvvətini,
Çiçəkləri asta üzər, gülü ehmal dərərdi o.
Danışarkən, dodağından mirvarilər saçıldardı,
Əxlaqı saf, ruhu yüksək, könlü odlu bir həvəsdə...

Göründüyü kimi, müəllif son beytdə onun gözəl natiq olduğunu qeyd edir.

Söz yaradıcılığında mühüm rol oynayan aşıqlar da dilimizin zənginləşməsində, gözəl danışığın formalaşmasında əvəzsiz xidmət ediblər. Nağılların və dastanların yaranmasında, ifasında aşıqlar əsas sima kimi həmişə ön cərgədə olmuşlar. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarından tutmuş bu günümüze qədər yaranan dastanların hamısını məhz, aşıqlar meydana gətirmişdir. Bu dastanların xalqa təqdim edilməsi üçün aşıqların, ozanların gözəl danışq qabiliyyətinə, nitq mədəniyyətinə sahib olmaları vacib idi.

Məlumdur ki, hər bir dövrün ictimai-iqtisadi inkişafı ilə yanaşı onun öz mədəniyyəti, ədəbiyyatı, elm və incəsənəti də inkişaf edir. Hər dövrün öz lideri olmaqla yanaşı, onun öz ətrafına topladığı həmfikirləri də olur. Əgər belə adamlar xalqı arxasınca apara bilirsə, nitq söyləyirsə, deməli, natiqlik sənəti də xalqın ictimai-siyasi həyatı ilə bərabər inkişaf edir. O adamın ki adı tarixə düşüb, deməli, dövrünün məşhur sayılan şəxsiyyətlərindən biri olub və hər hansı bir tarixi dövrü mənəvi aləmimiz, söz tariximizlə ölçülüb, qiymətləndirilib. Məsələn: Babəkin dövrü, Cavanşirin dövrü, Nizaminin dövrü, Füzulinin dövrü və s.

Azərbaycanda tarixən fikrin gözəl ifadəsinə, deyiliş formasına hər zaman önəm vermişlər. Bunun üçün mədrəsələrdə bəlağət (gözəl danışiq) dərsləri keçirilirdi. Gözəl nitqi olan insanın dili imran dili adlandırılırdı.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nitqin, danışığın gözəlliyinə yüksək qiymət verənlər çox olmuşdur. Ədəbi-tarixi mənbələrə görə N.Gəncəvi, İ.Həsənoğlu, Nəsirəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətayi, Molla Pənah Vaqif və b. böyük natiqlər olmuşlar.

Nizami sözün insan həyatında ecazkar qüvvəyə malik olduğunu, dünyanın gözünün ilk dəfə sözlə açılması ideyasını, fikirlərini qüdrətli poetik bir dillə ifadə etmişdir. "Sirlər xəzinəsi" əsərində şair sözlə bağlı "Sözün qüdrəti" adlı ayrıca fəsil vermiş, sözün şəninə ən layiqli sözlər işlətmişdir.

Sözü – qızıl yatağı altunla tutdu qoşa,
Dedi söz sərrafına: "De hansı gəlir xoşa?
Sənca, köhnə qızılı, təzə sözmü yaxşıdır?"
Söz sərrafı söylədi: "Söz dünyanın naxşıdır... !
Söz qasidi bələdsiz başa vurur yolları...
Söz hünər meydanında yenər mərd oğulları...
Söz hər yerdə hakimdir. Hamıdan başda olur.
Dünyanın sərvətidir, inci qaş-daş da olur.

Nizamiyə görə, dünyada ən çətin işləri hikmət adamları, söz ustaları, natiqlər yerinə yetirə bilər. Sözə həssaslıqla yanaşan böyük ustad yazırdı:

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verər su da.

"Sirlər xəzinəsi" poemasında bədii sözü insanların həyatında, cəmiyyətin inkişafında ən əsas amillərdən biri sayır:

Qələm ki, bu həyatda tərpənərkən ilk dəfə,
Sözdən yazdı, diqqətlə baxsan birinci hərfə.
Bu xəlvət pərdəsini açan zaman əlbəəl,
Söz oldu bu həyatda cəlvələnen ilk gözəl.
O zamandan ki, qələm yazdı, dürr saçdı,
Bu dünyanın gözünü ilk dəfə sözlə açdı.

Sözün ecazkar qüdrətindən söz açan şair, söz söyləyənləri, alimləri həmişə böyük ehtiramla yad edir: "Elə

natiqlər ki, dilləri atəş, heyrandı onlara səmada günəş, alim, uzaqqörən, hikmət ərbabı" kimi ifadələrlə, obrazlı şəkildə tərənnüm edirdi.

Nizami filosof-alim olmuşdur. Şair hələ gənc yaşlarından fəlsəfə və digər elmlərlə tanış olmuş və mükəmməl bilicisi olmuşdur. O, "İsgəndərnamə" əsərində sırf natiqlik sənətinə, nitq mədəniyyətinin əsas məsələlərinə toxunur. O, yunan natiqlik sənətinin görkəmli nümayəndələrinin adını çəkir, hətta onların obrazını yaradır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatında söz və onun qüdrəti haqqında bir-birindən gözəl ifadələr, kəlamlar işlənsə də, natiqlik sənəti və yunan filosofları barədə heç bir fikir söylənməmişdir. Bu yalnız N.Gəncəvinin əsərində təsvir olunur.

Ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq natiq obrazını yaradan Nizami həm də onu səmimiyyətlə, hörmətlə tərənnüm edir. Şairin fikrincə pulun, qılıncın, qızılın, əfsunçuların, hakimlərin görə bilmədiyi işi natiqlər görür.

Azərbaycanın böyük şairi İmadəddin Nəsiminin söz sənəti, sözün qüdrəti ilə bağlı olduqca dəyərli fikirləri var. Hürufilik təriqəti ideyalarını yayanlardan biri olan Nəsiminin özü məharətli natiq olmuşdur. Hürufilik təriqəti ideyasını təbliğ etmək məqsədilə xalq arasında insanlardan, onların azadlıq və sərbəstliyindən ehtirasla danışır, zülmü, əsarəti, ədalətsizliyi tənqid edirdi.

Şair məharətli natiq kimi müxtəlif ölkələrdə kütlələr qarşısında etdiyi çıxışlarında natiqlik məharəti, nitq kamilliyi, nitqin təsir qüvvəsi, nitqdə məzmun və forma

vəhdətinin gözlənilməsi haqqında fikir və mülahizələr söyləmiş, söz sənətinə yüksək qiymət vermişdir:

*Sən bu Nəsiminin dilini anla, bil sözün,
Kim var bu dildən özgə bizim bir lisanımız.*

Böyük Azərbaycan şairi Füzuli sözə, nitqə yüksək qiymət vermişdir və söz haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir.

*İlahi, feyzdən bir xəzinədir söz,
Tükənməz qıldıqca dəmadəm
Məcəzi şahların gənci deyil bu,
Ki, bir həbbə götürdükdə ola kəm.*

Şeir üzərində ciddi işləyən, deyilənləri təkrar etməyi əsas tutan şair, divanın müqəddiməsində yazırdı: "Elə vaxtlar olmuşdur ki, səhərə qədər oyaq qalmışam, axtarıb tapdığım sözləri bağrımın qanı ilə yazmışam. Səhər yazdıqlarımın başqa şairlərin əsərlərinə oxşatdığımı görüb, yazdığımı pozmuşam. Elə vaxtlar olmuşdur ki, səhərdən axşama qədər düşüncə dəryasına dalıb, söz alması ilə məna gövhərini deşməklə məşğul olmuşam. Amma, oxuyanlara bu fikir anlaşılmır, bu söz xalq arasında işlənmir və xoşa gəlmir deyən kimi, yazdıqlarım gözümdən düşmüş, hətta üzünü də köçürməmişəm" (Əsərləri 3-cü cild, səh. 20).

Şair orta əsrlərə məxsus olan dəbdəbəli üslubda qəsidələr, fəxriyyələr, mədhiyyələr yazanlara "Rindi Zahid"

əsrində atasının nəsihətlərinə qulaq asdıqdan sonra Rindin dili ilə "Səndən nə gizlədim, qarışıq sözlərin içində mənə mənə aydın olmadı... Əsl məsələ mənədadır, kəlmələri bəzəməkdə deyildir. Söz odur ki, onu avam da başa düşə bilsin. Oxucuların nəsihətini eşit, hər kəs ilə onun öz əqlinin səviyyəsində danış" deyir.

Füzuliyə görə:

*Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman,
Bir-biriylə asılıdır, necə ki, cism ilə can.*

Şair sözün, şeirin hörmətini qaldırmaq üçün, tarixi şəraiti nəzərə alaraq (din hakim mövqeyə malik idi) Allahı, peyğəmbəri istinad kimi təsvir edir. Şeiri, sözü Allahın kərəmi ilə əlaqələndirir.

*Sözə xor baxmaq olmaz, hər bir söz
Ərşdəndir gəlib hədiyyə biza
Qəlbimiz meyl edir həmişə ona,
Çünki söz nazlı oldu qəlbimizə.*

Sözün qüdrəti danılmazdır, əsas məsələ odur ki, yerində deyilsin. Yerində işlədilən sözün gücü daha güclüdür. Şah İsmayıl Xətayi bu barədə belə deyir:

*Söz vardır, kəsdirər başı,
Söz vardır, kəsər savaşı.
Söz vardır, ağulu aşı,
Bal ilən edər yağ bir söz.*

Şair sözün gücünə nəzərləri cəlb etmiş, insanların "ağulu aşını, yağla bala" çevirəcək şirin sözlərə ehtiyacı olduğunu bildirmişdir. İnsanların kinini sevgiyə çevirəcək, düşmənçilik əvəzinə dostluğu artıracaq, qəlbləri bir-birinə daha çox isindirən, dilə düşən və dildən düşməyən xoş sözlərin əhəmiyyətini xüsusilə vurğulamışdır. O, elmiyi, aydın diksiya və musiqiliyi nitq üçün vacib şərtlərdən sayırdı.

*Nəfəsi əhli-dilin cövhəri candır bilənə,
Nitqimiz qüdrəti-həq, ruhi-rəvandır bilənə*

deyən Xətayi ana dilini xalq ruhunu ifadə edən başlıca vasitə saymışdır.

Orta əsrlərdə yaşayıb yaradan söz ustaları nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi, söz ustasının nitqinə fikir verməsi barədə fikir və mülahizələr söyləmişlər.

XI-XIII əsrlərdə Azərbaycanda natiqlik sənəti inkişaf etməyə başladı. Azəri-Türk dilində olmasa da, görkəmli söz ustaları – şairlər fars dilində söz, kəlam, dil haqqında, danışığa, natiqliyə xüsusi yer ayırır, fəzilət sahiblərinin məntiqli çıxışlarını nümunə kimi təqdim edirdilər. Bu sənətkarların içərisində Nizamül-Mülk (1017-1092) və Xacə Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) xüsusi yeri vardır.

Nizamül-Mülk Səlcuq sarayında əvvəlcə Alp Arslanın, sonra Məlik şahın vəziri olmuş, söz-kəlam-dil haq-

qında öz tövsiyə və məsləhətlərini "Siyasətnamə" əsərində toplamışdır.

Nəsirəddin Tusi XIII əsrin böyük mütəfəkkiri, filosofu, riyaziyyatçısı kimi Şərqdə özünə böyük şöhrət qazanmışdır. O, binom düsturunun həllini Nyutondan, maddə kütləsinin saxlanılması qanununu isə M.Lomonosovdan çox-çox əvvəl kəşf etmiş, bir sıra astronomik tapıntıların müəllifi olmuşdur. N.Tusi əxlaqa və natiqlik sənətinə aid "Əxlaqi-Nasiri" əsərində natiqə, natiqin nitqinə belə tələblər qoyurdu: "Çox danışmamalı, başqasının sözünü kəsməməli, başqasının danışdığı hekayətləri və rəvayətləri bilirsə, bunu üzə vurmamalı və onun danışdığı qurtarmasına imkan yaratmalıdır. Başqasından soruşulana cavab verməməli, ümumidən edilən sualda başqalarını qabaqlayıb tələsik irəli düşməməlidir. Biri cavab verməklə məşğul isə, daha qabil cavab verməyə qadir olsa da, səbr etməli, o, sözünü qurtardıqdan sonra öz cavabını verməlidir... Böyüklərlə danışarkən kinayə işlətməməli, nə bərkdən, nə yavaşdan, mülayim səslə sözünü deməlidir. Danışdığı məsələ qəlizdirsə, aydın misallarla izah etməyə çalışmalıdır, qısa və yığcam danışmalıdır".

XVII-XVIII əsrlərdə aşiq poeziyasında da sözün tələffüzünə, yatımlı deyilişinə şox fikir verilmişdir.

XIX əsrdə Azərbaycanda M.Ş.Vazeh, M.F.Axundzadə, A.Bakıxanov, Q.Zakir kimi praktik natiqlər, bu sahənin nəzəriyyəçiləri yetişmişlər. M.F.Axundov özünün bədii və elmi yaradıcılığında mədəni nitq, natiqlik məharəti, nitqin müxtəsərliyi və aydınlığı, səhnə dili, dilimizin

orfoqrafiya və orfoepiya normaları və s. haqda elmi-nəzəri fikirlər, mülahizələr söyləmişdir. Onun "Kritika" və "Tənqid risaləsi" adlı məqalələrində dilin təkmilləşdirilməsi məqsədilə söylədiyi fikirlər bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir. Axundov öz məqaləsində nitq prosesində eyni söz və ifadələrin təkrarına yol verməmək, qəliz sözləri, ifadələri, yerinə düşməyən təşbeh və mübaliğələri işlətməmək, yazılı və şifahi nitqin fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına fikir verilməsinə diqqəti cəlb edirdi. Təsədüfi deyildir ki, M.F.Axundzadənin ədəbiyyatda məzmun və forma vəhdəti barədəki fikirləri bir daha sübut edir ki, o, bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu barədə "Kritika" adlı məqaləsində göstərir: "İki şey şeirin əsas şərtindəndir: məzmun və ifadə gözəlliyi".

Sənətdə məzmun və forma vəhdətini vacib estetik tələb kimi irəli sürən M.F.Axundzadə dövrünün yaradıcı insanlarını bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməyə çağırırdı. Bu baxımdan o, məqaləsində M.P.Vaqif yaradıcılığını yüksək qiymətləndirirdi. XIX əsrin əvvəllərindən təlimin ana dilində aparılması ideyası uğrunda mütərəqqi ziyalıların "maarifçilik hərəkəti" adı altında mübarizəsi daha da gücləndi. Bu hərəkətdə M.F.Axundzadə də var idi. Azərbaycan dili təkcə Zaqafqaziyada deyil, bütün Yaxın Şərqdə böyük rol oynamağa başladı. O vaxta qədər əhali arasında yalnız danışiq dili olan Azərbaycan dili yenicə açılmış məktəblərdə tədris planlarına daxil edilmişdir. M.F.Axundov Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dilin-

dən dərs demişdir. Ana dilində dərslik olmadığı üçün bu dərsliyin hazırlanmasında böyük əmək sərf etmişdir, lakin işdən azad olunduqdan sonra bu işi onun yerinə təyin olunmuş M.Ş.Vazeh davam etdirmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində yaşamış şair, rəssam, musiqişünas, xəttat, nəqqaş, maarifçi-pedaqoq M.M.Nəvvabın danışiq mədəniyyəti haqqında bir sıra maraqlı fikirləri, nəsihətləri vardır. O, "Nəsihətnamə" əsərində (beş yüz nəsihət) yazmışdır: "Bacardıqca qısa və mənalı danış, əks halda danışmasan yaxşıdır; sözü deyən vaxt fikrini düzgün ifadə et; bişirilməmiş söz danışma; danışarkən özündən çıxma; sözü çox uzadıb təkrar etmə ki, avamlığa dəlalət edər; səndən bir söz soruşmasalar demə; o adam ki sənin nəsihətini eşitmir, nəsihət etmə; məclisdə öz qədərindən artıq danışma, yoldaşlara da fürsət ver; məclis əhli xahiş etsə, danışa bilərsən". Bu nəsihətlər bu gün də bizim üçün öz dəyərini qoruyub saxlamışdır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb fəaliyyət göstərən qabaqcıl, mütərəqqi ziyalılar, maarifçilər, müəllimlər dilimizin saflığı, yad təsirlərdən qorunması, bu dildə danışmağın, təlimin Azərbaycan dilində aparılmasının zəruriliyi və s. məsələlərlə bağlı çox faydalı fikirlər söyləmişlər.

Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, C.Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Aleksey Çernyayevski, Seyid Əzim Şirvani, Rəşid bəy Əfəndiyev, Soltan Məcid Qənizadə, Həbib bəy Mahmudbəyov, Nəriman Nərimanov,

Ömər Faiq Nemanzadə, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Abdulla Şaiq Talıbzadə, Məmmədtağı Sidqi, Firudin bəy Köçərli, Bəkir Çobanzadə, Hacı Rəhim Əfəndiyev və başqaları yazdıqları məqalələr, dərslik və dərs vəsaitləri ilə məktəblərimizə, maarif və mədəniyyətimizə xeyli kömək etmişdir. Onlar-Azərbaycanın qabaqcıl maarifçi və demokratik ziyalıları, görkəmli müəllimlər, ana dilinin tədrisi metodikasını yaratmaq, ana dilli məktəblər üçün dərsliklər tərtib etmək, əlifba, orfoqrafiya və bu kimi bir sıra mühüm məsələləri həll etmək barədə uzun illər boyu bütün təzyiq-məhdudiyyətlərə baxmayaraq yorulmadan mübarizə aparmış, öz əsərlərində dilimizin praktik məsələlərindən, onun orfoepiyası, orfoqrafiyası, lüğət tərkibi, üslubiyyatından da bəhs etmiş, məktəblilərin yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsinin vacibliyini dönə-dönə vurğulamışlar.

Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında və inkişafında, nətiqlərin formalaşmasında H.Zərdabi və C.Məmmədquluzadənin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. H.Zərdabinin redaktorluğu ilə işıq üzü görən Azərbaycanın ilk ana dilli mətbuatı olan "Əkinçi" qəzeti, C.Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" jurnalı ətrafına ziyalılar toplamış və görkəmli nətiqlər yetişdirmişdir. Həsən bəy Zərdabi ömrünün axırına qədər saf türkcə tərəfdarı olmuşdur. Azərbaycan milli mətbuatının qazandığı "Əkinçi" qəzetinin ana dilinin saflığını qorumaq, geniş oxucu kütləsi ilə anlaşqlı, ifadəli dildə danışmaq sahə-

sində göstərdiyi nümunə sonrakı 135 ildə də aktual və gərəkli olmuşdur. "Əkinçi" qəzeti sadə, anlaşıqlı xalq dilində çap olunurdu. XIX əsrin əvvəllərində C.Məmməd-quluzadə və naşiri olduğu "Molla Nəsrəddin" jurnalı bu ənənəni davam etdirirdi. Bu sənətkarın ömrünün sonunadək davam etdirdiyi xalqın səadəti, azadlığı və tərəqqisi naminə apardığı mübarizənin əsasını ana dilinin səfəliyi, təmizliyi uğrunda mübarizə təşkil edirdi.

Təsadüfi deyildir ki, o, hələ "Molla Nəsrəddin" jurnalının birinci sayından başlayaraq: "Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım! Mən sizin ilə Türkün açıq ana dilində danışırım. Mən bilirəm ki, Türk dilində danışmaq ayıbdır və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində lay-lay deyirdi... hərdən ana dilini danışmaqla keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?!" – deyər o, yazıçı-publisist kimi öz məramını açıq bəyan edirdi.

"Molla Nəsrəddin" məktəbinin öndə gedən ziyalılarından olan, satirik şeirlərin mükəmməl yaradıcısı M.Ə.Sabir sözə haqqın nazil etdiyi bir nuri-həqiqət kimi baxırdı. Şairə görə, bədii söz bəşər övladının düzgün yola istiqamətləndirilib istiqbala çıxmasına kömək edən ən təsirli tərbiyə vasitələrindəndir. Bu düşüncələrlə o, "Söz" şeirində yazırdı:

*Növi-bəşərə tərbiyə bəxş olduğun üçün,
Gər densə səzadır sənə ümmül-ədəbiyyat.*

*Mümtaz elədin növü-bəni adəmi əlhəq
İnsan sənin ilə edib ehrazi-məqamət.*

Göründüyü kimi, Sabir sözü bəşər övladının digər canlılardan seçilməsinə səbəb olan əvəzsiz bir nemət sayırırsa, bədii sözü həm də insanları tərbiyə edib, onları haqqa yaxınlaşdıran çox qiymətli bir gövhər hesab edirdi. Odur ki, şair qələm əhlini onun qədrini bilib sözdən yerli-yerində və şeirin daşıdığı tərbiyəvi məqsədə uyğun istifadə etməyə səsləyirdi. Sabir şeiri, poetik sözü sədəf içində nadir hallarda təsadüf edilən ləl dənəli, iri və çox qiymətli inciye bənzədirdi.

1908-ci ildə çapdan çıxan "Fəhahət və bələğət, fənni inşa və üsuli-kitabət" əsərinin müəllifi olan Hafiz Məmmədəmin Şeyxzadə əsərin ikinci fəslini fəhahət və bələğət məsələlərinə həsr etmişdir. Orada göstərilir ki, bələğət bir məramın həsən (gözəl, göyçək) surətdə ədası, düzgün və sənətli ifadə olunması, fəhahət isə bir dilin düz və xətasız, asanlıqla söylənilib yazılması deməkdir. Kitabın həmin fəslində həmçinin "elmi-məani" deyilən fənlərdən bəhs edilir, təşbeh, məcaz, kinayə və istiarə kimi məsələlər şərh olunur.

XIX-XX əsrlər özünün nətiqlərini yaratmışdır. Bu dövrün nətiqləri bir çox cəhətdən yeni və orijinal sənət-peşə adamları olmuşlar. Belələrinə F.B.Köçərli, M.Ə.Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, N.Nərimanov, Bəkir Çobanzadə, Əli Nazim, Həmid bəy Şahtaxtinski, Səməd Vurğun, Mikayıl Rəfili, Cəfər Xəndan, Əli Sultanlı, Şıxəli Qurbanov, İsmayıl Şıxlı, Xəlil Rza Ulutürk kimi nətiqlər nümu-

nə ola bilər. Bu natiqlər ana dilində səlis, aydın, təmiz, eyni zamanda yığcam və təsirli danışmaq bacarığına sahib idilər və bu sahədə hər zaman dilin təmizliyini pozan insanlarla, ziyalılarla mübarizə aparırdılar.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biri Firidun bəy Köçərlinin 1913-cü ildə qələmə aldığı "Ana dili" məqaləsi o dövr üçün çox əhəmiyyət kəsb etdi. Məqalədə bir sıra qələm sahiblərinin müxtəlif dərgilərdə qəliz bir dildə yazılmış məqalələr dərc etdiklərini, Azərbaycan dilini korladıklarını qeyd edirdi. F.Köçərliyə görə "nə qədər bir qövm və tayfa elmsiz və mərifətsiz olsa, bir o qədər onun ədəbiyyatı zəif və biməzmun olacaqdır. Hətta çox tayfalar vardır ki, ... ədəbiyyat nə olduğunu bilməzlər... Bunlar dünya üzündə çox müddət yaşamayıb puç və zay olurlar. Tərəqqi və səadət fikrində olan və ədəbi zindəganlıq arzusuna düşən qövm və millət gərəkdir, ən əvvəl öz ana dilinin vüsət və qüvvət tapmağına səy və himmət göstərsin və ədəbiyyatı-milliyəsini asari-nəfisə və təsnifatı-məmduhə ilə zənginləşdirdin".

Görkəmli maarifpərvər, tənqidçi, Azərbaycanda ilk seminariyanın təsisçisi və yaradıcısı Firidun bəy Köçərli yazırdı: "Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətəninə sevdini kimi, ana dilini də sevir. Bu, Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu

əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcdur". (Firidun bəy Köçərli. "Ana dili" məqaləsi).

N.Nərimanov öz ana dilini hədsiz məhəbbətlə sevmiş, onu yüksək qiymətləndirmişdir. "Ana dili nə qədər rəfiq, nə qədər ali, hissiyyati-qəlbiyyə oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücud öz məhəbbətini sənə bu dildə bəyan etdirir. Bir dil ki, sən hələ beşikdə ikən bir layla şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdir..."

N.Nərimanov uzun müddət pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdu. Onun pedaqoji fəaliyyəti təkcə müəllimliklə məhdudlaşmırdı. O, həm də ictimai xadim kimi Azərbaycanda maarif və mədəniyyətin yayılmasına ciddi təsir göstərirdi. O, həmin dövrdə Bakı şəhərinin müxtəlif tədris müəssisələrinin nəzdində pulsuz dərslər verirdi (axşam kurslarında), dövrünün mütərəqqi ziyalıları ilə birgə yaşlı əhaliyə savad öyrədir, mütərəqqi fikirlər yayır, bu məktəb və kursların xeyrinə teatr tamaşalarının göstərilməsində iştirak edirdi.

N.Nərimanov ana dilinə xalqın varlığını təşkil edən əsas amil kimi baxmış, ədəbi dilimizin tədrisi, xəlqiliyi, saflığı, təmizliyi və inkişafı haqqında bu gün belə aktual olan fikirlər söyləmişdir. O, ruspərəst şovinistlərin mövqeyinə qarşı öz mövqeyini ortaya qoyaraq deyirdi: "Türk (azərbaycanlı) uşaqları tək Puşkini deyil, həm də Şekspri, Şilləri bilməlidir. Ancaq Türk uşağı özünə doğma olan əsl proletar şairi Sabirin odlu-alovlu şeirlərini, xalq şairlə-

ri Vaqifin, Zakirin, Vidadinin şeirlərini biləndən sonra bunları bilməlidir". N.Nərimanov tövsiyə edirdi ki, "Türk (Azərbaycan) dilinin tədrisini azaltmaq təklifini irəli sürənlər özləri bu dili öyrənsinlər ki, Sabiri anlasınlar".

N.Nərimanov Azərbaycan nətiqlik məktəbinin banilərindən biri olmuşdur. Öz xalqını ürəkdən sevirdi, onun azadlığı və səadəti uğrunda mübarizə aparırdı. Apardığı mübarizədə xalqın içində olur, onlarla anlayacaqları dildə danışır, danışdığı hər hansı məsələnin daha kəsərli sahələrini izah etməyə, dinləyicilərə başa salmağa, onların diqqətini çəkməyə ciddi səy göstərmişdir. Xalqın içərisində olaraq onların fikirlərini həssaslıqla dinləyirdi. Onun söylədiyi fikirlər bu gün də qiymətlidir. "Mən millətimi sevirəm, çünki anamı sevirəm; Bir millət özünü tanımayınca, hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır; Hər millət üçün tərəqqi qapısı məktəbdir və məktəbin tərəqqi tapmağı milli müəllimlərə bağlıdır".

Ədəbiyyatşünas alim, yazıçı və dövlət xadimi Şıxəli Qurbanovun Azərbaycan nətiqliyinin yaranması və inkişafında xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Ş.Qurbanov gündəlik fəaliyyətində, çoxsaylı görüşlərdə, yığıncaq və konfranslarda dövlət adamı kimi yox, millət xadimi kimi çıxış edirdi. Mərhum professor A.Abdullayev Ş.Qurbanovun nətiqlik məharətindən bəhs edərək yazır: "Ş.Qurbanov mükəmməl surətdə nətiqlik məharətinə yiyələnmiş söz ustası idi. Güclü hafizəyə, zəngin nitq mədəniyyətinə, qüvvətli məntiqə sahib olan bu

adam heç bir materiala baxmadan, ilk mənbələrdən gətirdiyi misallar və əyani şəkildə nümayiş etdirdiyi çoxlu faktlarla fikrini zənginləşdirib onu daha cazibəli və maraqlı etməyi bacarırdı. Professor M.Rəfilinin xatirə gecəsində Ş.Qurbanovun nitqi zalda oturanları haldan-hala salır, həm fərəhləndirir, həm də xatirələrdə silinməz iz buraxırdı. Tədbirdə M.Rəfili haqqında söylədiyi fikirlər bu gün də qiymətlidir. O, dedi: Yoldaşlar, biz bu gün xatirəsinə toplaşdığımız mərhum Rəfili böyük müəllim, pedaqoq, ədəbiyyatşünas idi. O bir ədəbiyyatşünas kimi nəinki pedaqoji institutda, nəinki respublikada, eləcə də Moskvada estetik nəzəriyyəçilər içərisində tanınmışdı. O, rus dilində etdiyi çıxışları ilə paytaxt ədəbiyyatşünaslarını heyərdə qoyurdu..."

Milli ədəbiyyatımızda tarixi roman janrının ən qüdrətli yaradıcılarından biri, hekayə ustası, dramaturq, publisist alim, folklor tədqiqatçısı, maraqlı xatirələr müəllifi və bütün bu cəhətləri ömrü boyu özündə şərəflə daşıyan yazıçı Yusif Vəzir Cəmənzəminli "Dil məsələsi" adlı məqaləsində yazırdı: "Dil çirklik sevməz, zor və güc də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad acar və bu asudəlik, təbiilik sahəsində də böylə gözəl, zərif və geniş bir halə gələr ki, hamını heyran qoyar".

Dərin zəka sahibləri, görkəmli şəxsiyyətlər heç vaxt öz ana dilinə laqeyd olmamış, etinasızlıq göstərməmişlər. Onlar hər vasitə ilə ana dilinin saflığı, təmizliyi, varlığının bütün əzəməti ilə qorunub saxlanılması üçün əllərindən gələni etmişlər.

"Hər bir insanın milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam", deyən ulu öndərimiz Heydər Əliyev zamanının görkəmli nətiqlərindən olmuşdur. Ümummilli liderin nətiqlik məharətindən danışarkən öncə onun Azərbaycan dilinə olan münasibətinə diqqət yetirək. "Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm". Elə bu kəlmələrdən göründüyü kimi o, öz ana dilinə çox bağlı bir insan olmuş və dönə-dönə qeyd etmişdir ki, hər bir dili yaşıdan, inkişaf etdirən onun mənsub olduğu xalqdır. Dahi şəxsiyyət hər şeydən əvvəl dilinə, xalqına böyük məhəbbətlə böyümüş bir vətəndaş idi. Doğma ana dili olan Azərbaycan dilini mükəmməl bilirdi və istəyirdi ki, digərləri də öz dilini yaxşı bilsinlər, dilimizin incəlikləri ilə, zəriflikləri ilə yaxından tanış olsunlar. O zamanlar Azərbaycan dilində danışmaqdan, ana dili məsələsini qaldırmaqdan qorxanlar və şəxsi mənafeələrinə görə bundan imtina edənlər də az deyildi. Həmin insanları öz dilimizdə danışmağa dəvət etməsi Ulu öndərin həyata keçirdiyi dil siyasətinin əsas hissəsini təşkil edirdi. Ulu öndərimiz Azərbaycan dili ilə bağlı söhbətlərində nitq mədəniyyəti məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi və mütəxəssislərə bu sahəyə daha çox fikir vermələrinin vacibliyini xüsusilə qeyd edirdi.

H.Əliyev bir nətiq kimi zəngin söz ehtiyatına malik idi. Elə bir nətiq idi ki, indiyə qədər Azərbaycanda öz

məntiqinin mükəmməlliyinə, nitqinin əzəmətinə, ümumən natiqlik məharətinə görə onunla müqayisə olunacaq, zəmanəsində ikinci şəxs olmamışdır. Öz adını görkəmli bir natiq kimi silinməz izlərlə tarix səhifəsinə yazmışdır. Çox zəngin söz ehtiyatına malik olduğu üçün danışarkən düşünməz, istənilən mövzuda, istədiyi fikri dinləyicilərə aydın şəkildə izah edərdi. İti yaddaşa və güclü hafizəyə malik olan H.Əliyevə dinləyicilər diqqətlə qulaq asar, onu asanlıqla anlayan və fikirlərini qəbul edərtilər. Onun nitqləri, çıxışları, söhbətləri, natiqlik məharəti müttəxəssislər tərəfindən öyrənilmiş, bu barədə əsərlər də yazılmışdır.

Keçən əsrin 60-80-ci illərində nitq mədəniyyəti məsələlərinin həm nəzəri, həm də praktik şəkildə öyrənilməsi, təbliği sahəsində bir çox səmərəli işlər görülmüşdür. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda 1962-ci ildən dil mədəniyyəti şöbəsi fəaliyyət göstərmişdir. Şöbə nitq mədəniyyəti ilə bağlı tədqiqatlar aparmaqla yanaşı mətbuatda, radio, televiziya verilişlərində, ədəbi və elmi əsərlərdə, dərsliklərdə, reklamlarda nəzərə cəsarət dil və üslub nöqsanlarının aradan qaldırılması üçün əməli təkliflər vermişdir. Həmin dövrdə mətbuat səhifələrində "Nitq mədəniyyəti", "Ana dilimizin saflığı uğrunda", "Dilimiz, qeyrətimiz" və s. kimi daimi rubrikalar altında yazılar dərc edilir ki, onlar dilimizə qayğı, hörmət, diqqət göstərilməsi, onun bir ünsiyyət vasitəsi kimi qorunub saxlanılması baxımından zamanına görə olduqca əhəmiyyətli idi.

A.Abdullayevin nəşr etdirdiyi əsərlər: "Müəllimin nitq mədəniyyəti haqqında" (Maarif, 1966); "Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında" (Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1968). Bu əsərlər nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqi və təbliğində xüsusi rol oynamışdır.

1969-cu ildə Ə.Dəmirçizadə və 1970-ci ildə M.Şirəliyevin ayrı-ayrılıqda "Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları" adlı kitabları çap olunmuşdur.

Ə.Əfəndizadənin tərtib etdiyi "Orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti"ndən (1983) yazı, tələffüz və qrammatika təlimində uzun illərdir ki, faydalı bir vəsait kimi istifadə edilir. "Nitq mədəniyyəti məsələləri" adlı başqa bir məcmuədə (1985) nitq mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələri üzrə çalışan alimlərin, görkəmli tədqiqatçıların məqalələri verilmişdir. N.Abdullayevin Z.Məmmədovla birgə nəşr olunmuş "Nitq mədəniyyəti" (1998), "Müəllimin nitq mədəniyyəti" (2003), "Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti" (2003), "Nitq mədəniyyətinin əsasları" (2005), N.Abdullayevin "Azərbaycan dilinin müxtəsər orfoepiya lüğəti" (2013) kimi kitablar nitq mədəniyyəti fənninin tədrisində yararlı vəsait kimi istifadə olunmuş və olunmaqdadır.

Son illər H.Həsənovun ali məktəblər üçün yazdığı "Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları" (1999) adlı dərslik də bu sahədə atılan ilk addımlar kimi əhəmiyyətlidir, dəyərlidir. Bu əsərdə nitq mədəniyyəti, onun predmeti, nitq mədəniyyəti və norma, şifahi və yazılı nitqin predmeti, dilimizin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik üs-

lub imkanları, Azərbaycan dilinin funksional üslubları və s. məsələlərdən bəhs edilmişdir.

Keçən əsrin 80-90-cı illərində nitq mədəniyyətinin tətbiqi və təbliği ilə bağlı bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor A.Qurbanovun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ADPU-da keçirilən elmi konfranslarda respublikanın və İttifaqın görkəmli alimlərinin nitq mədəniyyəti ilə bağlı məruzələri dinlənilib müzakirə edilmiş, həmin yığıncaqların materialları çap olunaraq oxuculara çatdırılmışdır.

Son illərdə nitq mədəniyyəti ayrıca fənn kimi bir sıra ali məktəblərin və kolleclərin tədris planına salınmış, bu sahədə proqramlar tərtib olunmuş, dərslik və dərs vəsaitləri yazılmışdır.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Şərq natiqlərinin fəaliyyəti və tarixi?
2. Azərbaycan natiqlik məktəbinin tarixi hansı dövrdən başlamışdır?
3. Azərbaycanda natiqlik sənətinin bir elm kimi formalaşmasında rolu olan ziyalılarımız kimdir?
4. Şərq natiqlik sənəti və Məhəmməd Peyğəmbər.
5. İmam Əli mədəni danışmaq haqqında hansı fikirləri söyləmişdir?
6. Əl Fərabi və natiqlik sənəti.
7. İbn Sina və Şərq natiqlik məktəbi.
8. Azərbaycan mütəfəkkirlərinin Azərbaycan dilinə münasibəti.

9. N.Nərimanov və natiqlik.

10. Azərbaycan natiqləri və nitq mədəniyyəti.

Çalışma. Cümlədə ədəbi dilin hansı norması pozulmuşdur: "Aşıq Ələsgərin yaradıcılığını oxuyub bu fikrə gəlmək olur ki, onun misraları durna qatarı kimidir".

Çalışma. "İnsanın əsl məzmunu onun zəhməti ilə ölçülür" cümləsində mənasına görə yerində düzgün işlənməyən sözü və onun yerinə uyğun sözü müəyyən edib qarşısında qeyd edin.

Çalışma. Kollecdə bir tədbirin keçiriləcəyi haqqında elan (bildiriş) yazın.

Çalışma. Sözləri həqiqi və məcazi mənada cümlədə işlədin: sərt, tarixi, məktəb, lövhə, şit, boz, radio, kağız, saymaq.

Çalışma. Oxuyun, bir sıra dünya dillərində milli fərqlənən müxtəlifliyinə fikir verin, dilimizi bildiyiniz dillərlə səslənməsinə görə müqayisə edin:

Roma imperatoru V Karl demişdir ki, ispan dili Allahla, alman dili düşmənlə, fransız dili dostlarla, italyan dili qadınlarla danışmaq üçün yaranmışdır.

M.Lomonosov deyirdi ki, rus dili ispan dilinin əzəmətinə, fransız dilinin oynaqlığını, alman dilinin möhkəmliyini, italyan dilinin zərifliyini, yunan və latın dillərinin zənginliyini və yığcamlığını özündə birləşdirir.

Bizim fikrimizcə, V Karl və M.Lomonosov Azərbaycan dilini bilsəydilər, deyərdilər ki, Azərbaycan dilində ispan dilinin əzəməti, fransız dilinin şirinliyi, alman dilinin sərtliyi, italyan dilinin obrazlılığı vardır. Azərbaycan dili elə incə və gözəl dildir ki, onunla Avropa dillərindən fərqli olaraq Allahla da, dostla da, düşmənlə də, qadınla da danışmaq mümkündür. O, üstəlik, hələ ərəb dilinin dərinliyini, fars dilinin şeirliyinə də özündə birləşdirən musiqili dildir.

Testlər

1. Natiqlik bir elm kimi harada meydana gəlmişdir?

- A) Misirdə
- B) Yunanıstanda
- C) Hindistanda
- D) Çində
- E) Romada

2. Bunlardan biri natiqlik sənətinin nəzəriyyəsiyəndən bəhs edir.

- A) Estetika
- B) Poetika
- C) Ritorika
- D) Məntiq
- E) Etika.

3. Yunan natiqlik sənətinin inkişafında böyük rolu olan bu natiq “Brut, yaxud məşhur natiqlər haqqında” əsərin də müəllifidir:

- A) Siseron
- B) Aristotel
- C) Hiperid
- D) Esxil
- E) Demosfen.

4. “Dili dolaşiq şəxsin fikri də dolaşıqdır” – bu kəlam kimə aiddir?

- A) Aristotelə
- B) F.Köçərliyə
- C) Siserona
- D) S.M.Qənizadəyə
- E) M.F.Axundova

5. Verilənlərdən biri “R ritorika” əsərinin hissəsi deyil:

- A) Nətiq nitqinin morfoloji quruluşu
- B) Nitqin tərtibi prinsipləri
- C) Nətiq üçün lazım olan şəxsi keyfiyyət
- D) Nitqin texnikası, vasitələri və priyomları
- E) Şəxsi qabiliyyət.

6. Aristotel nətiq nitqi üçün mühüm sayırdı. Biri yanlışdır:

- A) Materialın düzgün seçilməsi və planın tutulması
- B) Materialın və faktların əvvəlcədən nəzərdə tutulmaması
- C) Söyləmə zamanı uyğun üslubun müəyyənləşməsi
- D) İntonasiya qaydalarına əməl edilməsi
- E) Emosiyaların özünəməxsus forma ilə verilməsi.

7. Biri qədim və orta əsrlərin məşhur nətiqi deyil:

- A) İ.Nəsimi
- B) N.Gəncəvi
- C) İbn Sina
- D) X.Təbrizi
- E) M.Nəvvab

8. Bu kəlam hansı məşhur nətiqə məxsusdur: “Kim Demosfen olmaq istəmirsə, o əsl nətiq deyil”.

- A) Kvintilian
- B) Siseron
- C) Lisi
- D) Aristotel
- E) Sokrat.

9. Loqoqraflar kim idi?

1 - Hüquqi təhsil almış adamlar idi, xüsusi muzzla nitqlər yazırdılar.

2 - Vəkillər idi, məhkəmədə müttəhimi müdafiə edirdi.

3 - Natiqlər idi, məhkəmədə çıxış edirdilər.

4 - Hakimlər idi, qulları müdafiə edirdilər.

5 - Lisi, Esxil, Demosfen məşhur loqoqraf olmuşlar.

A) 2, 5

B) 2, 3

C) 3, 4

D) 1, 3

E) 1, 5

10. Azərbaycan nitq mədəniyyətinin sistemli şəkildə öyrənilməsi hansı illəri əhatə etmişdir? Düzgün olanı göstərin.

1 - 1920-30

2 - 1920-50

3 - 1950-60

4 - 1950-70

5 - 1960-80

A) 2, 4

B) 1, 2

C) 4, 5

D) 2, 5

E) 1, 3

II BÖLMƏ

NİTQİN TIPLƏRİ, NÖVLƏRİ VƏ FORMALARI

DİL və NİTQ

"**B**ir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan, ölə bilməz, amma dilini alsan, fəvtd olar və ondan bir nişan qalmaz" (Rus pədaququ Uşinski).

Dil ünsiyyət vasitəsidir. Yəni insanlar, ilk növbədə dil vasitəsi ilə əlaqə saxlayır və bir-birini anlayırlar. Dil insan cəmiyyətində yaranır və ondan kənarda mövcud ola bilmir. Məhz ona görə də ictimai hadisə sayılır. Ünsiyyət vasitəsi olan dildən fərqli olaraq, nitq ünsiyyət prosesidir. Dil ümumi, nitq isə fərdidir. Dil hamıya eyni dərəcədə xidmət edir, nitq isə dil daşıyıcısının qabiliyyətindən asılıdır və hərədə bir cür meydana çıxır. Nitq hər hansı məlumatın çatdırılma üsuluna uyğun olaraq hər bir fərdin dilə bələdliyi səviyyədə sırf özünəməxsus şəkildə əmələ gəlir.

Dil əsasdır, nitq ondan törəmədir. Bizim hər birimiz nitqimizi dil vasitəsilə qururuq. Dil nitq vasitəsilə bir növ görünür, faktdaşır, bir növ zahirə çıxır.

Dil ünsiyyətin işarələr sistemidir.

Nitq dil işarələrinin, informasiyanın tələbinə müvafiq olaraq, onun qanunauyğunluqları ilə düzülüşüdür.

Nitq mədəniyyəti insanın müxtəlif məqamlarda ünsiyyət məqsədi ilə dildən məqsədyönlü və çətinlik çəkmədən istifadə olunmasına təminat verən biliklərin və vərdislərin toplusudur.

Nitq hadisəsini akademik L.V.Şerba danışiq və anlaşma mexanizmi kimi başa düşürdü və bunu psixofizioloji hadisə kimi qiymətləndirirdi. Bu sırada professor A.Axundovun "Nitq insanlar arasında dil vasitəsilə həyata keçirilən fikir mübadiləsi və ünsiyyət prosesidir", deməsi fikrin təsdiqidir.

Dilin və nitqin funksiyalarına diqqət yetirildikdə bir daha aydın olur ki, kommunikativ funksiya dilin ən vacib funksiyasıdır. Halbuki, mürəkkəb psixofizioloji proses kimi özünü büruzə verir. Nitq dedikdə bizdən həm də ünsiyyət faktoruna üz tutma tələb olunur. Ərəb dilində "insan" və "ünsiyyət" sözlərinin eyni kökdən olması fikri bir daha təsdiqləyir ki, insan ünsiyyətə möhtacdır. Bir sözlə, "Yalnız ayrı-ayrı fərdlərin nitqində dil öz həqiqi təsdiqini tapır" (V.Humbolt).

Dil ünsiyyət vasitəsi olmaqla, həm də fikri təcəssüm etdirmə alətidir.

Nitq şüur, təfəkkür, gerçəkliklə bağlıdır. İnsan onu əhatə edən obyektiv varlığın hadisə və proseslərini müşahidə etdikcə bunları öz beynində əks etdirir, bunların sözlü təsvirlərini yaradır, fikir donu geyindirir. Yalnız

bundan sonra artıq özəlləşdirdiyi fikri, məlumatı, informasiyanı, biliyi dil vasitələrindən istifadə etməklə başqalarına ötürə bilər.

Dilimizin fonetik, leksik və qrammatik qaydalarının dərinədən öyrənilməsi onların yazılı və şifahi nitqə düzgün tətbiq edilməsini zəruriləşdirir. Lakin savadlı nitqə sahib olmaq üçün ilk növbədə dilin lüğət tərkibinə dərinədən bələd olmaq əsas şərtidir. Dünyagörüşü geniş, söz ehtiyatı zəngin, sözlərin leksik və məcazi mənalarını nitqdə düzgün əlaqələndirməyi bacaran, dilimizin qrammatik quruluşuna bələd olan, ilk növbədə müəllimlər olmaqla böyükklərin danışığını, radio-televiziya verilişlərini diqqətlə izləyənlərin danışığı məntiqliyi, düzgünlüyü və rəvanlığı ilə, sərbəst ifadə olunması ilə diqqəti cəlb edir. Deməli, nitqin dəqiqliyi və anlaşıqlığı, fikrin ardıcılığı və məntiqliliyi, sözlərin yerli-yerində işlədilməsi bir daha onu göstərir ki, dil şüur və təfəkkürlə bağlıdır.

NİTQIN TIPLƏRİ

Eramızdan əvvəl II əsrdə yunan natiqləri nitqin iki tipi olduğunu göstərmişlər:

a) daxili nitq;

b) xarici nitq.

1. DAXİLİ NİTQ

Daxili nitq öz quruluşuna görə xarici nitqə bənzəyir, onlar arasındakı fərq ancaq səsli tələffüzün olub-olmamasıdır.

İnsanın öz-özünə səssiz danışığı daxili nitq adlanır. Bu səslənməyən nitq fərdin özünə müraciəti və ya digər şəkillərdə ola bilər. Daxili nitq xarici nitqdən fərqli bir çox xüsusiyyətlərə malikdir.

Daxili nitq tələffüz edilməyən səssiz nitqdir. İnsan əsasən təkliddə daxili nitqə qapılır. Onun beynində oyanan fikirlər səssiz şəkildə daxili nitq prosesindən keçir.

Daxili nitq sürətli olur. Belə ki, insan hər hansı bir məsələ haqqında öz-özünə düşünərkən daha tez nəticə çıxarır.

Daxili nitq lakonikliyə malikdir. Burada az sözlə çoxlu fikir ifadə edilir. Məsələn, qışın təsvirini ifadə edən bir neçə səhifəlik cümlə qurmaq olar. Lakin daxili nitqdə bir və ya bir neçə sözlə ifadə olunur ("qışdır", "sərt qışdır" və s.) Buna görə lakonizm daxili nitq üçün daha xarakterikdir.

Daxili nitqdə bütün cümlə üzvləri yerli-yerində işlənmir. Onların çoxu düşür. Burada əşyanın adının çəkilişindən daha çox, onun haqqında məlumat verilir. Məsələn, "biz məktəbin həyatında futbol oynayırıq" cümləsi daxili nitqdə "oynayırıq" şəklində ifadə olunur.

Daxili nitq situativ xarakterlidir. Ona görə də o tez-tez hissələrə bölünür. Çünki o həmişə müəyyən şəraitdə, situasiya ilə bağlı olur. Belə vəziyyətdə daxili nitq ayrı-ayrı situasiyanı təhlil etmək, aydınlaşdırmaqla məşğul olur.

Daxili nitqin bir cəhəti də ondan ibarətdir ki, o hər cür siyasət, etik qaydalara tabe olmur. Daxili nitq bir növ,

cəmiyyətdən uzaq "azad nitqdir". İnsan öz daxilində istədiyi şəkildə düşünə bilər. İstədiyi şeyi arzu edə bilər, daxili nitqində bunlara uyğun istədiyi sözü və ya ifadəni işlədə bilər.

2. XARİCİ NİTQ

Danışiq səsləri ilə ifadə olunan nitqə xarici nitq deyilir. Xarici nitqin vahidləri bütöv və aydın olmalı, dinləyicini qavramada təmin etməlidir. Daxili nitqdən fərqli olaraq xarici nitqdə aydınlıq, məntiqlik, ardıcılıq, səlislik, təsirlilik, ahəngdarlıq və s. tələb edilir. İnsan öz xarici nitqində cəmiyyətin müəyyən etik və əxlaq qaydalarına riayət etməli olur və ondan kənara çıxa bilmir. Buna görə də xarici nitq qrammatik qəliblərə salınmaqla bərabər, həm də ideya və məzmunca da müəyyən çərçivəyə düşməli olur. İnsan müəyyən mənada xarici nitqdə özünün əsl fikirlərini ifadə etməməyə çalışır. Məşhur natiq Taleyran dil haqqında belə demişdir: "Dil insanlara fikri açmaq üçün deyil, onu gizlətmək üçün verilmişdir".

Xarici nitq insandan öz fikrini ifadə etmək bacarığı tələb edir. Yunan filosofu Aristotel "Poetika" əsərində xarici nitqin mahiyyətini açaraq göstərir: "Sözlə əldə edilə bilən hər nə varsa, hamısı fikir sahəsinə aiddir. Bura daxildir: sübut, təkzib, daxili aləmdə, məsələn, mərhəmət, qorxu, qəzəb və bu kimi digər ruhi halların əmələ gəlməsi, həmçinin böyütmə və kiçiltmə. Aydınır ki, fikrin sözlə şərhində olduğu kimi, hadisələrin şərhində də əgər həmin hadisələri cılız, yaxud dəhşətli, böyük, yaxud adi göstərmək lazımdırsa, istifadə olunan vasitələr də gərək

eyni mənbələrdən götürülsün, fərq yalnız bundadır ki, hərəkətlər aydın və canlı olmalıdır, nitqin məzmununda olanı isə danışan adam ifadə etməlidir və nitqin özündən asılı olmayaraq baş verən hərəkət kimi də öz təzahürünü tapmalıdır... Sözlə ifadənin məziyyəti onun aydınlığında və alçaq olmasındadır".

Xarici nitq öz növlərinə, formalarına və tərzinə görə müxtəlifdir. Bu cəhətdən dialoji və monoloji nitq, şifahi və yazılı nitq, vasitəli və vasitəsiz nitq mövcuddur.

NİTQIN NÖVLƏRİ

Nitq şərait və məqsədlə əlaqədar iki növ olur:

- a) monoloji nitq
- b) dialoji nitq.

Monoloq və dialoq nitqin vəhdət təşkil edən vahidləridir. Buna görə də dialoji nitqin ünsürləri monolojida, monoloji nitqinki isə dialojida öz əksini tapır. Bunların hər ikisi nitq ünsiyyətinin sisteminə daxildir.

MONOLOJİ NİTQ

"Monoloji nitq" termini nitqin müəyyən növünü bildirmək üçün işlədilir. Latınca *mono* – bir, *loqos* – nitq deməkdir. Monoloji nitqin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada hər hansı bir ideya, fikir, məsələ, problem, məlumat, informasiya, xatirə və s. bir nəfərin ardıcıl, rabitəli, geniş və ya qısa nitqi kimi özünü göstərir. Monoloji nitq mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, məktub, məqalə, monografiya və s. formalarda ola bilər. Bunlar şifahi və yazılı

şəkildə özünü göstərir. Monoloji nitq bir şəxsin danışığıdır. Bu nitq müxtəlif məzmunlu olur. Məsələn, öyrətmə, inandırma, məlumat vermə, müxtəlif təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında daxili fikir, hiss və həyəcanları ifadə etməsidir. L.P.Fedorenko monoloji nitqdən danışarkən fikrini belə izah edir: "Monoloji nitqə malik olmayan adamlar təkcə rabitəli hekayələr tərtib etmək bacarığından məhrum deyillər. Bundan başqa, onlar həm də monoloq şəklində yazılanları başa düşməzlər. Əgər bütün elmi ədəbiyyatın əsas etibarilə monoloq formasında yazıldığı nəzərə alınsa, onda bizə aydın olur ki, şagirdlərə ədəbi dilin məhz bu formasını öyrətməyin nə qədər böyük əhəmiyyəti vardır".

Monoloji nitq həmdə son dərəcə fəal və ya sərbəst, mütəşəkkil nitq növüdür. Bu təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış nitqdır. Yəni danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür, ifadə edəcəyi fikrin həcmi, xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və auditoriyaya müraciət formasını, dil materiallarını seçir, müsahibinin səviyyəsini, deyəcəklərinin ona necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır. Bu nitqdə fasilə, sürət, ton xüsusi rol oynayır.

Nitqin bu formasında danışan fikrən və ya yazılı şəkildə plan tutur, şərh edəcəyi məzmunu vermək üçün ona, necə deyərlər, dil donu geyindirir. Hansı sözlərdən, ifadələrdən istifadə edəcəyini, nitqini necə bağlayacağını və quracağını və s. özü üçün müəyyənləşdirir.

Monoloji nitq zahiri cəhətinə, məzmun və xarakterinə görə təsnif olunur. Bu cəhətdən monoloji nitqin üç formasını göstərmək olar:

- a) Nəqlətmə monoloqu;
- b) Təsviri monoloq;
- c) Məlumatverici monoloq.

NƏQLETMƏ MONOLOQU – monoloji nitqin bu formasının məzmunu nəqlətmə yolu ilə ifadə edilir. Həcminə görə bir cümlədən ibarət ola bilər. Məsələn, N.Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasında biz buna rast gəlirik. S.Vurğun bəzi poemalarını bir neçə cümlədən ibarət nəqlətmə monoloqu formasında başlayır.

*Ayazlı, şaxtalı bir qış axşamı
Yeddi yoldaş olub yola düzəldik,
Qarlarla örtülü bir düzə gəldik;
Ayazlı, şaxtalı o qış axşamı,
O ay dediyimiz göylərin şamı
Bu qarlı düzlərə baxıb yanırdı,
Yolçular getdikə yol uzanırdı.*

TƏSVİRİ MONOLOQ – əsasən çoxcümləli nitq vahidindən ibarət olur. Burada təsvir dedikdə sırf bədii təsvir nəzərdə tutulmur. Hər hansı bir elmi əsərin nəticə hissəsi də alimin təsviri monoloqu kimi səslənir. Təsviri monoloq nitq sahibindən zəngin lüğət tərkibinə malik olmaqla müəyyən hadisə, əşya, təbiət və sair haqqında aydın bir dildə təsvir etmək tələb edir. Bu nitq qabiliyyəti hamıya lazım gəlir. Təsviri monoloqda nəqlətmədən fərqli olaraq, söz cümlə, sadə cümlə daha çox işlənir.

*Binlələri çadır-çadır
Çox gəzmışəm özüm, dağlar!
Qüdrətini sizdə aldı
Mənim sazım, sözüüm dağlar!*

MƏLUMATVERİCİ MONOLOQ – bu monoloq formasında hər hansı bir məsələ haqqında məlumat verilir. Məlumat ya rəsmi, ya da qeyri-rəsmi ola bilər. Buraya monoqrafiya, məruzə, tezis, çıxış və s. daxildir.

Bu cür monoloji nitq nümunələri öz quruluşuna görə üç tərkib hissəyə bölünür; giriş, sübut etmə, nəticə. Məlumatverici monoloq əsasən elmi-publisistik, danışiq, rəsmi üslublarda istifadə edilir. Bədii ədəbiyyatın daxilində də məlumatverici monoloqlara rast gəlinir. Məlumatverici monoloqu monoloji nitqin başqa növlərindən fərqləndirən başlıca cəhət mühakimə irəli sürməkdir. Elmi ədəbiyyatda məlumatverici monoloqa dair müxtəlif məzmunlu bir sıra fikir irəli sürülmüşdür.

Monoloji nitqin quruluş sxemi və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən bir sıra növləri var: mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, və s.

MÜHAZİRƏ

Nitqin bu formasında danışan fikrən və yazılı şəkildə plan tutur, şərh edəcəyi məzmunu vermək üçün ona dil donu geyindirir. Hansı sözlərdən, ifadələrdən istifadə edəcəyini, nitqini necə başlayacağını və quracağını özünə üçün müəyyənləşdirir. Mühazirə tamamilə mütəşəkkil

nitq növüdür. Mühazirə ən çox ali məktəblərdə və kolleclərdə müəyyən fənn üzrə materialın konkret faktlara əsaslanan, geniş nəzəri mühakimə və ümumiləşdirmədən ibarət şərhdir. Nitqin bu formasından digər elmi idarələrdə, kütləvi tədbirlərdə və s. yerlərdə də istifadə olunur. Məsələn; ölkənin iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə bağlı mühazirə, sağlamlığın qorunmasına həsr olunmuş mühazirə və s. Mühazirənin məruzədən bir fərqi ondadır ki, birincidə dialoqa yol verilə bilər. Yəni şərhin gedişində dinləyicilər nəticə sualla müraciət edə bilər. Mühazirəçi elə oradaca suala müvafiq cavab verib şərhini davam etdirir. Yaxud dinləyicilərin replikalarla mühazirənin gedişində onları maraqlandıran məsələlərin daha ətraflı izah olunmasını xahiş etməsi mümkündür. Bütün hallarda verilən cavablar aydın, məntiqli, qısa, lakonik olmalıdır.

Mühazirə o vaxt effektiv olur ki, lektor ona yaxşı hazırlaşsın, nəyi, necə, harada deməyi bacarsın, şərhini auditoriyanın səviyyəsinə uyğun qurulsun. Nitqi səlis və aydın olsun, fikirlərini real faktlara əsaslandırсын, dinləyicilərin diqqətini ələ almaq, hisslərinə təsir etmək məqsədilə müvafiq nitq nümunələrindən, dil vasitələrindən, şifahi şərhin bir sıra formalarından (təsvir, xarakteristika, izah, mühakimə və s.) daha münasib şəkildə istifadə etməyi bacarsın və s. Mühazirəçinin məqsədə çatması üçün çatdıracağı məzmunu dərinlən və aydın dərk etməsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması, nitqin təsirlilik, emosionallıq xüsusiyyətlərinə, danışdığı dilin qayda-qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi zəruridir.

Məruzə ilə mühazirə arasında müəyyən fərqlər vardır:

1) Məruzəçi çıxış edərkən adamlar qarşısında mövzusuna görə məsuliyyət daşıyır, mühazirəçi isə sərbəstdir. O, mövzunu da, şərh və izah üslubunu da seçməkdə azaddır; mühazirə də, məruzə də elmi mövzuda ola bilər.

2) Məruzə fərdi xarakter daşıyır, buna görə də məruzəçi dinləyicilərindən daha hazırlıqlı olur, mövzunu dinləyicilərə nisbətən daha dərinlən bilir. Mühazirə isə ümumi xarakterlidir, mühazirəçi mövzunu, demək olmur ki, dinləyicilərin hamısından yaxşı bilir, üstünlük müəyyən fakt və rəqəmlərin gətirilməsində ola bilər.

3) Məruzə müzakirə olunur, onun əsasında qərar qəbul edilir. Əgər bu, ali məktəbdə baş verirsə, məruzənin ya özünün, ya da tezisnin nəşri tövsiyə olunur. Mühazirə müzakirə obyektidir deyil, haqqında qərar qəbul olunmur. O, oxunur, dinlənir. Mühazirəyə aid suallar verilir bilər;

4) Mühazirə növündən asılı olaraq bir fənnin hansısa mövzusuna, ictimai və siyasi həyatla bağlı kütləvi mövzuya həsr oluna bilər. Məruzə isə, adətən, elmi və siyasi olmaqla bir neçə problemi gündəmə gətirir;

5) Mühazirədə nətiq öz mövqeyini, siyasi baxışını bildirməkdə azaddır, məruzədə isə müəyyən ölçü gözlənilmir.

MƏRUZƏ

Məruzə ərəb mənşəli sözdür, bir şeyə düçar olan, uğrayan, məruz qalan anlamındadır.

Bir mövzu haqqında əvvəlcədən hazırlanıb söylənilən nitqə məruzə deyilir. Görülmüş işlərin yekunu ilə bağlı hesabat, yaranmış vəziyyət barədə yüksək vəzifə sahiblərinin qarşısında, elmi-praktik konfranslarda edilən məruzə olmaqla öz müxtəlifliyi ilə bir-birindən fərqlənir. Mövzudan asılı olaraq məruzə qısa və geniş ola bilər. Məsələn; hər hansı bir fəvqəladə vəziyyətlə bağlı yuxarı təşkilat qarşısında edilən məruzə konkret və yığcam olmalıdır. Beynəlxalq vəziyyətə dair, yaxud elmi mövzuda auditoriyada, kütlə qarşısında edilən məruzələr öz əhatəliliyi, genişliyi ilə əvvəlkilərdən fərqlənməlidir.

Məruzə üç hissəyə bölünür: giriş, əsas hissə, nəticə.

Giriş hissəsində bəhs açılan məsələnin əhəmiyyətinə, aktuallığından danışılır, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün hansı yollardan, üsullardan istifadə edildiyi göstərilir. Məruzənin əsas hissəsində görülmüş işin məzmunundan bəhs olunur, münasibət bildirilir. Sonda isə araşdırmalara yekun vurulur, müvafiq təkliflər söylənilir. Məruzə oxunduqdan sonra dinləyicinin tənqidi qeydləri, sualları və təklifləri əsasında məruzə mətnində düzəlişlər aparılmalıdır.

Məruzənin ən çox üç növü qeyd olunur:

1) Planlaşdırılmış məruzə; İlin yekunlarına həsr olunmuş məruzə; Hər hansı sahə üzrə hesabat-məruzə;

2) Yubiley məruzəsi; İstər bir şəxsin – alimin, şair və yazıçının, ölkə həyatında önəmli yer tutan hadisənin, dövlət xadiminin yubileyinə, ildönümünə həsr olunmuş məruzə. Bu tipli məruzələr təntənəli xarakter daşıdığından mərasimlərdə tənqidə yer verilmir.

3) Məlumat-hesabat xarakterli məruzə. Dövlət qurumlarının, partiyaların, idarə, müəssisə və təşkilatların hesabat dövründə görülən işlər haqqında məruzə.

ÇIXIŞ

Monoloji nitqin bu növü daha çox prezident yanında ilin yekunlarına və ya istehsalatın hər hansı bir sahəsinə aid toplantıda, nazirlərin hesabatında, yığıncaqlarda, qurultay və iclaslarda özünü göstərir.

Məsul şəxs qarşısında başqalarının monoloji nitqi çıxış adlanır. Ali məktəb rəhbərliyi nümayəndələrinin, orta və peşə məktəblərinin, lisey və kolleclərin, mənzil istismar sahələrinin, idarə, müəssisə və təşkilat rəhbərlərinin sinfə, auditoriyaya, iclas zalına, kabinetə daxil olub danışması, toy məclisində masabəyi və qonaqların təbrik üçün söz deməsi, mərasimlərdə, mitinqlərdə, bir tikilinin, qurğunun açılışında, hər hansı bir görüşdə deyilən qısa, yığcam və ya geniş fikirlər toplusu çıxışdır. Çıxışda söz alıb danışanın nitqi hansı münasibətlə deyilməsindən asılıdır. Söz sahibinin mövqeyi, həyatda tutduğu yer, yaxınlıq, dostluq münasibəti, harada kimin və ya kimlərin qarşısında söz deməsi kimi məsələlər çıxışın ahənginə, tonuna ciddi təsir göstərir. Natiq qəmli, kədərli hadisələrdən

kəsik-kəsik, fasilələrlə danışır, sözlərində, cümlələrində ləngiyir, amma təntənəli bayram görüşlərində, ad günləri və yubileylərdə sürətli ritmlə danışır, bəlağətli və fəsa-hətli çıxışı ilə məclisi şənləndirir, insanlarda yaxşı əhval-ruhiyyə, xoş ovqat yaradır. Üç hissədən – giriş, əsas hissə və sonluqdan ibarət çıxış o vaxt razılıqla qarşılanır ki, na-tiq özündən əvvəl çıxış edənlərin dediklərini təkrarlama-dan, dilin fonetik, leksik vasitələrindən hər zaman dinlə-yicini razı salır ki;

a) yığcam olsun, çox vaxt aparmasın;

b) danışan müzakirə olunan mövzudan kənara çıx-masın;

c) məruzədəki və ya əvvəlki çıxışlardakı fikirlər təkr-ar edilməsin;

d) sözlər, cümlələr aydın, hamının eşidə biləcəyi bir səs tonu ilə tələffüz edilsin;

e) loru və tufeyli sözlərə, ifadələrə, şivə tələffüzünə və s. yer verilməsin.

Nitq danışanın fikrinə uyğun olmalıdır. Danışan söyləyəcəyini fikrində ölçüb-biçməli, özünə aydınlıq gətirdikdən sonra ifadə etməlidir. Şifahi monoloji nitq bu baxımdan iki formada özünü göstərir.

1. Təşkil olunmuş nitq.

2. Təşkil olunmamış, yəni spontan nitq.

Təşkil olunmuş nitq – danışan nitqin kommunikativ növlərindən; təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyə-ləndirmədən istifadə etməklə hər hansı bir məzmunun baş-qasına çatdırılmasıdır. Bu proqramlaşdırılmış nitqdir. Yə-

ni danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür, ifadə edəcəyi fikrin həcmi, xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını, dil materiallarını seçir, müsaiblərinin səviyyəsini, deyəcəklərinin ona necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır.

Nitqin uğurlu alınması üçün natiqin lüğət ehtiyatı zəngin olmalı, lazım olan sözləri seçməkdə çətinlik çəkməməlidir. Əgər bunun əksi baş verərsə – lüğət ehtiyatı zəif olan adamlar qabaqcadan hazırlaşmadan auditoriya qarşısında çıxış etməkdə, danışq prosesində qurmaq istədikləri cümlələri tamamlamaqda, zəruri sayılan sözləri seçməkdə çətinlik çəkirlər. Bu zaman lüzumsuz fasilələrə yol verilir. Belə fasilələrdə vaxt qazanmaq üçün danışan lüzumsuz söz və ifadələrə yer verir. Məsələn, adı nədir, deməli, əsasən, necə deyərlər, zad, zaddı, söz məsəli və s. işlətməyə məcbur olur. Nitqində lüzumsuz fasiləyə yer verərkən a... e... səslərinə yer verir ki, bu da nitqin qırılmasına, diqqətin yayınmasına səbəb olur.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Dil nədir?
2. Dil və nitqin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.
3. Dil, yoxsa nitq dəyişikliyə çox uğrayır.
4. Nitqin əsas məqsədi nədir?
5. Dilin əsas vəzifəsi nədir?
6. Dilin tipləri hansılardır?
7. Daxili nitq nədir?
8. Xarici nitq nədir?
9. Nitq şərait və məqsədə görə neçə yerə bölünür?
10. Monoloq nədir?

11. Monoloqun hansı növləri var?
12. Məruzə neçə hissədən ibarətdir?
13. Məruzə hansı şəraitdə edilir?
14. Müəhazirənin hazırlanması prosesi necə olmalıdır?
15. Çıxış nədir, hansı şəraitdə söylənilir?
16. Təşkil olunmuş nitq nədir?

Çalışma. Bir yubiley nitqi hazırlayın.

Çalışma. Ədəbi dil normalarına hansı şəraitdə (evdə, küçədə, bazarda, məktəbdə, dərs prosesində) əməl edirsiniz?
Səbəbini aydınlaşdırın.

Testlər

1. Nitq haqqında fikirlərdən biri düzgündür:

- A) Nitq mədəniyyəti dilçiliyin nəzəri sahəsi sayılır
- B) Nitq mədəniyyətinin konkret predmeti yoxdur.
- C) Nitqin ifadəliliyi dedikdə fikrin ifadəsi üçün birbaşa tələb olunan sözün, ifadənin və ya cümlənin seçilməsi nəzərdə tutulur
- D) Nitq mədəniyyətinin ən mühüm şərti nitqin ifadəliliyinə əməl etməkdir.

2. Bu dillərdən biri oğuz qrupuna daxildir:

- A) qaqauz
- B) özbək
- C) qırğız
- D) qazax

3. Nitq növlərinə hansılar daxildir?

- A) monoloji və dialoji nitq
- B) yazılı və şifahi nitq
- C) daxili və xarici nitq
- D) vasitəli və vasitəsiz nitq.

4. Nitq mədəniyyəti haqqında fikirlərdən biri səhvdir:

- A) Hər kəs nitqini tərbiyə edə bilər
- B) Ədəbi dilə yiyələnməyin özü nitq mədəniyyətinə sahib olmağa çalışmaqdır
- C) Natiqliklə nitq mədəniyyətini eyniləşdirmək olmaz
- D) Hər kəs natiq ola bilər.

5. Nitqə aid edilə bilməz:

- A) Nitq ünsiyyət vasitəsidir
- B) Nitqin gözəlliyi normalara formal əməl olunmasında da deyil
- C) Hər kəsin cəmiyyətdə ümumi davranış normalarına tabe olan hərəkət mədəniyyəti olduğu kimi, ünsiyyət səliqəsi, danışq mədəniyyəti də olmalıdır
- D) Nitqin məzmunu gözəl olmalı, dinləyənlərin səviyyəsinə uyğun gəlməli, anlaşılmalıdır.

"Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Ənvər Fəracov ağır döyüşlərdən birində qəhrəmancasına vəfat etdi" – cümlədə ədəbi dilin hansı norması pozulmuşdur?

- A. Leksik
- B. Qrammatik
- C. Leksik, fonetik
- D. Fonetik.

6. Nitq mədəniyyətində monoloji nitqə aid olanları seçin:

- 1 - müəzərə
- 2 - nitq
- 3 - məlumat
- 4 - çıxış
- 5 - xəbərdarlıq
- A) 1, 4

- B) 2, 4, 5
- C) 1, 3, 4, 2
- D) 3, 4

7. Nitqə aid edilən əlamətlərdən biri yanlışdır:

- A) törəmədir
- B) ünsiyyət prosesidir
- C) dil əsasında meydana çıxır
- D) dəyişməzdir.

8. Dilimizdə vurğunun yeri, əsasən, sözün hansı hecasına düşür?

- A) son hecası
- B) həm ilk, həm orta
- C) orta hecası
- D) ilk hecası

9. Tələffüzü və yazılışı fərqlənməyən sözü göstərin:

- A) torpaq
- B) dirək
- C) vərəq
- D) kürk.

10. Məlumatverici monoloq haqqındakı fikirlərdən hansı doğrudur?

- A) monoloqun bu forması çoxcümləli nitq vahidindən ibarət olur
- B) məlumatverici dialoqun əsas cəhətlərindən biri onun dialoq əsasında qurulmasıdır
- C) məlumatverici monoloqun məzmunu nəqletmə yolu ilə ifadə edilir
- D) bu monoloq formasında hər hansı bir məsələ haqqında məlumat verilir.

DİALOJİ NİTQ

Dialoq (dialog) sözü mənşəcə yunan dilinə məxsus olub bir neçə nəfər arasında danışığ mənasını ifadə edir. Monoloqda biri danışır, qalanları qulaq asırsa, dialoqda danışığ iştirak edənlər arasında baş verir. Məsələn:

- Qızım , yavrum! Adın nədir?
 - Gülbahar.
 - Pəki, sənın anan, baban varmı?
 - Var.
 - Nasıl, zənginmidir baban?
 - Əvət, zəngin, bəyzadə...
 - Öylə isə, geydiyin geyim nəçin böylə sadə?
 - Yoxmu sənın incilərin, altın bilərziklərin?
 - Söylə, yavrum! Heç sıxılma...
 - Var, əfəndim, var... lakin
 - Müəllimlərim hər gün söylər, onların yox qiyməti,
 - Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti.
- (H.Cavid).

Bu dialoqda iki nəfər iştirak edir. Dialoqun məzmunundan görüldüyü kimi, birincisi müəllim, ikincisi isə uşaqdır. Məktəbli qız müəllimin suallarına cavab verir və hazırcavablıq göstərir. Dil dərketmə və təfəkkürlə əlaqədardır. Buradakı dialoq qeyri-şüuri, mexaniki şəkildə baş vermir. Danışanın dediyi fikrə müvafiq olaraq dinləyən öz fikrini bildirməli olur.

Dialoji nitqdə sual-cavab forması əsas rol oynayır. Buradakı cümlələrin əksəriyyəti yarımçıq, bitməmiş ifa-

dələrdir. Dialoq üçün xarakterik əlamətlərdən biri də replika, emosionallıq, yığcamlıqdır. Dialoji nitq əsasən iki və daha çox adamın iştirakı şəraitində baş verir. Buna görə də bu nitq formasında linqvistik və ekstralingvistik əlamətlər bir-biri ilə əlaqəli şəkildə özünü göstərir.

Dialoji nitqdə sual-cavab forması əsas rol oynayır. Dialoq üçün əsas xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də replika, emosionallıq, yığcamlıqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dialoji nitq prosesində mimika və jestlərdən olduqca fəal şəkildə istifadə olunur və bunlar hər hansı sözü, cümləni və ya ifadəni asanlıqla əvəz edir.

Dialoqda sual-cavabın tərəflərini replika təşkil edir. "Replika" termini müxtəlif mənalarda işlənir; 1) sual-cavabın tərəfləri kimi; 2) dramatik əsərdə aktyorun bu və ya başqa səhnədə söylədiyi son sözlər; 3) konkret bir neqativ məsələyə işarə edən qəzet və ya jurnal məqaləsi. Dilçilikdə replika dedikdə dialoq nitqinin əsas struktur vahidi nəzərdə tutulur. Məsələn, S.Vurğunun "Vaqif" dramından bir dialoqa nəzər salaq:

Vidadi:

*Vaqif, sabah məni yola sal gedim,
Torpaq evciyimi ziyarət edir.
Ordadır dünyanın zövqü, ləzzəti.
Sən də öz boynundan at bu minnəti,
Kəndimizə qayıt!*

Vaqif:

*Yox, qayıtmaram.
İş ki belə düşdü, meydanda varam!*

Vidadi:

Əl çək bu tərslikdən, qulaq as mana!

Vaqif:

Ölsəm də, ölməyim xoşdur mərdana!

Vidadi:

Sən öz dediyindən dönməyəcəksən,

Səni yalnız qoyub gedəmmərəm mən.

Bu dialoqda iki nəfər iştirak edir. Onların hər ikisinin danışığı replikadır.

Dialoji nitqdə sual-cavab forması əsas rol oynayır. Bu nitq forması əsasən iki və daha çox şəxsin iştirakı şəraitində baş verir. Burada danışan və yaxud yazan, daha doğrusu, fikri ifadə edən şəxs əvvəlcə daxilən öz-özünə düşünür, sonra isə xarici nitqə keçir, demək istədiyini sözlə ifadə edir. Fikri qəbul edən şəxs əvvəlcə dinləyir, sonra düşünür, fikirlərini analiz və sintez edir, daxili nitqdən xarici nitqə keçərək müsaibinə müvafiq cavab verir. İkinci tərəf cavaba başlayanda birinci tərəf ona nisbətən passiv mövqe tutur. Dialoji nitqdə həmsöhbətlərdən birinin ifadə etdiyi fikir digəri tərəfindən qavranılır. Burada monoloji nitqdən fərqli olaraq söhbətə öncədən hazırlıq görülmür. Bu səbəbdən dialoji nitqdə tərəflər daha fəal olur, onlar danışır, olanlara öz münasibətini bildirir, dediklərinin daha inandırıcı olması üçün sübutlar, dəlillər gətirirlər. Qarşılıqlı söhbət zamanı tərəflərin işlətdikləri ifadələr (ara sözlər, ritorik suallar və s.) dialoqda ifadəlilik intonasiyanın fərqli formaları, mimika və jest

vasitələri, plastik əl hərəkətləri siqnalları ilə ifadə olunur, nitqin təsirlilik, ekspressiv-emosional çalar qazanmasında xüsusi yer tutur.

İnsanlar ictimai yerlərdə, iclaslarda, konfranslarda, tədris otaqlarında, radio və televiziya verilişlərində normal fikir mübadiləsi üçün müəyyən qaydalara, etik normalara əməl edirlər.

Dialogun mikrodialoq və makrodialoq formaları vardır. Mikrodialoq bir neçə şəxsin qısa mükəllimələrindən ibarətdir. Mikrodialoqlara bədii əsərlərdə – epik növə daxil olan şifahi ədəbiyyat nümunələrində; təmsil, nağıl, əfsanə, lətifə və dastanlarda, eləcə də yazılı ədəbiyyat nümunələrində – xatirə, oçerk, hekayə, novella, povest və romanlarda rast gəlirik.

Makrodialoq bədii əsərlərin quruluşunu əhatə edir. Dram əsərləri makrodialoq əsasında aparılır.

Dialoji nitqin beş forması qeyd edilir: 1) monoloji dialoq; 2) söhbət və ya danışiq dialoqu; 3) sual-cavab dialoqu; 4) müsahibə dialoqu; 5) müzakirə dialoqu.

Monoloji dialoqun iştirakçıları haqqında söhbət gədən hadisəni, şəxsi və ya hər hansı əşyanı bütün təfərrüatı ilə söyləyir, onlara öz mənfəi və ya müsbət münasibətini bildirir, haqqında danışılan şəxsi əşya və ya hadisəni öz müsahibinə, qulaq asanlara müxtəlif sübut və dəlillərlə çatdırırlar.

TƏŞKİL OLUNMAMIŞ NİTQ

Nitqin ikinci forması spontan, yəni xüsusi hazırlıq olmadan, bədahətən, sərbəst söylənilən nitqdır. Danışığ-da improvizasiya kimi xatırlanan belə iti, sürətli, qabaq-cadan düşünülməmiş nitqə ekspromt da deyilir. Belə nitq əvvəlcədən planlanmadığından çoxları üçün çətinlik törədir. Qısa zaman çərçivəsində, danışığ zamanı öz fikirlərini cəmləşdirməyi, nədən bəhs edəcəyini, öz mülahizə və fikirlərini necə çatdıracağını hər kəs bacarmır. Spontan nitqdə danışanın həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, zəngin müşahidələri, intellektual səviyyəsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması, məntiqliliyi əsas şərtidir. O, istənilən şəraitdə öz fikrini toplamağı, onu münasib söz, ifadə, cümlələrlə çatdırmağı bacarır. Fikrini daha aydın, daha təsirli olması üçün hansı söz və ifadələri işlədəcəyini, nitqin intonasiyasını və s. özü üçün müəyyənləşdirə bilir. Spontan nitq o zaman uğurlu olur ki, haqqında danışılan hadisə, cisim və s. barədə nətiq şəxsi müşahidəsinə, oxuduğu mənbəyə və yaxud da şahidi olduğu hadisəyə daha dəqiq real faktlara əsaslanır. Spontan nitq dilin təbii və canlı danışığ formasıdır.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Nitq şərait və məqsədə görə neçə yerə bölünür?
2. Dialoji nitq nədir?
3. Təşkil olunmuş nitq və təşkil olunmamış nitq hansı şəraitdə formalaşır?
4. Dil nədir?

5. Dil və nitqin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.
6. Dil, yoxsa nitq dəyişikliyə çox uğrayır.
7. Nitqin əsas məqsədi nədir?
8. Dilin əsas vəzifələri nədir?
9. Dilin tipləri hansılardır?
10. Daxili nitq nədir?
11. Xarici nitq nədir?
12. Nitq şərait və məqsədə görə neçə yerə bölünür?
13. Monoloq nədir?
14. Monoloqun hansı növləri var?
15. Məruzə neçə hissədən ibarətdir?
16. Məruzə hansı şəraitdə edilir?
17. Müəhazirənin hazırlanması prosesi necə olmalıdır?
18. Çıxış nədir, hansı şəraitdə söylənilir?
19. Təşkil olunmuş nitq nədir?

Çalışma. Bir yubiley nitqi hazırlayın.

Çalışma. Ədəbi dil normalarına hansı şəraitdə (evdə, küçədə, bazarda, məktəbdə, dərş prosesində) əməl edirsiniz?

Çalışma. Mətndəki məlumatı müqayisəli şəkildə təhlil etmək üçün hansı üslub daha məqsədəuyğundur?

"Liberiya – Qərbi Afrikada dövlətdir. Liberiya, rəsmi olaraq Liberiya respublikasıdır. Qərbi Afrika sahillərində yerləşir, şimal-qərbdən Sierra Leone, şimaldan Qvineya, Şərqdən Kot Divarla həmsərhəddir. Olduqca mürəkkəb səthi əraziyə malik olan Liberiyanın təxminən 560 km olan qumlu və alçaq sahil xətti boyunca kiçik göllər, bataqlıqlar və bəzən qayalıqlar uzanır.

Liberiya hökuməti Amerika Birləşmiş Ştatları hökumət sistemini əsas tutaraq qurulmuş unitar konstitusiyalı bir respublikadır və demokratiya ilə idarə olunur. Hakimiyyət bölgüsü prinsipi var".

Səbəbini aydınlaşdırın

Testlər.

1. Nitq haqqında fikirlərdən biri düzgündür:

- A) Nitq mədəniyyəti dilçiliyin nəzəri sahəsi sayılır
- B) Nitq mədəniyyətinin konkret predmeti yoxdur.
- C) Nitqin ifadəliliyi dedikdə fikrin ifadəsi üçün birbaşa tələb olunan sözün, ifadənin və ya cümlənin seçilməsi nəzərdə tutulur
- D) Nitq mədəniyyətinin ən mühüm şərti nitqin ifadəliliyinə əməl etməkdir.

2. Bu dillərdən biri oğuz qrupuna daxildir:

- A) qaqauz
- B) özbək
- C) qırğız
- D) qazax

3. Bu nitq xüsusi hazırlıq olmadan bədahətən söylənilmiş nitqdır:

- A) dialoji
- B) replika
- C) spontan
- D) məişət nitqi

4. Spontan nitq nədir?

- A) Bədahətən söylənilən nitq
- B) Təşkil olunmuş nitq
- C) Daxili nitq
- D) Politoloji nitq.

5. Nitq mədəniyyəti haqqında fikirlərdən biri səhvdir:

- A) Hər kəs nitqini tərbiyə edə bilər
- B) Ədəbi dilə yiyələnməyin özü nitq mədəniyyətinə sahib olmağa çalışmaqdır

- C) Natiqliklə nitq mədəniyyətini eyniləşdirmək olmaz
- D) Hər kəs natiq ola bilər.

6. Nitqə aid edilə bilməz:

- A) Nitq ünsiyyət vasitəsidir
- B) Nitqin gözəlliyi normalara formal əməl olunmasında da deyil
- C) Hər kəsin cəmiyyətdə ümumi davranış normalarına tabe olan hərəkət mədəniyyəti olduğu kimi, ünsiyyət səliqəsi, danışq mədəniyyəti də olmalıdır
- D) Nitqin məzmunu gözəl olmalı, dinləyənlərin səviyyəsinə uyğun gəlməli, anlaşılmalıdır.

7. "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Ənvər Fərəcov ağır döyüşlərdən birində qəhrəmancasına vəfat etdi" – cümlədə ədəbi dilin hansı norması pozulmuşdur?

- A. Leksik
- B. Qrammatik
- C. Leksik, fonetik
- D. Fonetik

8. Bu nitq növündə danışanın müsahibi (və ya müsahibləri) ilə əks əlaqəsi olmur:

- A) replika
- B) dialoji nitq
- C) məişət nitqi
- D) monoloji nitq

9. Nitqin bu növü yaranmış vəziyyət haqqında yüksək vəzifə sahibinin qarşısında hesabat vermək məqsədi daşıyır:

- A) Mühazirə
- B) Söhbət

- C) Məruzə
- D) Çıxış

10. Nitqin bu növündə dinləyicilər məruzədəki fikrə həmrəy olmaq, həmin fikrə nəyisə əlavə etmək, nəyəsə münasibət bildirmək məqsədində olurlar:

- A) Müəzizə
- B) Söhbət
- D) Rəy
- D) Çıxış
- E) Dialoq

NİTQİN FORMALARI

Nitqin iki forması var:

şifahi (akustik) nitq,

yazılı (optik) nitq.

Bu nitq formalarının hər birinin özünə məxsus xüsusiyyətləri və oxşar cəhətləri var.

ŞİFAHİ NİTQ

Şifahi nitq ünsiyyətin ən qədim formasıdır. Bunun yaranması insanlığın təşəkkül tarixi ilə bağlıdır. Şifahi nitq cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar zaman-zaman tərəqqi tapmış müxtəlif vasitələrlə zənginləşmə yolu keçmişdir. Hazırkı şifahi nitq istər batini, istər zahiri, istər məzmunu, istər ifadə tərzı vasitələrinə görə çox-çox zəngindir.

Nitq mədəniyyətindən söhbət gedəndə, adətən onun (nitqin) şifahi forması nəzərdə tutulur, yazılı nitq bu anlayışa daxil edilmir.

Şifahi nitq eşitmə, dinləmə, qavrayış üçün nəzərdə tutulan səsli nitqdır. Şifahi nitqin baş vermə səbəbi insanın beyin fəaliyyəti, düşünmə qabiliyyəti ilə idarə olunur, danışq üzləri fəallıq göstərir, danışan dinləyicilərinə təsir mexanizmi kimi intonasiya, mimika və jestlərdən istifadə edir. Əgər səsin ahəngində monotonluq varsa, nitq adi nəqli cümlə intonasiyasından kənara çıxmırsa, danışan öz nitqini ünvanladığı şəxsə və ya şəxslərə yox, hər hansı naməlum nöqtəyə dikirsə, mimika və jestlərdən istifadə etmirsə, belə nitq onun özünə də, onu dinləyənə

də sönük və maraqsız görünəcək. İntonasiyanın tərkib hissəsi olan vurğu, fasilə, temp şifahi nitqin xüsusiyyəti kimi çox əhəmiyyətlidir.

Dil sisteminin həm şifahi, həm də yazılı formalarında ədəbi dil normalarının gözlənilməsi dilin hərtərəfli inkişafı, onun sosial funksiyasının genişlənməsi baxımından əsas şərtidir.

Şifahi nitqin konkret olaraq özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

- 1) Şifahi nitq danışılır və eşidilir.
- 2) Şifahi nitq prosesində aydın, ümumişlək sözlərə daha çox yer verilir.
- 3) Şifahi nitqdə cümlələr əsasən qısa və quruluşca sadə olur.
- 4) Şifahi nitqdə yarımçıq cümlələrdən, qısa replikalardan çox istifadə edilir.
- 5) Şifahi nitqdə intonasiya, fasilə, vurğu və s. köməkçi vasitələrdən istifadə edilir.
- 6) Tələb olunan məqamlarda mimika və jestlərə yol verilir.
- 7) Şifahi nitqin forma və məzmununu müəyyən texniki vasitələrin köməyi olmadan gələcək nəslə eyni ilə çatdırmaq mümkün deyildir.
- 8) Şifahi nitqin tempi yazılı nitqə nisbətən sürətlidir.
- 9) Şifahi ədəbi dil müəyyən vasitə olmadan bu və ya digər fikri gələcək nəslə çatdırı bilmir.

Şifahi nitqdə fikrin daha dolğun olması və onun daha asan anlaşılması üçün tələffüz, vurğu, intonasiya, fasi-

lə, təkrar, jest (əl hərəkətləri), mimika və s. vasitələrdən istifadə olunur.

Şifahi nitqdə tələffüzün xüsusi rolu vardır. Tələffüzün başlıca olaraq üç növü mövcuddur: düzgün tələffüz, ədəbi tələffüz, loru tələffüz.

Düzgün və ədəbi tələffüz şifahi nitqin mədəni keyfiyyətini təmin edir:

- 1) Ayrı-ayrı səslərin və səs tərkibinin tələffüzü;
- 2) Söz və ifadələrin tələffüzü;
- 3) Qrammatik formaların tələffüzü.

Vurğu şifahi nitqdə mühüm rol oynayır. Şifahi nitqdə vurğu sərbəst və sabit şəkildə özünü göstərir. Sərbəst vurğu söz tərkibindəki qrammatik formalar üzərində dəyişən vurğuya deyilir. Məsələn, Azərbaycan dilində "Bakı" sözündə vurğu axırıncı hecanın üzərinə düşürsə, "bakılı" sözündə vurğu yerini dəyişərək başqa hecanın üzərinə düşür. Vurğunun bu cür sərbəst xarakteri şifahi nitqdə bir sıra vurğu səhvlərinə səbəb olur.

Şifahi nitqdə vurğunun üç növü vardır:

- 1) Heca vurğusu,
- 2) Məntiqi vurğu,
- 3) Həyəcanlı vurğu.

Heca vurğusu sözdəki hecalardan birinin digərinə nisbətən qüvvətli tələffüzüdür.

Azərbaycan dilində vurğu əsasən söz kökünün son hecasında olur. Azərbaycan şifahi nitqində vurğu söz kökünün əvvəlində və ya ortasında işlənirsə, onda yaqin et-

mək olur ki, həmin söz alınmadır. Məsələn: opera, dizel, kosmos, radio və s.

Müşahidələr göstərir ki, sözlərdə vurğunun yeri səhv salınanda təkcə sözün deyil, bəzən cümlənin də mənası dolaşıq düşür: dimdik - dimdik, görməmiş - görməmiş, qızıdır - qızıdır, azdır - azdır və s. kimi omoqraf sözlər yalnız vurğu vasitəsilə fərqlənir və məna dəyişikliyi baş verir, eləcə də vurğunun qüsurlu tələffüzü zamanı nitqin intonasiyasında o andaca yaranan qeyri-adilik dərhal nəzərə çarpır, nitqin təsiri azalır, natiqin mədəni səviyyəsi şübhə altına alınır.

Heca vurğusu mürəkkəb sözlərin tələffüzündə də özünü maraqlı məqamlarda göstərir. Mürəkkəb sözlərin vurğusu düzgün qoyulmadıqda məna pozğunluğuna gətirib çıxarır, məsələn: Ağdam, Ağdaş, Ağsu, sübh çağı sözlərində vurğu birinci hecaya, Qarabağ, dünyagörüşü sözlərində vurğu ikinci hecaya, Alagöz, qaraqaş, Həsənoğlu, boyunbağı, ayaqqabı, yadelli kimi mürəkkəb sözlərdə vurğu tərkibin ikinci tərəfinin üzərinə düşür.

Birinci tərəfi saitlə bitib, ikinci tərəfi saitlə başlanan xüsusi mürəkkəb isimlərdə vurğu ikinci tərəfin üzərinə keçəndə birinci tərəfin son saiti ixtisar olunaraq tələffüzdən düşür: Əli ağa - Əlağa, Əli Əsgər - Ələsgər və s.

Tərkibində "qeyri" sözü olan sifətlərdə söz vurğusu qeyri sözünün üzərinə düşür: qeyri-adi, qeyri-rəsmi, qeyri-məqbul və s.

Tərkibi əvəzlilərdə vurğu ikinci tərkibin üzərinə keçir: heç kəs, heç kim, hər kəs, heç biri, hər biri və s.

Məntiqi vurğu şifahi nitqdə cümlədəki sözlərdən birinin o birilərə nisbətən daha qüvvətli tələffüzüdür. Məntiqi vurğu cümlədə yerini dəyişdikdə cümlənin məzmunu dəyişir. Məsələn:

- 1) Rafiq şəhərə getdi.
- 2) Rafiq şəhərə getdi.
- 3) Rafiq şəhərə getdi.

Birinci cümlədə Rafiq sözü, ikinci cümlədə şəhərə sözü, üçüncü cümlədə getdi sözü vurğu altına düşmüşdür, qalan sözlər adi kəmiyyətdə tələffüz olunur. Beləliklə, məntiqi vurğu cümlədə hər dəfə yeni söz üzərinə düşdükcə xüsusi məna çaları yaradır.

Natiq cümlədə söz sırasını saxlamaqla məntiqi vurğunu istədiyi söz üzərində tətbiq edə bilər. Misal göstərdiyimiz cümlədə dinləyiciyə xüsusi tonla çatdırılan sözlər hər dəfə xəbərin qarşısında gəlmişdir. Bəzən nitqdə xəbəri də məntiqi vurğu altına salmaq olur.

Həyəcanlı vurğu şifahi nitqdə müəyyən sözün, yaxud ifadənin hiss və həyəcanla ifadə olunmasıdır. Həyəcanlı vurğuda sözdəki səslərin bəzisi uzadılaraq tələffüz edilir.

Şifahi nitqdə vurğu qrammatik məna ifadə etmək vasitələrindən biri kimi də çıxış edir. Məsələn "alma" fonetik tərkibində vurğu birinci hecaya düşdükdə feil, ikinci hecaya düşdükdə isim kimi özünü göstərir.

Həyəcanlı vurğu nitqin emosionallığını artırır. Məntiqi vurğudan fərqli olaraq, həyəcanlı vurğu ən azı bir cümləni əhatə edir, iki, üç və daha çox cümlə, hətta bir

abzas, beyt, bənd həyəcanlı vurğu altında deyilə bilir, danışanın nəzərdə tutulan məqsədini məharətlə əks etdirir. Deməli, cümlənin bütün üzvləri, yaxud iki, üç cümlə, bəzən də abzas xüsusi intonasiya ilə ifadə olunur, nitq axarında aktuallaşmış üzvə, hissəyə çevrilir, dinləyicilərin diqqətini özünə yönəldir. Məsələn:

– Bir qulağın məndə olsun, a Bəbir, gör sənə nə deyirəm. Qədiri də öldürüblər!

– Necə?

– Qədiri ey!... Qədir tərəfindən başın sağ olsun... Allah sənə səbir versin! Necə olsa nökrin idi!

– Belə bizim bu Qumrunun əri!...

– Özüdür, həmin Qumrunun əri!...

Məşədi Cahangir son sözlərini mənalı əda ilə bitirdi. Qum... ru... nun... əəəri!" (Mir Cəlal. "Dirilən adam" romanı).

Azərbaycan dilində qoşa sait və ya qoşa samitlərin işlənməsi təsadüfi xarakter daşıyır, amma həyəcanlı vurğu zamanı nitqdə belə hallara yol verilir: Məs: – Əccəb oldu, qoy ollsun! Danışsş!

Məni, məni, məni qəmzə ox ilə öldürdü!

Sənin, sənin, sənin ol cadu gözlərin yeksər.

(Nəsimi)

Vurğunun bu növü danışanın daxili hissənin, həyəcanının səslərlə ifadəsidir. Bu zaman sözün bir səsi – saiti, yaxud samiti daha gərgin, daha güclü olur, səs uzadılır. Ay can, of, uf, vay və s. nidalarında sait və samitlər

qoşalaşdıqda, üçləşdikdə əmələ gələn məna həyəcanlı vurğu hesabınadır.

– *Vay (vayy), vay (vayy)! Nə yaman müşkülə düşdü
işim, Allah.*

(M.Sabir)

Şifahi nitqdə intonasiyanın rolu və əhəmiyyəti böyükdür. İntonasiya Latin sözü olub "ucadan tələffüz etmək" mənasında işlənir. İntonasiya şifahi nitqdə özünü göstərən mürəkkəb nitq hadisəsidir. İntonasiyaya səs tonunun alçalması və artması, nitqin tempi, hecaların uzun və qısa tələffüzü, tələffüzün güclü və ya zəif, ifadələr, sözlər arasında pauzanın olub-olmaması, nitqin tembri, danışanın hadisəyə münasibəti və s. ünsürlər daxildir. İntonasiyanın köməyi ilə şifahi nitqdə ifadə olunan müxtəlif fikirlər, rəylər, təkliflər bir-birindən fərqləndirilir, şübhə, təəccüb, sevinc, nifrət, kədər və s. hisslər əyani şəkildə ifadə olunur. İntonasiya ayrılıqda fikri təcəssüm etdirə bilməz. Bunu nəzərdə tutaraq S.O.Kratsevski "Dil sözlərdən, qrammatikadan və intonasiyadan ibarətdir" qənaətinə gəlmişdir. Natiqlik sənətində də intonasiya auditoriyanı ələ alan ən mühüm vasitə kimi özünü göstərir.

İntonasiya cümlənin sərhədini göstərir və onu müxtəlif tipə ayırır. Bu cəhətdən Azərbaycan dilində cümlənin 4 tipi mövcuddur:

1. Nəqli cümlə.
2. Sual cümləsi
3. Nida cümləsi.

4. Əmr cümləsi.

Bunlar haqqında dilçilikdə kifayət qədər məlumat verilmişdir.

İntonasiya vasitəsi ilə danışanın emosional vəziyyəti əks olunmaqla yanaşı, habelə nitqin məzmununa və qarşı tərəfə münasibət öz əksini tapır. İntonasiyanın bu funksiyası əsas etibarilə tembr melodiya hesabına həyata keçir. Tembrin rolu bu cəhətdən daha böyükdür. Çünki tembrin hesabına nitqdə ayrı-ayrı dil vahidləri çoxsaylı çalar (qəm, kədər, razılıq, etiraz və s.) qazanır. Bu incəliyi Bernard Şou "hə" və "yox" sözlərini bir cür yazmaq, 50 cür tələffüz etməyin mümkünlüyü fikrini vurğulamışdır. Görkəmli pedaqoq S.Makarenko eyni fikri belə ifadə etmişdir: "Mən "bura gəl" ifadəsini yalnız 15-20 mənada söyləyə bildikdən sonra və səsdəki incəliyini 20 cür ifadə etməyi öyrəndikdən sonra, özümü əsl ustad hesab etməyə başladım".

Nitq fasiləsi intonasiyanın digər komponentidir və şifahi nitqdə müəyyən vəzifə yerinə yetirir. Bunun iki forması mövcuddur: a) qısa fasilə (pauza); b) uzun fasilə (pauza);

Məlumdur ki, danışığ zamanı, nitq axınında müəyyən fasilə edilir. Nitqi təşkil edən sözlərin bir-birini əvəz etməsi əsasında nitqin ritmi yaranır. Bu, qısa fasilə adlanır. Məsələn:

Bu axşam ürəyim bir şam kimidi,

Nə vaxtsa təzədən dinəcək bəlkə.

*Bu axşam təkliddən üşənən o şam
Səninlə evimə dönəcək bəlkə.*

Bu şeiri ifa edərkən kiçik fasilələrdən istifadə edilir.
Bu axşam//ürəyim// bir şam kimidi,
Nə vaxtsa//təzədən// dinəcək bəlkə.
Bu axşam//təkliddən üşənən o şam
Səninlə evimə// dönəcək bəlkə.

(Ş.Abdin)

Danışıq zamanı müəyyən məqsədlə bağlı nisbətən uzun fasilə edilir. Bu fasilə prosesində əsasən qarşılaşdırma üzə çıxır. Məsələn:

O, haqsız, əxlaqsız işlərdən qaçar, hər kəslə quzu kimi mülayim keçinməyə çalışar, *//uzun fasilə//* ancaq izzəti-nəfsinə toxunuldumu, artıq nə edəcəyini düşünməz, qızmış bir aslan kimi coşar, kəskin və heybətli səsi ilə ətrafı sarsıdardı.

Nitq prosesində nəfəs və səsin düzgün tənzim edilməsi mühüm şərtlərdəndir. Xüsusən, nəfəsalmaya düzgün əməl olunmaması nitq zamanı darıxmaya, təngnəfəsliyə, diksiyanın pozulmasına və s. kimi hallara gətirib çıxarır. Nitq fasiləsinin təkcə söyləyən və ya oxuyan üçün deyil, dinləyici üçün də böyük əhəmiyyəti vardır. Dinləyici öz növbəsində danışan və oxuyanın etdiyi fasilə zamanı eşitdiklərini mənimsəyir, "həzm" edir, sonrakı fikri tutmaq üçün diqqətini toplayır.

Nitq prosesində normal tənəffüsün rolu böyükdür. Tənəffüs iki funksiyanı yerinə yetirir: o həm insan həyatı üçün zəruri şərt, həm də nitqi yaradan başlıca vasitədir.

Nitq fasiləsi həm məntiqi, həm də psixoloji funksiya daşıyır. Məntiqi fasilə nitqin dəqiqliyinə, düzgünlüyünə, aydınlığına səbəb olur. Məsələn: Oxu, qardaşın kimi tən-bəl olma; Oxu qardaşın kimi, tən-bəl olma; Gözəl qızın lenti hanı? – Gözəl, qızın lenti hanı? Və s. Bu cümlələrdə diqqəti çəkən fasilədir. Şifahi nitqdəki fasiləni yazıda durğu işarəsi (vergül) əvəz edir. Tələffüz və durğu işarələri cümlənin mənasını dəyişə bilər.

Cümlədə qarşılaşdırma bildirən amma, ancaq, fəqət, lakin, səbəb bildirən bağlayıcılarından, bir sıra ədatlardan, artıq, hətta, bəri, qabaq, əvvəl, sonra, ötrü, ilə qoşmalarından əvvəl və ya sonra vergül işarəsi qoyulur.

Mühazirəçi hər hansı bir mətni, bədii parçanı üzündən oxuyarkən və ya əzbər söyləyərkən sintaqmalar (təqtilər) arasındakı fasilələri gözləməyi bacarmalıdır. Təqtiləri birnəfəsə oxuduqda dinləyici ifadə edilən fikri qavramaqda çətinlik çəkir. Danışan da öz növbəsində boğulur, təngnəfəs olur. Sintaqmalar fikrin məntiqi ilə bağlıdır. Cümlə təqtilərə düzgün bölündükdən sonra ordakı fikir, məzmun dinləyiciyə asan çatır. Hər bir təqtidən sonra edilən qısa və ya davamlı fasilə nitqdə xüsusi ritm yaradır. Belə nitq musiqi kimi səslənir. Sanki şeir oxunur. Belə nitq dinləyiciyə xoş təsir göstərir. Dilimiz şeir dilidir. Şifahi nitq üçün üç əlamət xarakterikdir: ton, ritm, ahəng.

Nitqin tonu fikir və hisslərin ifadə vasitəsi kimi özünü göstərir. Burda əsas məsələ sözlərin tələffüzü prosesində müəyyən səslərin aydın nəzərə çatdırılmasıdır. Ümumiyyətlə, nitqin tonu dedikdə nitqin ahəngdarlığını təmin etmək üçün onun tonu iki qrupa bölünür: yüksək ton, enən ton.

Nitqin ritmi dedikdə nitq zamanı sözlərin sürətli və yavaş tələffüzü, nitqdə gərginlik və zəifliyin, uzunluq və qısalığın, oxşarlıq və fərqlərin bir-birini izləməsi nəzərdə tutulur.

Nitqin ahəngi dedikdə fikirləri bir-birindən ayırmağa xidmət edən melodiklik nəzərdə tutulur.

Şifahi nitqdə təkrar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təkrar fonetik, qrammatik və leksik vasitə kimi özünü göstərir. Məsələn:

*Gözlərindən axan yaş
Gözlərimdə qalacaq.
Sənsiz qalan göz yaşımı,
Gözlərini danacaq.*

(S.Abdinov)

Burada "g" samitinin təkrarı fonetik vasitə kimi özünü göstərir. Və nitqdə müəyyən məqsəd güdür.

Nitqin ifadəliliyi ünsiyyət mühiti ilə, dilin struktur sahələri və üslub sistemi ilə şərtlənir. İfadəli nitq təfəkkürlə, müraciət olunan şəxslə və dili yaxşı bilməklə onun ifadəlilik imkanlarını duyub qiymətləndirməklə əlaqədardır. Adi sözlərdən qurulmuş epitet, metafora, metoni-

miya, sinekdoxa və məcaz ifadəliliyi, bədiiliyi gücləndirən vasitələrdir.

Nitq düzgün, dəqiq, təmiz, məntiqi olmaqla yanaşı, həm də mənalı, təsirli və ifadəli olmalıdır. Ünsiyyətin yaranmasında ifadəlilik kateqoriyası böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İfadəlilik dilin əsas kateqoriyalarından biridir və geniş diapazonla malikdir. Bu genişlik həm onun əmələgəlmə mənbələrinin rəngarəngliyindən, həm də təzahür etmə xarakterinin mürəkkəbliyindən irəli gəlir.

İfadəlilik kateqoriyasının nitqdə təzahürü son dərəcə mürəkkəbdir. İfadəlilik nitqdə nə cür gəldi, kor-koranə deyil, müəyyən dil qanun-qaydaları, nitqin formaları, funksional üslublar, janr növləri, hətta ayrı-ayrı fərdi üslubların xarakterinə müvafiq özünü göstərir.

İfadəlilik kateqoriyasının təzahür etmə səciyyəsi ən əvvəl nitqin yazılı və şifahi formalarda çıxış etməsi ilə bağlıdır. Şübhəsiz, nitqin hər iki formasında ifadəlilik keyfiyyəti dilin bütün sistemlərinin iştirakı sayəsində mümkünləşir. Lakin yazılı nitqdən fərqli dialoq və monoloqlardan ibarət olan şifahi nitq səslənən nitq olduğuna görə, burada ifadəliliyin meydana çıxması üçün daha geniş imkanlar açılır. Burada müxtəlif xarakterli dil vahidləri ilə yanaşı, insanın psixoloji-fizioloji sistemi və səs cihazı da fəaliyyətdədir. Nəfəs, səs, diksiya və s. anlayışlardan ibarət olan bu səs cihazı müəyyən qaydalar və vərdişlərin məcmusu vasitəsilə dili konkret ünsiyyət şəraitində reallaşdırır. Səs cihazı intonasiya, vurğu, pauza,

orfoepiya, temp, ritm, tembr, mimika, hərəkət kimi anlayışlarla birləşib, nitqin texnikası adlı bir sahəni təşkil edir. Həmin sahə nitq mədəniyyətinin əsas bölmələrindən biri olub, şifahi nitqin daxili, səslənən tərəfinin ifadəlilik keyfiyyətinin yaranmasına xidmət edir.

İfadəlilik ifadəli olma, yaxşı və aydın ifadə etmək deməkdir. Bu, dilin söz xəzinəsinə, onun qanun-qaydalarına yaxşı bələdlilik, fikrin ifadəsində onlardan məqsədəuyğun istifadə edə bilmək bacarığı ilə bağlıdır. Nitq vərdişlərini möhkəmləndirmək üçün sisteməlik məşğul olmaq lazımdır. İfadəli nitq üçün bacarıq və vərdiş əsas şərtədir. İfadəli nitqi dinləyənlər onu asanlıqla qavrayır və mənimsəyirlər, yaddaşlarında uzun müddət qalır. Mükəllimlərin əvvəlində, ortasında və sonunda eyni sözlərin təkrarı, qoşa sözlərin işlədilməsi, nitqdə ədəbi tələffüz normalarına düzgün əməl olunması, danışqda fasilə və durğulardan düzgün istifadə kimi cəhətlər nitqin ahəngdarlığına müsbət təsir göstərir, musiqililiyini gücləndirir.

Nitq düzgün, təmiz, məntiqli olmaqla yanaşı, həm də mənalı, təsirli və ifadəli olmalıdır. İfadəlilik dilin əsas kateqoriyalarından biridir. İfadəlilik keyfiyyətinin əmələ gəlməsində dilin bütün sistemləri iştirak edir: fonetika, leksika, semantika, qrammatika, intonasiya, üslubiyyat.

İfadəliliyin müxtəlif tipləri var. Bunun üç əsas şərtini göstərmək olar: ilk şərtlərdən biri ünsiyyət mühitidir. Müəllimin nitqinin ifadəliliyi siyasi natiqin və ya diplomatın, vəkilin məhkəmədəki ifadəliliyindən, məruzəçinin nitqinin ifadəliliyindən fərqlənir. İkinci əsas şərt dilin

struktur sahəsidir, tələffüz, leksik, sözyaratma, morfoloji və sintaktik normalarla, intonasiya ilə bağlıdır. Üçüncü şərt üslubi ifadəlilikdir.

Nitqin ifadəli olması müəyyən şərtlərlə bağlıdır:

Birincisi, ayrı-ayrı şəxslərin nitqinin ifadəliliyi təfəkkürün müstəqilliyi, nitq müəllifinin şüurlu fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

İkinci şərt nitq müəllifinin hazırlığıdır. Danışan və ya yazan bilməlidir ki, nə haqda danışır, yazır və ya onun danışdığını və yazdığını kim bilməlidir. Belə olmasa, nitq söyləyənin danışığı dinləyicilərə maraqsız görünəcək.

Üçüncü şərt dili yaxşı bilmək və onun ifadəlilik imkanı ilə əlaqədardır. Dil haqqında belə bilik elmin köməyi olmadan əldə edilə bilməz. Buna görə də səsləri, vurğunu, sözləri, cümlə üzvlərini, intonasiyanı bilmək vacibdir.

Dördüncü şərt dilin üslublarını bilməklə bağlıdır: bədii, elmi, işgüzar, publisistik, danışiq-məişət və s. Bu üslubların hər birində ayrı-ayrı söz qruplarından, dil vasitələrindən istifadə edilir.

Beşinci şərt nitq vərdişlərinə sistematik və şüurlu münasibətdir. Əsas vasitə nümunəvi mətnin diqqətlə oxunuşu, bədii, elmi, publisistik və s. üslublarda ifadəli danışmağı bacaran adamların nitqini dinləməkdir. Öz nitqinə nəzarət etməyi öyrənmək lazımdır. Hər bir adamın öz-özünü nəzarət etmək vərdişinə yiyələnməsi vacibdir.

Altıncı şərt beşinci ilə əlaqədardır. Müəllif nitqi şüurlu, məqsədlidir.

Yeddinci şərt ayrı-ayrı adamların iradə, istək və şüurundan asılı olmayaraq obyektivdir. Nitqin əsas mənbələrindən biri leksikadır.

NİTQIN MELODİKLİYİ. Nitq zamanı səs gah alçalır, gah da yüksəlir. Səsin müəyyən intervalda alçalıb-qalxması musiqidə olduğu kimi, nitqdə də melodikliyi əmələ gətirir. Nitqin bu keyfiyyəti hissi halların ifadəsi kimi meydana çıxır. Həyatda temperamentsiz, hissiz adamların nitqi melodiklik baxımından zəif olur. İnsanın emosional həssaslığı nə qədər çox olarsa, onun nitqinin melodik ifadəliliyi bir o qədər zəngin olar. Cümləyə məxsus melodiya məntiqi və psixoloji olmaqla iki funksiyanı yerinə yetirir. Məntiqi funksiyalı cümlə melodiyasında melodik dəyişikliyin hamısı bir cümlə daxilində baş verir, yəni cümlənin əvvəlində fikrin inkişafı ilə əlaqədar səs tonu yüksəlsə, cümlənin sonuna doğru alçalmağa başlayır. Səs tonunun qalxması bütün hallarda nitqə bütövlük verir. Əksinə, səsin alçalması nitqi müəyyən hissələrə bölür.

Məsələn; "Mən çox çalışdım, o, yola gəlmədi". Birinci cümlədə məntiqi vurğu "çalışdım", ikinci cümlədə isə "yola gəlmədi" sözlərinin üzərinə düşmüşdür. Hər iki cümlə müstəqildir və müəyyən söz qrupundan ibarətdir. Ayrı-ayrılıqda cümlələrin melodiyası əvvəl yüksək olduğu halda, sona doğru tədricən alçalır. Cümlədə səs tonu-

nun qalxması və enməsi arasında müəyyən bir nöqtə – kulminasiya nöqtəsi olur ki, həmin nöqtə səs tonunun ən yüksək yoxuşunun başa çatdığını və enmənin başladığını göstərir.

Məsələn; "Mərcan nənə onların motor gurultusunu seçməsə də, atdıqları bombanı səsindən tanıyırdı" (M.Cəlal). Birinci cümlədə məntiqi vurğu "seçməsə də", ikinci cümlədə isə "tanıyırdı" xəbərinin üzərinə düşür. Əvvəlinci cümlənin xəbərində səs tonu ən yüksək nöqtəyə qalxır və ikinci cümlədə birdən-birə enən xətlə düşməyə başlayır. Bu cümlədə səsin yuxarıdan aşağıya doğru enməsinə çaya atılan daşla müqayisə etmək olar. Daş sudan keçib onun dibinə düşür, nitqin melodikliyi tələb edir ki, danışan və dinləyən bu "dibi" aydın hiss edə bilsin.

Melodiya ilə durğu işarələri arasındakı münasibət fasilə ilə durğu işarələri arasındakı münasibətin demək olar ki, eynidir. Belə ki:

1. Vergül bütün hallarda nitq tonunun yüksəlməsini tələb edir.

2. Nöqtədə səs tonu aşağı enir.

3. Nöqtəli-vergülün melodiyası nöqtənin melodiyasına yaxındır. Bu işarə qoyulan yerdə səs tonu bir qədər aşağı enir.

4. İki nöqtədə səsin tonu alçalır.

5. Tire və mötərizə ilə cümlənin digər üzvlərindən ayrılan sözlər enən intonasiya ilə oxunur. Bu işarədən sonra gələn söz mötərizədən, tiredən əvvəlki sözün intonasiyasına uyğun şəkildə deyilir və oxunur.

Sual, nida işarəsi qoyulmuş cümlələr yüksək səs tonu ilə tələffüz olunur. Cümlə melodiyası psixoloji funksiya da daşıyır. Bu melodiya danışanın daxili hisslərini vermək üçün əsas və başlıca vasitədir. Melodiyanın psixoloji funksiyası, bir növ, onun məntiqi funksiyasını tamamlayır. Başqa sözlə, nitq prosesində insan aqlının səsi onun hissini səsi ilə birləşir.

Bəs bu gün o hanı.

O hanı, hanı?

Günəşin nidası tutur dünyanı.

Çağırır: Hardasan?

Bacı, hardasan?

Çəmən yerindədir, çöl yerindədir.

Dillən, hardasan?

Oba yerindədir, el yerindədir.

Hörlüklü gözəlim, bəs sən hardasan?

Yenə də ürəklər bahar-bahardır,

Qəlbi bahar bacım, bu gün hardasan?

Sənin zərrələrin hər yerdə vardır.

Özün hardasan?

(N.Xəzri)

Bu parçada qəhrəmanın faciəli ölümündən doğan kədəri daha çox ifadə edən sual cümlələri ekspressiv – sual melodiyası (hüzün və qəmgin bir melodiya), zəngin səs çaları ilə oxunmalıdır. Burada sual intonasiyasından daha çox nida melodiyası vardır.

Psixoloji funksiyalı melodiya səsin qalxıb-enmə dərəcəsindən asılı olaraq müxtəlif keyfiyyət kəsb edir. Əgər səsin yüksəlməsi və alçalması arasında interval eyni nisbətdədirsə, belə nitq melodiklikdən məhrumdur. Bu cür danışiq tərzı monoton adlanır. Monoton nitqdə səs tonu yeknəsəqdir. Nekroloq və digər bəd xəbərlər, fəlakət, faciəvi hadisələr və s. aşağı tonla – monoton bir tərzdə oxunur. Monotonluq danışiq və oxu üçün yabançı bir haldır. Belə danışiq tərzı dinləyicini yorur, mətndəki əsas fikrin anlaşılmasına mane olur.

Natiqlik praktikasında nitqin melodiklik baxımından zənginliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz belə keyfiyyətə malik olanlar söhbətlərində, mühazirələrində, oxu prosesində dinləyicilərin marağını, diqqətini cəlb edə bilir, onların qəlbinə yol tapırlar.

İfadəliliyin ən incə və mürəkkəb vasitələrindən biri də tembrdir. Tembr fransız sözü olub, zıncırov deməkdir. Tembr tələffüzdə əlavə səslərin (oberton-ların) köməkliyi ilə yaranır. Əlavə səslər əsas səsi qüvvətləndirir, ona xüsusi rəng verir. Tembr vasitəsilə biz müxtəlif musiqi alətlərinin (tar, kamança, piano, gitara, qarmon və s.) səslərini bir-birindən fərqləndirir, hər hansı bir tanışı, üzünü görmədən (məsələn, telefon vasitəsilə), səsndən tanıya bilirik. Tembr danışanın əhval-ruhiyyəsindən, onun insan, əşya və hadisələrə münasibətindən asılı olaraq dəyişir. Danışanın fərdin fiziki göstəriciləri və səciyyəvi psixoloji xüsusiyyətləri də (xəstəliyi, sağlamlığı, bədbəxtliyi, xoşbəxtliyi və s.) səs tembrində “oxunur”.

Tembrin ifadəli oxuda xüsusi rolu vardır. Oxuda ən çətin məsələ hər hansı bir obrazın danışiq tembrini müəyyənləşdirməkdir. Əsər oxunarkən (hətta səssiz oxunarkən) qəhrəmanın səs tembri “əşidilir”, keçirdiyi psixoloji hallarla əlaqədar səs tembrinin dəyişməsi də hiss edilir.

SİNTAKTİK QURULUŞLARIN TƏLƏFFÜZ QAYDALARI

Nitqimizi təşkil edən sözlər, birləşmələr və cümlələr rəngarəng intonasiya çalarına, deyiliş tərzinə malikdir. İntonasiyadan söhbət gedərkən, adətən, sintaktik quruluşların, xüsusən cümlələrin deyilişi, tələffüzü nəzərdə tutulur.

Dilimizin səslənmə tərzı, intonasiya çalarları nitqin sintaksisi, sintaktik quruluşların tələffüzü ilə daha çox bağlıdır. Fikrimizi konkretləşdirmək üçün sintaktik quruluşların bəzisinin intonasiyası haqda bəhs açmağı lazım bildik.

Nəqli cümlənin tələffüzü. Nəqli cümlənin əvvəlində səs tonu yüksəlir, müəyyən sözlərdən sonra çox da böyük olmayan fasilə (kiçik fasilə) edilir, cümlənin sonunda səs tonu alçalır. Bu cümlələr arasında davamlı fasilə edilir. "İgidlər alaçıq tikdilər. // İcini pələng dəriləri ilə bəzədilər. // Aşıq çağırdılar. Məclis qurdular" (İ.Ə.). Bu nəqli cümlələr bir-birindən davamlı fasilə ilə ayrılır.

Sual cümlələrinin tələffüzü. Sual cümlələrinə məxsus intonasiya elə böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, çox hal-

da o, sual cümləsini yaradan yeganə vasitə olur. Bu intonasiya daha çox məntiqi vurğu ilə əlaqədardır. Sual intonasiyası əsasında formalaşan sual cümlələri sözlərin sırası bəzən dəyişilərək, bəzən də dəyişilməyərək tələffüz olunur. Sözlərin sırası dəyişilmirsə, sual intonasiyası cümlədə müəyyən sözün (məntiqi vurğulu sözün) yüksək tonla deyilməsi ilə özünü göstərir. Məsələn; "Sən dünənki televiziya tamaşasına baxdın?" Bu cümlədə məntiqi vurğunu ayrı-ayrı sözlər üzərinə keçirməklə bir-birindən üslubca fərqli olan bir neçə sual cümləsi düzəltmək olur. Bəzən sual cümlələrində (bu digər cümlə tiplərində də belə olur) məntiqi vurğulu söz və ya söz birləşmələri xəbərin əvvəlinə keçirilir. Həmin söz yüksək səs tonu ilə deyilir və buradan da sual intonasiyası yaranır. Məsələn; "Sən sabah Qədirlə görüşəcəksən?" Bu cümləni soruşanın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı şəkillərdə ifadə etmək olar:

"Sən sabah Qədirlə görüşəcəksən?" "Sabah Qədirlə sən görüşəcəksən?" "Sən Qədirlə sabah görüşəcəksən?"

Sual intonasiyası ilə yaranan sual cümlələrində məntiqi vurğunun hansı sözün üzərinə düşməsindən asılı olmayaraq, xəbər həmişə cümlənin digər üzvlərinə nisbətən qüvvətli deyilir. Belə cümlələrdə xəbərin son hecası bir qədər uzadılaraq tələffüz olunur ki, bu uzanma heç bir formal əlamət olmadan sual intonasiyasını yaradır. Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn cümlələrdə sual əvəzlilikləri cümlədəki yerindən asılı olmayaraq hər bir halda məntiqi vurğu qəbul edir. "Kim bizim uğurlarımıza şübhə

edə bilər?" Bu cümlədə sual bildirən "kim" sözü məntiqi vurğu qəbul etdiyi üçün yüksək intonasiya ilə deyilməlidir. Əvvəlində sual əvəzliyi gələn belə cümlənin sonuna doğru səs tonu alçalır. Məsələn;

"Nədir dinlədiyim bu xoş nəğmələr?"

(S.Vurğun).

Sual əvəzliyi cümlənin ortasında gəldikdə o yüksək intonasiya ilə tələffüz olunur. Məsələn; "Kəndə necə gedib çıxacaqsan? Maaşını alana qədər kimdən çörək pulu istəyəcəksən?" (İ.Ə.) və s. Sual əvəzliyi cümlənin sonunda gələrsə, həmin söz məntiqi vurğu altında yüksələn səs tonu ilə oxunacaq. Məsələn;

Axan sular, sən kiminsən?

Mənə körpü salanın.

Doğan günəş, sən kiminsən?

Məndən işıq alanın.

Sonsuz fəza, sən kiminsən?

Məndə qanad çalanın.

Həyat, söylə, sən kiminsən?

Mən həyatı öyrənənin,

Bacaranın, alanın. (C.C.)

Sual cümlələrinin başqa bir qismi sual şəkilçilərinin (-mı, -mi, -mu, -mü) köməkliyi ilə düzəlir. Məsələn; "Hə, buruq xoşuna gəldimi?" (M.M.); "Məhəbbət öz-özlüyündə gözəl duyğu deyilmi?" (İ.Ə.).

Bu cümlələrin xəbərləri (gəldimi, deyilmi) sual ədatı ilə işlənmişdir. Sual ədatları əksərən cümlənin xəbəri ilə

əlaqədar olur. Lakin bəzən məntiqi vurğudan asılı olaraq, başqa sözlərə də qoşula bilər.

Nida cümləsinin tələffüzü. İntonasiya təkcə səs tonunun qalxması və enməsi ilə deyil, səsin müxtəlif rənglər, çalarlar üzrə dəyişməsi ilə də xarakterizə olunur. Səsdəki bu cür rəngarəngliyin toplusu nida intonasiyasını əmələ gətirir. Danışan nida cümləsi vasitəsilə inam, inamsızlıq, həsrət, qorxu, qeyz, nifrət, həvəs, arzu, vahimə, kin, rəhm, qəm, kədər, etinasızlıq və s. kimi hissi halları ifadə edir. Belə bir emosional keyfiyyət nida cümləsinə başqa cümlə növlərindən fərqləndirən başlıca cəhətdir. Nida intonasiyası nitqə gözəl ahəng, bəzən də tamamilə yeni məzmun gətirir. Eyni bir cümləni və ya ifadəni intonasiyanın köməyi ilə müxtəlif məzmununda işlədə bilərik. Fərqli intonasiya ilə söylənmiş eyni cümlə və ya ifadə dinləyiciyə də müxtəlif təsir bağışlayır. Məsələn; "Siz gedin" cümləsi intonasiyadan asılı olaraq müxtəlif mənalar da söylənilə bilər. Həmin cümlə nəzakət və nəvaziş, çox alçaq intonasiya və səs tembri ilə söylənilərsə, dinləyici bundan razı qalar. Əksinə, bu cümlə uca və kəskin intonasiya ilə tələffüz edilərsə, müraciət edilən özünü təhqir olunmuş hesab edə bilər. Burada üçüncü, dördüncü, beşinci və s. hallar da mümkündür. Nida cümlələri aşağıdakı üsullarla yaranır:

1. Bu cümlələrin bəzilərinə heç bir formal əlamət iştirak etmədən yalnız intonasiya vasitəsilə düzəlir. Məsələn, "Sülh müharibəyə qalib gələcək!" "Azad edək Qarabağı!" və s.

2. Nida cümlələrinin ikinci qrupunda xəbər felin əmr formasında olur. Bu qəbildən olan nida cümlələrində həm formal əlamət (əmr formasında olan fellərin cümlədə iştirakı), həm də intonasiya (cümlənin adi intonasiyadan uca söylənməsi) iştirak edir. Məsələn; "Yaşasın xalqımızın suverenliyi!" "Məhv olsun vətənimizin düşmənləri!" "Gələcəyin layiqli qurucularını tərbiyə edək!" və s.

3. Nida cümlələrinin böyük bir qismi nida sözlərinin iştirakı ilə düzəlir. Belə sözlərin hər biri ifadə edilən məzmununa uyğun intonasiya ilə tələffüz olunur. Məsələn; 1. "Vay-vay nə pis iş olubdur?" (N.Vəzirov) (həyəcan, qorxu, təlaş və s.); 2. "Qorxdum, ay aman, yarıldı bağrım!" (imdad, yalvarış və s.); 3. "Heyf sənə, oğlum, heyf sənə, Rəşid, of!..." (N.Vəzirov) (təəssüf, peşmançılıq və s.); 4. "Dedi: Əhsən sənə, o qara qarğa! Nə nəzakətlə qonmusan budağa!" (A.Səhhət) (tərifləmə, rəğbətləndirmə).

4. Nida cümləsinin bir tipi qarışıq intonasiya, yəni həm sual, həm də nida intonasiyası ilə ifadə olunur. Məsələn; "Deyəsən, mənimki də bura qədər imiş. Öldürməyə aparır, yoxsa düz dünyanı niyə dolanır? Nə?! Öldürmək?! Axı niyə?! Nə pis iş tutmuşam ki?! Yəni əlin məni, bircə bacını öldürməyə qalxırmı, ay qardaş?!" (İ.Ş.) Qarışıq intonasiyalı nida cümlələrində sual sözləri və sual şəkilçiləri ola bilər. Lakin bu əlamətlər həmin nida cümləsinin iki intonasiyalılığına səbəb olsa da, onu nida cümlələrinin cərgəsindən çıxarmır. Çünki belə cümlələr başqasından cavab almaq üçün söylənilir.

5. Nida cümlələrinin bir qrupunda xəbər, adətən, fəlin vacib forması ilə ifadə olunur. Bu qəbildən olan nida cümlələri, əsasən, çağırış məzmunlu olur və yüksək intonasiya ilə söylənilir. Məsələn; "Hamı xalqımızın rifahı üçün çalışmalı!"; "Məhsulu itkisiz yığmalı və vaxtında təhvil verməli!"; "Vətən torpağı işğalçılardan azad edilməli!" və s.

Həmcins üzvlərin tələffüzü. Həmcins üzvlərin də özünəməxsus intonasiya çalarları vardır. Aralarında bağlayıcı olmayan həmcins üzvlər sonuncudan başqa, sadalama intonasiyası ilə söylənilir. Belə həmcins üzvlər arasındakı fasilə eyni olur. Sonuncu həmcins üzvdən qabaq nisbətən az fasilə edilir və səsin tembri dəyişir, yüksəlir. Bu söz bir növ sadalanmanın qurtarmağını xəbər verirmiş kimi, ucadan və güclü vurğu ilə tələffüz edilir. Məsələn;

*Mən öz qardaşıma mehman gələndə,
Bir qələm, bir dəftər, bir can gətirdim.
Dağların döşünü toplar dələndə
Ləkəsiz, boyasız vicdan gətirdim.*

(Ə.Tudə)

İkinci və dördüncü misralardakı həmcins üzvlər (qələm, dəftər, can, ləkəsiz, boyasız) sadalayıcı intonasiya ilə bağlanmışdır. Axıncı həmcins üzvlər (can, boyasız) əvvəlkilərə nisbətən yüksək səs tonu ilə tələffüz olunur.

Cümlədə həmcins üzvə tabe söz olarsa, həmin söz həmcins üzvlə birlikdə, bir nitq taktında tələffüz edilir. Məsələn;

*Sevdaı axşamlar, xoşbəxt səhərlər,
Yüz nağıl olacaq min xatiratla.*

(S.Vurğun)

Birinci misradakı "axşamlar, səhərlər" həmciins üzvlərlə "sevdaı, xoşbəxt" tabe sözlər arasında heç bir fasilə edilmir, bir nitq taktı ilə deyilir. Lakin, amma, ancaq bağlayıcıları ilə bağlanan həmciins üzvlər qarşılaşdırma – ziddiyyət intonasiyası ilə oxunur. Bu bağlayıcıların işləndiyi cümlədə bağlayıcıya qədər və bağlayıcıdan sonrakı hissə fərqli intonasiya ilə tələffüz olunur. "O, danışmaq istəyirdi, lakin kimdənsə ehtiyat edirdi".

Sadalayıcı intonasiya dinləyicinin hissəsinə təsir etmək, sadalanan əşya və hadisələrə diqqəti daha çox yönəltmək məqsədini daşıyır.

Bir neçə kəlmə də həmciins üzvlərin ekspressivlik mənası haqqında. Bir çox hallarda bağlayıcısız bağlanan həmciins üzvlü cümlələrdə həmciins üzvlərin deyilişi xüsusi ekspressivlik kəsb edir.

*Şirvan, Gəncəbasar, Qarabağ, Muğan,
Məndən işıq alır bütün gündoğan.*

(S.Vurğun)

Bu nümunədəki həmciins üzvlər (Şirvan, Gəncəbasar, Qarabağ, Muğan) bir qədər iti temple oxunur. Həmciins üzvlər arasında fasilə nisbətən qısa olur. Onlar daha çox nəzərə çarpacaq aksentlə deyilir. Bütün bunlar şeirin oxusu zamanı müəyyən dinamiklik yaradır. Ümumiləşdirici sözün iştirak etdiyi həmciins üzvlü cümlələrdə həmciins üzvlərdən əvvəl gələn ümumiləşdirici söz xə-

bərdarlıq intonasiyası, yüksək səs tonunda tələffüz olunur. Ümumiləşdirici sözdən sonra aydın fasilə edilir. Bu fasilə nitqdə, bir növ gözləmə xarakteri kəsb edir. Ümumiləşdirici sözdən sonra səs tonu bir qədər aşağı enir, həmçinin üzlər sadalayıcı intonasiya ilə oxunur.

Ümumiləşdirici söz məntiqi vurğu ilə deyilir. Həmçinin üzlərdə isə bu vurğu bir qədər zəif hiss olunur: "Hər yer – dağlar, dərələr, meşələr qarla örtülmüşdü".

Ümumiləşdirici söz həmçinin üzlərdən sonra gəlirsə, həmçinin üzlərdən sonuncu digərlərinə nisbətən aşağı səs tonu ilə deyilir və ondan sonra fasilə edilir. Ümumiləşdirici söz, səsin birdən güclənməsi ilə tələffüz olunur. "Çalan, çağıran, oxuyan, oynayan – hər kəs bacardığını əsirgəmirdi" (Ə.V.)

Xitabların tələffüzü. Ünsiyyət zamanı kommunikativ əlaqəni yaradan başlıca vasitələrdən biri xitablardır. Xitablar adi danışqda, məruzə, mühazirələrdə və s. çox işlənən sözlərdir. Danışan xitab vasitəsilə müəyyən hədəfə özünün məhəbbət, mərhəmət, kin, qəzəb və s. hissini ifadə edir.

Müasir Azərbaycan dilində xitabların aşağıdakı intonasiya xüsusiyyətləri vardır: Cümlənin əvvəlində gələn xitablar çağırış mənası kəsb edir, qüvvətli vurğu ilə deyilir. Belə xitablar cümlənin digər üzlərindən böyük fasilə ilə ayrılır. Yazıda onlardan sonra çox vaxt nida işarəsi qoyulur. Məsələn;

Ey ürək, ucalsın hər zaman səsin,

Bir ürək susdumu, bir ömür bitər.

(N.X.)

Şair! Nə incədir rübabın sənin.

(S.V.)

Bahar! Bahar! Ey günəşin sevdalı qızı!

Yay aləmə şəfəq rəngli gur saçlarını.

(S.V.)

Xitablar cümlənin ortasında gəldikdə daha çox adresata münasibət mənası kəsb edir, yüksək səs tonu ilə bir qədər iti tələffüz olunur. Yazıda belə xitabların hər iki tərəfində vergül işarəsi qoyulur:

Söylə bir, şairim, bahar gələndə

Neçin pərişanlıq dillənir səndə?

(S.Vurğun)

Hava yaman sazaqlı,

Günəş səndən uzaqdı,

Sənə boylandı, baxdı,

Yumul, bənövşəm, yumul!

(N.Kəsəmənli)

Cümlənin sonunda işlənən xitabdan əvvəl fasilə edilmir. Səs tonu bir qədər alçalır, xitab enən intonasiya ilə deyilir. Məsələn;

Çəsmələrin qan ağlayır,

Nisgilin daşır, çağlayır,

Dərdin sinəmi dağlayır,

– Qarabağım!

(S.Abdin)

Ara sözlərin deyilişi. Ara sözlər xitablar kimi cümlə üzvlərindən müəyyən fasilə ilə ayrılır. Bu fasilənin müddəti, əsasən, xitablarda edilən fasiləyə bərabər olur. Xitablarla ara sözlərin intonasiyasında müəyyən fərqli cəhətlər də vardır. Xitablar danışanın arzusundan asılı olaraq bir qədər yüksək intonasiya ilə tələffüz olunur. Ucadan söylənilən xitabın intonasiya əyrisi çox yüksək olur. Xitablara məxsus olan bu xüsusiyyət ara sözlərə eyni ilə aid edilə bilməz. Doğrudur, ara sözlər də danışanın arzusundan asılı olaraq alçaq və yüksək intonasiya ilə söylənilə bilər. Lakin ucadan söylənilən ara sözlərin intonasiya əyrisi eyni səs yüksəkliyində deyilən xitabların intonasiya əyrisindən xeyli aşağı olur. Bunu aşağıdakı cümlələrin müqayisəsi daha aydın göstərir.

1. Əlbəttə, o bunları yaxşı başa düşürdü.

2. Vətənin düşmənləri, niyyətinizdən əl çəkin!

Bu cümlələrdə xitab ara sözünə nisbətən bir qədər yüksək səs tonu ilə tələffüz olunur. Ara sözlərin hər növünün özünəməxsus az-çox fərqlənən tələffüz çaları vardır. Məsələn; yəqinlik bildirən ara sözlərlə müqayisədə təəssüf bildirən ara sözlər bir qədər elastik söylənilməklə nidaların intonasiyasına yaxınlaşır.

Yəqinlik ifadə edən ara sözlər isə daha çox xitablara uyğun tələffüz olunur.

Ara cümlələr intonasiya və fasiləyə görə cümləni üç hissəyə bölür: ara cümləyə qədər olan hissə, ara cümlə və ara cümlədən sonrakı hissə. Cümlənin hissələri arasına girmiş ara cümlədən əvvəl və sonra müəyyən fasilə edi-

lir. Ara cümlə əsas cümlənin intonasiyasından fərqli söylənilir. Bu cümlənin intonasiyası danışanın fərdi münasibətindən asılı olaraq yüksək və alçaq ola bilər. Lakin hər iki halda ara cümlə tələffüzünə görə əsas cümlənin intonasiyasından fərqlənir. Burada səs tonu qismən alçalır. Ara söz, eləcə də ara cümlələr nisbətən sürətlə tələffüz olunur. Şifahi nitqdə ara cümlələr əsas cümlədən yalnız bu yolla ayrılır.

"Uzun ayrılıqdan sonra Rəşadı qucaqlayan Həqiqət (Rəşad onun kiçik oğludur) sevincindən ağladı".

Əlavələrin tələffüzü. Əlavələr cümlə üzvlərindən yüksək intonasiya və xüsusi səs tembrilə fərqlənir. Məsələn:

1. "O, Fərhadla Əhmədi götürüb kəşfiyyata – evin, həyatın necə qorunmasını yoxlamağa getdi" (M.İ.).

2. "Abşerondan – ölkəmizin ən zəngin neft mərkəzindən dünyanın hər tərəfinə neft məhsulları göndərilir".

Bu cümlələrdə "evin, həyatın necə qorunmasını yoxlamağa", "ölkəmizin ən zəngin neft mərkəzindən" söz birləşmələri fərqli intonasiya ilə tələffüz olunur.

Əlavələr danışanın məqsədindən asılı olaraq yüksək, həm də adi intonasiya, alçaq səs tonu ilə deyilir. Əlavələr hər iki halda, yəni həm yüksək, həm də alçaq intonasiya ilə söyləndikdə cümlədəki başqa üzvlərdən intonasiyaca ayrılır, yüksək avazlanmada ifadə edilən fikri qüvvətləndirdiyi kimi, alçaq intonasiya da eyni rolunu ifadə edir.

Mürəkkəb cümlələrin tələffüzü. *Tabesiz mürəkkəb cümlələrin deyilişi*. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qismində onu əmələ gətirən sadə cümlələr yalnız intonasiya ilə bir-birinə bağlanır. Başqa sözlə, tabesiz mürəkkəb cümlənin müəyyən tipində (bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrdə) məna əlaqələrini (zaman, ardıcılıq, ziddiyyət, səbəb, nəticə və s.) yaradan yeganə vasitə intonasiyadır. Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlənin deyilişində intonasiyanın bir çox növlərindən: sadalayıcı, xəbərdarlıqlı, aydınlaşdırma, ziddiyyət-qarşılaşdırma, səbəb-nəticədən istifadə olunur.

Sadalayıcı intonasiyanın tərkib hissələri zaman və ardıcılıq əlaqələri əsasında bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlələrin deyilişində özünü göstərir. Bu, bir növ həmcins üzvlər arasındakı intonasiyanı xatırladır. Həmcins üzvlərdə əşyalar, keyfiyyət, hərəkət və s. söz və söz birləşmələri vasitəsilə sadalanırsa, mürəkkəb cümlələrdə hadisələr bütöv cümlələrlə sadalanır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələrin ifadə etdiyi hadisələrin bir-birinə yaxınlığı, bağlılığı dərəcəsindən asılı olaraq onların deyilişi də müəyyən edilir. Əgər mürəkkəb cümlədəki təsvir olunan hadisələr bir-biri ilə bağlı şəkildədirsə, onu əmələ gətirən sadə cümlələr arasında qısa fasilə edilir. Axırcı cümlədən başqa, hər bir sadə cümlənin sonunda səs tonu yüksəlir, axırcı cümlədə isə bir qədər aşağı düşür. Belə tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələr bir-birindən vergül işarəsi ilə ayrılır. Məs: "Xoruzlar banla-

yır, şəfəqlər qızarır, səhər açılırdı" (M.İ.). Bu sadə cümlələri həm müstəqil cümlə, həm də mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi oxumaq olar. Sadə cümlələri ayrılıqda işlətdikdə hər cümlənin sonuna doğru səs tonu alçalır və davamlı fasilə edilir. Bunlar mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi işləndikdə cümlələrin sonuna doğru səs tonu yüksəlir, axırıncıdan başqa, digər cümlələr arasında fasilə nisbətən azalır, sadə cümlələrin birində məntiqi vurğu altında deyilən söz bütün ifadənin məntiqi mərkəzi olur.

Tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələrdə təsvir olunan hadisələr bir-biri ilə o qədər də bağlı olmazsa, belə tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkiblərdən birincisinin sonunda səs tonu bir qədər enir (nöqtədə olduğu qədər) və nisbətən geniş fasilə edilir. Yazıda belə fasilə nöqtəli vergüllə göstərilir: "Hər tərəfdə sakitlik hökm sürürdü, kənd dərin sükut içində yatırdı; sükutu yalnız kənddən bir qədər kənarda işləyən traktorun səsi pozurdu".

Aydınlaşdırma əlaqəli bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci cümlənin sonunda səs tonu alçalır, bir qədər geniş fasilə edilir. Danışan və oxuyan ikinci cümlənin əvvəlində tələffüz edilməyən bağlayıcını fikrən düşünür, fasilə ilə onun yerini doldurur: "Kamal mədəndəki müşavirəyə açıq alınla gedirdi: planı dolduran iki briqadadan biri onunku idi" (M.İ.). Bu cümlədə qoşa nöqtədə edilən fasilə "belə ki", "ona görə ki" sözlərinin yerində işlənmişdir.

Cümlələr arasında fikir ziddiyyəti, qarşılaşdırma, müqayisə olduqda, ikinci cümlə birinci cümlənin nəticəsi kimi meydana çıxır. Birinci cümlə səs tonunun yüksəldilməsi və axırncı sözdən sonra birdən-birə fasilə edilməsi ilə tələffüz olunur. İkinci hissədə səs tonu xeyli aşağı enir. Məsələn;

"Firuzə çox söz dedi, onlardan heç biri Həsənin yanında qalmadı" (M.İ.).

Tabeli mürəkkəb cümlənin də özünəməxsus intonasiyası, deyim tərzı vardır. Bu, budaq cümlənin yerindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə özünü göstərir.

1. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlırsə, baş cümlənin sonunda səs tonu bir qədər yüksəlir, ondan sonra müəyyən fasilə edilir, budaq cümlə isə alçalan tonla, nəqli cümlə tonu ilə ifadə olunur: "Pristavın xanımı qonaqlara təklif etdi ki, buyursunlar, çayın kənarında əyləşib çəməndə çay içsinlər" (C.M.). Bu nümunədə budaq cümlə baş cümləni həm mənə, həm də intonasıyaca tamamlayır. Cümlənin bütövlükdə intonasıyası budaq cümlənin sonunda tamamlanmış olur.

2. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlırsə, budaq cümlə yüksələn, baş cümlə isə bir qədər alçalan səs tonu ilə deyilir. Bu tipli cümlələrdə budaq cümlə ilə baş cümlə arasında davamlı fasilə edilir: "Kim ki camaata xor baxır, elə bil öz əliylə öz gözlərini bağlayır" (M.İ.).

3. Budaq cümlə baş cümlənin içərisində gəlırsə, baş cümlənin birinci hissəsi bir qədər yüksək, budaq cümlə isə nəzərə çarpacaq yüksək tonla tələffüz olunur. Baş

cümlənin qalan hissəsi alçalan səs tonu ilə deyilir. Bu tip-
li cümlələrin tələffüzündə budaq cümlə baş cümlədən
həm əvvəl, həm də sonra davamlı fasilə ilə ayrılır: "O şə-
hər ki, bu əhvalat orda vəqə olub, Araz çayına yavuq şə-
hərlərdən biridir" (C.M.).

ŞİFAHİ NİTQDƏ MİMİKA VƏ JESTİN YERİ

Şifahi nitqə qeyri-nitq vasitələri də qoşula bilir. Üz
mimikaları, baş, bədən və əl jestləri bu qəbildəndir. Nitq-
də bu vasitələr fikrin daha canlı və təsirli ifadə olunması-
na xidmət edir.

Mimika jestlər danışanın nitqinə fərdi xarakter verir.
Hamı danışıda bu vasitədən eyni bacarıqla istifadə edə
bilmir. Bunları artistlər, səhnə ustaları daha bacarıqla iş-
lədirlər. Bu vasitələr intonasiya ilə bağlı olub onun vəzi-
fəsinin icrasına kömək edir.

Mimika göz və üz əzələlərinin hərəkəti mənasını ifa-
də edir. Məsələn: qarşıdakı şəxsə gizlicə nə barədə işarə
vermək əlaməti olaraq bir gözün qırpmaq, yaxud birisi-
nin hər hansı bir hərəkətinə etiraz əlaməti olaraq üz tur-
sutmaq mimika elementləri hesab olunur.

Jest isə şifahi nitq prosesində istifadə olunan baş, bə-
dən və əl hərəkətləri anlayışını ifadə edir. Məsələn, birisi-
ni hədələmək, müəyyən bir məsələni şifahi nitqdə təsdiq-
ləmək üçün başın qabağa, dala tərpədilməsi və s. jest ele-
mentləri hesab olunur.

Jest və mimikalar səsli dili gözəl müşayiət etməsinə baxmayaraq, heç vaxt onu əvəz edə bilməz. Yalnız şifahi nitqdə fikrin daha aydın anlaşılması üçün əlavə köməkçi vasitədir. Jest və mimikalardan səhnə sənətində geniş istifadə olunur. Bu ünsürlərdən yerində və normasında istifadə şifahi nitqi uğurlu edir. Azərbaycan şifahi nitqində istifadə olunan mimika və jestlərin nitqə münasibətdə iki forması müşahidə olunur.

1) Nitqi müşayiət edən mimika və jestlər. Bu növ jestlərdə danışığda ifadə olunan əsas məsələlər fərqləndirilir.

2) Nitqi əvəz edən mimika və jestlər. Bu formada olan jestlər "salamlaşmaq", "xudahafizləşmək" və s. kimi hallarda özünü göstərir.

Mimika işarələrinin növləri:

1. Xoş əhval-ruhiyyə mimikası – gözlərin gülümsəməsi;

2. Xəlvəti işarə mimikası – bir gözü qırpma;

3. Narazılıq mimikası – üz-gözü turşutma;

4. Təəccüb mimikası – dodaqların birləşib qabağa çıxması;

5. Nifrət mimikası – gözlərin obyektə tuşlanaraq, baxışın gərginləşməsi;

6. Qorxu mimikası – bənizin qaçması və s.

Jest işarələrinin növləri:

Müasir Azərbaycan şifahi nitqində jestlərdən daha geniş istifadə olunur. Ailə-məişət danışığında, səhnə nit-

qində, auditoriya nitqində, tikintidə, yol nəqliyyatında, təyyarə limanında və başqa sahələrdə də istifadə olunur.

Azərbaycan jestləri zəngindir. Bunların aşağıdakı növləri var:

1. İstiqamətverici jest. Bu jest növündə insan başını müəyyən istiqamətə yönəltməklə müsahibinin diqqətini həmin səmt yönəldir.

2. Qorxu və təəccüb jesti – iki qolu birdən yuxarı qaldırmaqla qorxu, əli bükük vəziyyətdə barmaqları açmaqla təəccüb bildirilir.

3. Rica və xahiş etmə jesti – əl və ya əlləri uzatmaqla rica və ya xahiş bildirilir.

4. İnkər və ya rədd etmə jesti – bu jestdə baş və ya əl iştirak edir. Müəyyən bir iddianı, təklifi inkar və ya rədd etmək ifadəsi olaraq ya baş bulanır, ya da əl açılmış şəkildə yanlara doğru yellədir.

5. Təsdiq və ya razılıq jesti – burada baş və ya əl hərəkətləri özünü göstərir. Təsdiq və razılıq bildirmək üçün baş qabağa doğru əyilir.

6. Etiraz jestində yenə də baş və ya əldən istifadə olunur.

7. Hərəkətə təhrik jesti – açıq vəziyyətdə əli aşağı yelləməklə "otur" deyilir. Açıq vəziyyətdə əli yuxarı yelləməklə "qalx" deyilir. Əlin arxasını qabağa yellətməklə "get" deyilir.

8. Vidalaşma jesti – sağ əli qaldırıb yelləməklə bildirilir.

9. Birliyə çağırmaq jesti – sağ əli qaldırıb yumruq formasında yelləməklə özünü göstərir.

10. Qələbə jesti – yerində atılıb-düşməklə ifadə olunur və s.

11. Keyfiyyət jesti, görülmüş işin, hazırlanmış məhsulun keyfiyyətini bildirmək üçün yumruq halında əlin baş barmağı yuxarı qaldırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, jestlər əqli cəhətdən normal adamların nitqində anlam daşıyır və uğurlu olur.

Sual və tapşırıqlar:

1. Şifahi nitq nədir?
2. Yazılı və şifahi nitqin xüsusiyyətləri.
3. Vurğu nədir?
4. Heca vurğusu nədir?
5. Məntiqi vurğu nədir?
6. Vurğunun şifahi nitqdə əhəmiyyəti.
7. Şifahi nitqdə jest və mimikanın yeri.
8. Nitqin melodikliyi.
9. Nitqdə ritm.
10. Nitq fasiləsi və məna zənginliyi.

Çalışma. Verilmiş nümunələri ifadəli oxuyun, vurğuları xüsusi işarə ilə qeyd edin.

Namərd nədir, özün öyə?

Meydanda mərd igid söyə?

*Qaçıb çıxar olsan göyə,
Kəmənd tullayıb tutaram. (Koroğlu)*

*Çətinlik görməyən dünyada hər kəs,
Xoş keçən günlərin qədrini bilməz.
Yoxsul qış günündə çəkir əziyyət,
Varlığını qışda da saxlayır sərvət. (S.Şirazi)*

*Səba, məndən söylə o gülüzara,
Bülbül gülüstanə gəlsin, gəlməsin?
Bu hicran düşkününü, illər xəstəsi
Qapına dərmanə gəlsin, gəlməsin? (S.Ə.Nəbati)*

Çalışma. Sözləri həm həqiqi, həm də məcazi mənada cümlədə işlədin: beyin, çəkmək, bel, göz.

Çalışma. Vurğusu dəyişməklə mənası dəyişən sözlər yazın.

Çalışma. Verilmiş mətndə ədəbi dilin hansı normaları pozulmuşdur?

"Azərbaycanın sönməz filosofu, parlaq istedad sahibi Əbülhəsən Bəhmənyarın öz müəllimi ilə görüşü gözlənilmədən olmuşdu. Bir gün İbn Sina dəmirçixanada olarkən Bəhmənyar oraya gəlib od istəyir. Dəmirçi isə ona deyir ki, qab gətirsin, istədiyi qədər od aparsın.

Bu vaxt Bəhmənyar ovcuna bir qədər torpaq töküüb yenidən dəmirçinin yanına gedir və ona deyir:

– Zəhmət olmasa, odu bu qaba qoyun.

Bəhmənyarın dərrakəsini görən İbn Sina onu özünə şagird götürür".

Testlər

1. "Onun ancaq bazar günü vaxtı olacaq". – Bu cümlədə məntiqi vurğu hansı sözün üzərindədir?

A) onun

- B) vaxtı
- C) olacaq
- D) ancaq
- E) bazar günü.

2. "Arif dünən Bakıya getmişdi" – məntiqi vurğu hara düşür?

- A) Məntiqi vurğu yoxdur
- B) Getmişdi
- C) Bakıya
- D) Arif
- E) Dünən.

3. "İqtisadiyyat" sözündə vurğu hansı hecaya düşür?

- A) Üçüncü heca
- B) Sonuncu heca
- C) İkinci heca
- D) Birinci heca.

4. Cümlədə müəyyən sözün başqalarına nisbətən qüvvətli tələffüzü nə adlanır?

- A) E) - həyəcanlı vurğu
- B) C) - inversiya
- C) B) - heca vurğusu
- D) A) - məntiqi vurğu.
- E) D) - söz sırası.

5. Məntiqi vurğuya aid olan fikirlərdən biri səhvdir:

- A) Məntiqi vurğulu söz adətən xəbərin yanında gəlir
- B) Məntiqi vurğulu söz cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növünü dəyişir
- C) Xəbər özü də məntiqi vurğu altında deyilə bilər

D) Cümlədə müəyyən sözün başqalarına nisbətən qüvvətli tələffüzünə məntiqi vurğu deyilir.

6. Monoloji nitq haqqında deyilənlərdən biri səhvdir:

- A) mühazirə
- B) məruzə
- C) spontan nitq
- D) çıxış
- E) debat

7. Şifahi nitq üçün xarakterik əlamətlər hansı sırada düzgün göstərilir?

- A) jest, ritm, vergül
- B) təkrar, səs, mimika;
- C) nöqtə, vergül, mötərizə;
- D) vergül, nida, sual;
- E) ton, ritm, ahəng;

8. Hansı tip intonasiya cümlənin bitdiyini bildirir?

- A) emosional
- B) tamamlayıcı intonasiya
- C) alçaq
- D) yüksək intonasiya
- E) adi intonasiya

9. Nitqin formaları hansılardır?

- 1 - daxili
 - 2 - xarici
 - 3 - yazılı
 - 4 - şifahi
 - 5 - vasitəli
 - 6 - vasitəsiz
- A) 5, 6

- B) 1, 2
- C) 3, 4
- D) 2, 6
- E) 1, 3

10. Nitqin tipləri hansı bənddə düzgün göstərilmişdir?

- 1 - daxili
- 2 - xarici
- 3 - monoloji
- 4 - dialoji
- 5 - yazılı
- 6 - şifahi
- A) 1, 6
- B) 2, 4
- C) 3, 5
- D) 5, 6
- E) 1, 2

NİTQİN NÖVLƏRİ

Adamlar müxtəlif şəraitdə müxtəlif məqsədlə nitq söyləyirlər. Bu nöqteyi-nəzərdən nitqin bir sıra növləri var: ictimai-siyasi nitq, məişət nitqi, məhkəmə nitqi.

İctimai-siyasi natiqlik. İstər keçmişdə, istərsə də müasir dövrümüzdə ictimai-siyasi natiqlik xalqın həyatında, inkişafında mühüm rol oynayır. İctimai-siyasi natiqlik mövcud quruluşun həm mənfi, həm də müsbət keyfiyyətlərini əks etdirir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə siyasi baxışlar ictimai-siyasi natiqlikdə özünə yer tapır. Keçirilən mitinqlər, nümayişlər, yığıncaqlar isə yeni natiqlərin yetişməsinə səbəb olur.

Siyasətlə məşğul olan natiqlər xalq ideyalarının yayılmasında təbliğatçı rolunu oynayırlar. Belə nitqlərin təsiri böyük olur.

İctimai-siyasi natiqliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, xalqa xidmət edir. Onun mənafeyini hər şeydən üstün tutur. İctimai-siyasi natiqliyin qədim və zəngin ənənəsi var. Bu növ natiqlik təbliğat və təşviqat işlərində xalqa əvəzsiz xidmət edir. Dövlətin verdiyi məqsəd və vəzifələri xalqa aşılayır, qarşıya çıxan problemləri aydınlaşdırır, ictimai-siyasi məsələlərin düzgün təhlil olunmasında kəsərli silah kimi diqqəti cəlb edir. İctimai-siyasi nitq digər nitq növlərinə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. İctimai-siyasi hadisələrlə bağlı kütlə qarşısında, eləcə də radio və televiziya da edilən çıxışlara tez-

tez qulaq asırıq. Bu nitq növü kütləyə, ictimaiyyətə xitab etdiyi üçün aydın, səlis, hamının anlaya biləcəyi nitq olmalıdır. İctimai-siyasi nitq insanların dünyagörüşünə, ideologiyasına təsir edən, onların fikirlərinin, ideologiyalarının formalaşmasına təsir edən, onlarda yeni düşüncə tərzini formalaşdıran nitq növüdür.

M.Ə.RƏSULZADƏNİN DİPLOMATİK NATİQLİYİ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin məfkurəçisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bacarıqlı siyasi natiqlərimizdəndir. O, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində şanlı və qürurverici mərhələni təşkil edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Azərbaycan xalqının çar Rusiyasına qarşı milli azadlıq mübarizəsi nəticəsində Şimali Azərbaycanda yaranmış, 1918-ci ilin mayından 1920-ci ilin aprelinədək mövcud olmuş, Türk-müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublikanın yaradıcısıdır.

Milli istiqlal hərəkatının qüdrətli şəxsiyyətlərindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təməlini qoymaqla öz millətinə əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Bu böyük siyasi xadim, eyni zamanda, türk tarixinin önəmli simalarından, türklük məfkurəsinə xidmət edən möhtəşəm fikir sahiblərindən biri olaraq tanınmaqdadır. Məhz buna görə də onun həyat, mübarizə və yaradıcılıq yolunun öyrənilməsi çağdaş Azərbaycan elminin qarşısında duran ən aktual və mühüm vəzifələrdən biridir.

1905-1907-ci illər rus inqilabı ictimai-siyasi ədalətsizliyi aradan qaldırmağın əsas ideologiyası kimi sosial-demokratiya platformasını önə çıxarmışdı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sinfi, milli, irqi ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizə əzmi onu həm də beynəlmiləl sosial-demokratiya hərəkatına cəzb edir və bu onun inqilabi dünyagörüşünü formalaşdırırdı. Nəticədə hər iki ideologiyanı öz zəkasında dahiyənə şəkildə sintezləşdirən gənc M.Ə. Rəsulzadə inqilabi maarifçilik təfəkkürünə sahib olan bir şəxsiyyət kimi hələ 20 yaşında ikən Azərbaycan sosial-demokratiyasının ilk təşkilatı olan “Hümmət”in yaradıcılarından biri kimi siyasət meydanına atıldı.

Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin ideoloji və aparıcı şəxsiyyəti kimi M.Ə.Rəsulzadə Milli dövlət quruculuğunda yaxından iştirak etmiş, xalqı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu qlobal, tarixi hərəkatın başında durmuş və gələcək nəsillərə böyük bir siyasi məktəb təcrübəsi qoyub getmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra mühacirətə getməyə məcbur olan mütəfəkkir siyasi və ədəbi fəaliyyətini Türkiyə və Avropanın müxtəlif ölkələrində davam etdirmişdir.

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdi. Müstəqil Azərbaycanın Məhəmməd Əmin bəyin 1918-ci ildə qaldırdığı üçrəngli bayrağı bu gün dünyanın hər yerində yüksəlməkdədir.

Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində böyük xidmətləri olan M.Ə.Rəsulzadə həm də böyük nətiq olmuşdur.

Onun nitqində düzgünlük, aydınlıq, məntiqilik, yığcamlıq, səlislik, zənginlik, ahəngdarlıq, canlılıq, sadəlik, dəqiqlik, ifadəlilik, səmimilik, təmizlik və s. kimi normalar həmişə gözlənilmiş, nitqi tələb və səmimiyyət üzərində qurulmuşdur. Danışanda o, nitqini yaradıcı fəaliyyət üzərində qurur, səs tonunu vəziyyətə uyğun dəyişdirir, ritm, fasilə, manera və melodikliyi gözləyirdi.

Onun xarici dövlətlərdə diplomatik çıxışları Azərbaycan dövləti tarixinə 1918-ci il 28 may tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gününü qızıl hərflərlə yazdı. Onun natiqliyinin sübutu olaraq 1953-cü ilin 28 mayında Amerikanın səsi radiosunda Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusunun mü sahibəsini nümunə olaraq göstərə bilərik. Məhəmməd Əmin bəyin müraciətinin mətnini təqdim edirik:

“Mədəniyyət tariximizin şanlı fikir adamları tərəfindən alqışlanan azadlıq və istiqlal fikri məmləkətimizdə yerləşib və bu, irəli dünya demokratiyası tərəfindən də təqdirlə qarşılanırdı. Yüz ildən bəri üstümüzə çökən istibdad və istila həyulətı artıq bizdən uzaqlaşdı. Heyhat, qədər in imtahanları tamam deyilmiş. Qanlı çar istibdadının yerini bu dəfə ondan daha qanlı bolşevik istibdadı tutdu. Azadlıq və istiqlalımız qızıl istilaçıların qanlı ayaqları altında əzildi. Müqavimət edən məmləkətdə qan gövdəyə çıxdı.

Bundan bir ay əvvəl – 28 apreldə sovet propaqandaçıları bu fahiş istila hadisəsini sizə bir azadlıq və istiqlal hadisəsi kimi göstərdilər. Sözdə sizə dünyanın ən azad

və ən demokrat bir rejimi kimi qələmə verilən sovet quruluşu işdə ən qəddar və ən yalançı bir istibdad rejimidir. Müqayisə etmək imkanında olsaydınız, bunun nə dərəcədə doğru olduğunu gözünüzlə görərdiniz. Azadlığınızı əlinizdən alanlar qorxmurlarsa, dəmir pərdəni qaldırsınlar, azadlıq elan etsinlər. Edə bilməzlər, çünki ağla qara meydana çıxar. Onlar şəbbərə kimidirlər, günəşdən qaçarlar.

Azərbaycan və onunla bərabər bütün Qafqasiya cümhuriyyətləri həqiqi azadlıq və istiqlallarına 1918-in mayısında qovuşdular. 1920-də isə bu azadlıq və istiqlal qızıl rus ordusu tərəfindən üstün qüvvələrlə qanla və atəşlə basırıldı. Faciələr və qəhrəmanlarla dolu olan mücadilədə on minlərlə vətəndaş şəhid oldu. 1920 istilasına qarşı 1918 istiqlal haqqını müdafiə edən Qafqasiya millətləri indi 33 ildir ki, müxtəlif vasitələrlə mücadilə edirlər. Zaman-zaman dramatik şəkillər alınan bu mücadilədə vaxtilə yalançı kommunist şüarlarına aldanan yol azmış bəzi vətəndaşlar belə bu gün həqiqi millətçilər və vətənpərəstlər cəbhəsinə keçmişlərdir.

Yabancı istilacı üzərinə əcnəbi məmləkətlərə sığınmış olan Qafqasiya emiqrantları milli istiqlal davasını mədəni dünya əfkari-ümumiyyətinə anlatmaqdadırlar. Bu vəzifəni ifadə nə kimi müşküllərə uğradığımızdan burada bəhs etmənin yeri deyildir. Bu qədər demək lazımdır ki, sovetlərdə, kommunist rejiminə düşən millətlərin hər cürə haqq və hüquqdan məhrum qullardan ibarət cəmiyyətlər halına gəldiyini azad dünyaya anlatmaq çox

kolay olmamışdır. Şükür ki, hadisələr bizə kömək edir. Dünya sovet həqiqətini görməyə başlayıb. Səkkiz ildən bəri hərbi bitirmiş ikən sülhə qovuşa bilməyən dünya artıq məsələni anlayır. Bilir ki, azadlıq və insan haqlarını inkar edən kommunistlər müəzzəm bir dövlət halında ayaqda durduqca və dünyanı inqilab atəşi ilə yandırmaq üçün kibrit çəkdikcə yer üzündə heç zaman sülh və asayiş qurula bilməyəcəkdir. Azadlıq cahanşümul bir fikirdir. Bir tək əsir insan, bir tək əsir millət vaqii qaldıqca dünya həqiqi azadlıq və əmniyyət üzü görə bilməz.

1918 mayısındakı tarixi qərarları ilə azadlıq sevən birləşmiş millətlər cəbhəsində yer alan Qafqasiya millətlərinin müqəddəratları azad millətlərin müqəddəratları ilə bağlanmışdır. Rusiyadan ayrılmanın bir irtica, başqalarından ayrılmanın isə bir inqilab olduğunu söyləyən sovet diktatoru Stalin ölmüşdür. Amma onun ikiüzlü sistemi – stalinizm hələ ayaqdadır. Bu sistem gün keçdikdə dünya həqiqətləri ilə daha çox qarşılaşmaqda, haqla batıl, yalanla doğru üz-üzə gəlməkdədir. Şübhəsizdir ki, bir gün həqiqət parıldayacaq. Azadlıq əsasını, birləşmiş millətlər prinsipini və insan haqlarını tutan tərəf qalib gələcəkdir. Bu qalibiyyət günəşi qızıl istibdad zülmü altında inliyəən əziz vətənimizdə 1918 28 mayıs kimi yenidən doğacaqdır. Buna qətiyyəən şübhə etməyin, əziz vətəndaşlar. Üçrəngli istiqlal bayrağını döşlərində gəzdirən buradakı vətən ayrısı bizlərdən, orada hər cürə qorxu və təzyiq altında qəlbləri istiqlal eşqilə çırpınan azadlıq ayrısı sizlərə candan salamlar göndərir, 28 mayıs istiqlal qurbanlarının

əziz ruhları hüsurunda hörmətlə əyilir və hər iki tərəfi birləşdirən milli böyük həsrəti şairin beytilə dilə gətirirəm:

Sən bizimsən, bizimsən, durduqca bədəndə can,

Yaşa, yaşa, çox yaşa, ey şanlı Azərbaycan!

“Milliyyətçi, istiqlalçı, demokrat və inqilabçı Rəsulzadə “İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal! – deyə dünyaya göz açdı və “İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal! – deyə yenə həyata göz yumdu.

O, prinsipə sədaqətin, məfkurəyə bağlılığın və bu yolda fədakarlıq, əzm və səbatın da timsalı idi. Çünki o, tam mənası ilə fəzilət sahibi, kamil bir insan idi”.

Bəli, tariximizin ən həlledici məqamında ucaldılmış Cümhuriyyət bayrağımız bu gün başımız üstündə qürurla dalğalanır – Müstəqil Dövlətimizin bir də heç zaman enməyəcək bayrağı! Müasir Azərbaycanımızın banisi Heydər Əliyevin müstəqillik ideallarına sədaqətlə tarix meydanına yenidən gətirdiyi və ona əbədi ömür bəxş etdiyi Cümhuriyyət bayrağı!

HEYDƏR ƏLİYEVİN İCTİMAİ-SİYASİ NATIQLIYI

Demokratik cəmiyyət quruculuğuna yönələn siyasət belə bir ideyaya əsaslanır ki, yeni iqtisadi və siyasi sistemə keçid prosesi texniki şəkildə, ani və sıçrayışlı yolla mümkün deyil. A.Fərzəliyevin bu mövzuya münasibəti belədir: "Bu bir tərəfdən sosial sistemin strukturları arasındakı əlaqələrin tez bir zamanda qırılmasının qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədardırsa, digər tərəfdən mənəvi-psixoloji amilə bağlıdır. Çünki dövrün tələbinə uyğun olaraq, siyasi və iqtisadi təfəkkürün formalaşması yolu da müəyyən adaptasiyalardan keçir. Buna görə də, islahatların radikal şəkildə deyil, tədricən həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Özü-özlüyündə mütərəqqi olan bu yol inqilabi dağıntıların, ictimai-siyasi gərginliyin baş verməsinin qarşısını alır. Azərbaycanda demokratik cəmiyyətin bərqərar olmasında şəxsiyyətin rolu böyükdür".

AMEA-nın müxbir üzvü S.Xəlilov Ulu öndərin dövlətçilik fəaliyyətində onun nitq qabiliyyətinə xüsusi önəm verir: "Əgər Heydər Əliyevin çıxışlarını diqqətlə izləsək görərik ki, onun ən böyük nailiyyət hesab etdiyi hadisə Azərbaycanın müstəqilliyi, ən çox vurğuladığı və diqqət verdiyi vəzifə isə müstəqilliyin dönməzliyinin təmin edilməsidir. Lakin dövlət quruculuğu Heydər Əliyevin fəaliyyət strategiyasında özlüyündə son məqsəd deyil. Dövlətin möhkəmləndirilməsi ona görə bir nömrəli vəzifədir

ki, o, bizim müstəqil iqtisadi siyasətimizin və milli məna-viyyatımızın təminatçısı, qarantı ola bilsin. "Əgər respub-likada ictimai-siyasi sabitlik olmasa, sağlam ictimai-siyasi mühit olmasa heç bir sosial-iqtisadi proqramdan, yaxud problemlərin həll edilməsindən söhbət gedə bilməz" (Heydər Əliyev).

İqtisadiyyatın inkişafı, adamların rifah halının yaxşılaşdırılması həmişə Heydər Əliyevin diqqət mərkəzin-də olmuşdur: "Biz həm ölkəmizin suverenliyini, ərazi bü-tövlüyünü qorumaq üçün çalışırıq, həm də vətəndaşları-mızın, xalqımızın rifahını yaxşılaşdırmağa, yaranmış və-ziyyətdə müxtəlif və yeni formalardan istifadə edərək iq-tisadiyyatı inkişaf etdirməyə çalışırıq". Heydər Əliyev fikrini bununla bitirmir və məsələyə tam dialektik bir mövqedən yanaşmaqla, sosial-iqtisadi proqramların hə-yata keçirilməsinin də öz növbəsində, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması, mədəni-mənəvi həyatın təşəkkülü üçün bir şərt olduđu-nu qeyd edir: iqtisadiyyat son məqsəd kimi yox, şərt ki-mi, təməl kimi, vasitə kimi götürülür. Siyasi və mədəni-mənəvi aspektdəki nailiyyətlərin də çox vaxt iqtisadi tə-mələ söykəndiyi vurğulanır: "İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir".

Bəli, iqtisadiyyatın inkişafı da dövlətin möhkəmlən-dirilməsi kimi olduqca vacib şərtidir. Lakin nə iqtisadiyyat, adamların güzəranı, rifah halı, nə də dövlət qurucu-luğu müstəqillik yolunun son məqsədi, mənzil başı ola bilməz. Əgər xalq dövlət qurur, iqtisadiyyatı inkişaf etdi-

rir, sərhədləri möhkəmləndirirsə və bu sərhədlər daxilində özünə yad bir mənəviyyat saxlayırsa, bu, hələ müstəqillik deyil. Mənəvi buxovlardan azad olmayan, öz milli məniyyini dərk etməyən xalq azad xalq sayıla bilməz.

Heydər Əliyevi dinləyərkən, onun əsərlərini oxuyub dərinədən təhlil edərkən bir daha əmin olursan ki, müstəqilliyin ali məqsədi milli-mədəni və mənəvi dəyərlərin bərpa olunması, xalqın özünü dərk etməsi, öz məniyyinin sahibi olmasıdır. Mənəviyyatın qorunması üçün ən mühüm şərtlərdən biri iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsidir. İqtisadi tərəqqini təmin etmək üçün isə dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi lazımdır. Möhkəm dövlətçilik təməli isə ancaq ictimai-iqtisadi sabitlik şəraitində, beynəlxalq nüfuzun yüksəldilməsi və beynəlxalq ictimai-iqtisadi əlaqələr sisteminə daxil olmaq sayəsində mümkündür.

Heydər Əliyev nədən başlayıb nəyə doğru getmək lazım olduğunu çox gözəl bilir. Bu gün müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğu sahəsində zəruri olan ilk addımlar artıq atılmışdır. Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitlik əldə edilmişdir, əmin-amanlıq atmosferi hökm sürür, əhəlinin fiziki və mənəvi toxunulmazlığı təmin edilmişdir. Əli Xankişişiyev Ulu öndərin dövlətçilik fəaliyyətinin onun natiqlik qabiliyyətilə vəhdətdə olduğunu diqqətə çatdırır. Ulu öndər Heydər Əliyevin yüksək danışq qabiliyyəti və fenomenal natiqlik istedadı üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq lazımdır. Şübhə yoxdur ki, natiqlik qabiliyyəti və danışq mədəniyyəti, ümumiyyətlə, rəhbər vəzifə tutan hər bir şəxs üçün ən vacib göstəricilərdən

biri, bəlkə də birincisidir. Lakin söhbət qeyri-adi natiqlik istedadından və fikrin sözlə ifadəsinin ali dərəcəsindən getdikdə bəzi cəhətləri aydınlaşdırmaq zəruridir.

Məlumdur ki, hər bir nitqdə natiqin məqsədi müəyyən məzmunlu fikri söz ifadəsində dinləyiciyə çatdırıb onu inandırmaqdır. Buna görə də, nitqin özünün məzmunu və buna uyğun forması olmalıdır. Ə.Xankişiyev yazır: "Beləliklə, nitq məzmunca natiqin düşüncə tərz, idrakı və genetik məziyyətləri ilə sıx bağlı olub şəxsiyyətin görünməyən tərəfini, formaca isə dil, ədəbiyyat, mədəniyyət və s. sosial-ictimai bilgiler sahəsindəki qabiliyyət və bacarığının məcmusu ilə əlaqədar olub onun görünən tərəfini səciyyələndirir. Buna görə də hər bir natiq aşkarladığı nitqlə bərabər özü də dinləyici qarşısında müəyyən dərəcədə aşkarlanmış olur. Bizim fikrimizcə, o natiqlər ki, bu qarşılıqlı aşkarlanmadan xəbərdardırlar və onun hər iki tərəfinə eyni dərəcədə yüksək məsuliyyət hissi ilə yanaşırlar, onlar həmişə uğur və şöhrət qazanırlar. Heydər Əliyev məhz belə istedad və idrak sahibi olub".

Ə.Xankişiyevin fikrincə, bundan əlavə Heydər Əliyevin nitq sahəsində formal tələblərdən başqa, digər özünəməxsus priyomları vardı ki, biz burada onların yalnız bir neçəsini göstərməklə kifayətlənib həmin mövzunun geniş surətdə öyrənilməsinə dilçi alimlərin öhdəsinə buraxacağıq:

a) şərh olunan mövzunun aktuallığını və özünün buna əminliyini xüsusi məharətlə dinləyiciyə və ya müsahibinə çatdırma bilməsi;

b) nitqin qrammatik cəhətdən səlis, dolğun və orijinal qurulması ilə bərabər gətirilən sitat və sübutların yalnız öz yerində və xüsusi vurğu ilə ifadəsi;

v) dinləyicilərin səviyyəsinə, müsahibin şəxsiyyətinə, şərh olunan məsələnin məzmununa və əhəmiyyət dərəcəsinə görə danışığın tonu, sürəti, emosiyası və s. forma elementlərini düzgün seçməklə lazımi təsir effektivə nail olması və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fərdi xüsusiyyətlər Ulu öndər Heydər Əliyevin şəxsi məziyyətlərinin yalnız bir hissəsi olsa da, ictimai-siyasi həyatdakı mövqeyi və fəaliyyəti ilə birgə götürülüb təhlil edildikdə, aşağıdakı nəticələrin çıxarılmasına təkzibolunmaz əsas verir:

1. Hər bir insanın siyasi, ictimai və əməli fəaliyyətinin nəticələri elmi surətdə öyrənilə bilən olmaqla müəyyən qanunauyğunluğa tabedir və burada elmi araşdırmaların ilkin şərtlərinin düzgün seçilməsi alınan nəticənin keyfiyyətinə əsaslı təsir göstərir.

Müasir elmi dünyagörüşdə hələlik insan idrakının hüdudunda yerləşən elementlər zərrəciklər ilkin anlayış tək götürüldüyü kimi, burada da şəxsiyyətin (hər bir fərdin) bəzi fiziki, psixoloji və biogenetik göstəriciləri başlanğıc şərtlərinə daxil edilməlidir.

Bu cür yanaşma üsulu nəinki baş vermiş fəaliyyətin nəticələrinin təhlilinə, eləcə də, nəticənin necə alınması ehtimalının əvvəlcədən proqnozlaşdırmağa imkan verə bilər.

2. Heydər Əliyevin siyasi-praktiki qələbələrində müntəzəmliyin əsas səbəbləri təbiət tərəfindən verilmiş fərdi-fiziki və bioloji-genetik başlanğıc şərtlərinin keyfiyyətlərinin onun həyatdakı sosial-ictimai mövqeyinə mü-tənəsbibliyindədir. Həm də bu başlanğıc şərt elementləri həyat təcrübəsinin artması ilə əlaqədar inkişaf edib tək-milləşdikcə nəticənin etibarlılıq ehtimalı artır.

Yuxarıdakı müddəanın bir qədər çevrilmiş formada ifadəsi daha maraqlıdır, yəni həyatdakı sosial-ictimai vəziyyətinə mütənəsbib keyfiyyətli təbii başlanğıc şərtlərə malik olan adamlar öz səviyyələrində uğur qazana bilirlər.

Birmənalı demək mümkündür ki, ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan tarixində dövlətçilik təfəkkürü və o təfəkkürün prakticləşməsində əvəzsiz rolu olan insan kimi qalmağı ilə bərabər, həm də Azərbaycan nitq mədəniyyətinin nadir nümunələrini yaratmış bir şəxsiyyət kimi qalacaq. İlk əvvəl onu qeyd edək ki, qürur hissi ilə “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam!” – deyən Ulu öndər mənsub olduğu xalqın dilini, bu dildə min illər boyu formalaşmış düşüncə tərzinin inikası olan xalq fəlsəfəsini dərinədən bilirdi və həmin bilgi parlaq şəxsiyyətin natiqlik məharətini stimullaşdıran başlıca keyfiyyət kimi diqqəti çəkir.

Natiqlik məharəti auditoriyanı inandırmaq sənətidir və hələ qədim zamanlarda bu sənətin konturları belə müəyyən edilirdi: hər bir nitq natiqin dünyagörüşünün məhsuludur. Təsadüfi deyil ki, hələ qədim Yunanıstanda natiqlik məharətini öyrənən elmin – ritorikanın əsasını

qoyan Aristotel, Siseron, Kvintilian və başqaları hər bir uğurlu nitq üçün əsas olaraq dünyagörüşü göstərməklə bərabər həmin nitqin ifadə edildiyi dil elementlərini də vacib komponentlər kimi qeyd edirdilər. Məsələn, Aristotel bunun üçün stilistika və qrammatik qaydalara xüsusi diqqət yetirirdi. Bəşər tarixinin ən böyük mütəfəkkiri özünün “Ritorika”sında uğurlu nitq üçün şərt kimi “insanlıq tarixinə qucaq açmağı” görürdü. O hesab edirdi ki, “natiqlik məharəti – insanların məişət qayğılarından dövləti əhəmiyyət daşıyan məsələlərə qədər dərin səmimi bilgi tələb edən adi bir keyfiyyətdir”. Bütün bunlarla bərabər, insanlığın fikir dünyasının patriarxı natiqlik sənətində arqumentləri başlıca silah kimi təqdim edirdi.

Azərbaycanda natiqlik məharətinin göstəricisi olan nümunələr çoxdur və həmin nümunələr sırasında Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin müxtəlif müraziətlərində, ictimai-siyasi tədbirlərdə, elm və incəsənət adamları ilə görüşlərindəki nitqləri xüsusi yer tutur. Həmin nitqlərin hər birində böyük insanın hər məqamda xalqının arzu və istəkləri, gələcək haqqında təsəvvürləri ilə bərabər, narahat ürəyin döyüntülərini hiss etmək mümkündür. Bunun ən parlaq nümunəsi olaraq 1990-cı il yanvar ayının 20-də Bakı şəhərində SSRİ siyasi rəhbərliyinin iradəsi ilə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən qanlı cinayət əməlindən bir gün sonra Moskva şəhərindəki Azərbaycanın Daimi Nümayəndəliyinə gələrək verilmiş bəyanatdır. Həmin bəyanat heyvətəməz şəxsiyyətin öz xalqı üçün çətin məqamda göstərdiyi fədakarlıqla bə-

rabər, hadisələrə ən gərgin məqamlarda belə verilən obyektiv qiymətin göstəricisi sayıla bilər. Şərti olaraq üç hissəyə bölünən bəyanatda Heydər Əliyev ilkin olaraq öz şəxsi həyat yolunu xatırladır. Bəyanatın daha çox SSRİ-dən kənardakı auditoriyaya hesablandığını nəzərə alsaq, bunun nə qədər vacib olduğunu açıqlamağa belə ehtiyac olmaz. Heydər Əliyevin həmin nitqi zamanı onun üslubuna xas elementləri aydın görmək olur, dəmir məntiqlə ölkədə hərc-mərclik görüntüsü altında aydın siyasi xətt yeridildiyini və həmin xəttin Azərbaycan xalqının cəzalandırılması mexanizminin işə salınması ilə müşayiət olunduğu birmənalı vurğulanır: "Mən baş vermiş hadisələr haqqında dünən xəbər tutmuşam və təbiidir ki, bu hadisələrə laqeyd qala bilməzdim. Buraya əvvəl ona görə gəlmişəm ki, Azərbaycanın Moskvadakı kiçik parçası olan Daimi Nümayəndəliyində böyük itkilərə səbəb olmuş faciə ilə bağlı Azərbaycan xalqına başsağlığı verim. İkinci tərəfdən, bu məsələyə öz münasibətimi bildirmək istəyirəm". O özünəməxsus qətiyyətlə ucsuz-bucaqsız ölkədə əslində nə baş verdiyini göstərir və baş verənlərdə günahkarları ünvanları ilə təqdim edir: "Azərbaycanda baş verənlərə gəlincə, mən onları hüquqa, demokratiyaya yabançı, humanizmə və ölkəmizdə elan olunmuş hüquqi dövlət quruculuğu prinsiplərinə zidd hesab edirəm. Azərbaycanda yaranmış mürəkkəb vəziyyətin bir sıra səbəbləri vardır. Artıq iki ildir ki, Azərbaycan və Ermənistan millətlərarası münaqişə gedir. Həmin münaqişəni isə Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələr tö-

rətmışdir. Dağlıq Qarabağ hadisələrinin ilkin mərhələsində ölkənin ali partiya siyasi rəhbərliyi tərəfindən vaxtında zəruri tədbirlər görülsə idi, gərginlik indiki həddə çatmaz, tərəflər itkilərə məruz qalmaz, başlıcası isə, 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə çoxlu insan qırğını ilə nəticələnən hərbi müdaxilə üçün zəmin yaranmazdı”.

Ümummillî liderimizin uzun bir dövrü əhatə edən müddətdəki nitqləri qədərbilən insanların xüsusi zəhməti ilə bir yerdə toplanaraq çap edilmişdir. Vurğulamağı lazım bilirik ki, həmin kitablar ancaq geniş oxucu kütlələri üçün deyil, nitq mədəniyyəti tarixini araşdıran elm adamları üçün də əhəmiyyətini saxlayacaqdır.

Əlbəttə, hər bir nitq öz zamanının tələbləri səviyyəsində tematik müxtəlifliyə malikdir, bu bizim araşdırmaq istədiyimiz mövzu deyil, lakin onu hökmən yada salmaq istərdik ki, nətiqlik sənətinin nümunəsi hesab olunan hər bir nitq əbədi bir öyrədici vəsait kimi qiymətini əsrlər boyu saxlaya bilər.

Belə nümunələrdən biri olaraq SSRİ-nin subyektlərindən biri olduğumuz, nominal dövlətçilik dövrü yaşadığımız zamanda, 50 il əvvəl indiki Bakı Dövlət Universitetinin 50 illiyində Azərbaycanın siyasi rəhbəri Heydər Əliyevin çıxışı xüsusi diqqət çəkir. Bu nitqin əsas diqqətçəkici məqamı ondan ibarət oldu ki, birmənalı olaraq SSRİ-nin tərkibində olan respublikalar üçün normaya çevrilmiş ənənə pozulurdu: Azərbaycanın yeni və parlaq şəxsi keyfiyyətləri ilə seçilən rəhbəri Heydər Əliyev respublika ziyalılarının qarşısındakı mötəbər tədbirində

Azərbaycan dilində çıxış edirdi. Əlbəttə, bu gün xüsusi vurğulanan həmin məqam 50 il əvvəl açıq səmada şimşəyin çaxması kimi bir şey idi: bu onu göstərirdi ki, tabuları yaradan normalar dağıla da bilərmiş və belə bir cəsarəti ancaq Heydər Əliyev edə bilərdi. Nitqdə ikinci və ən başlıca cəhət isə ondan ibarət idi ki, söhbət Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi dövründə gözəl tarixlərdən birinin – ali elm məbədi qurulmasının bayram edilməsindən gəlirdi.

Heydər Əliyevə xas olan qətiyyətlə səslənən həmin nitqdə tarixi keçmişə ehtiram notları səsləndirilirdi: “Bu gün, təntənəli yubiley günündə biz öz biliyini, öz istedadını Azərbaycan Universitetinin yaranmasına və inkişafına sərf edənlərin xatirəsini hörmətlə yad edirik. Biz görkəmli alimlərdən və ictimai xadimlərdən V.Ğ.Razumovski, Tağı Şahbazi, İ.Ş.Şirokoqorov, Y.B.Lopuxin, Ə.Haqverdiyev, R.Məlikov, H.Şahtaxtinski, C.Nağıyev, X.Rzabəyli, B.Həsənbəyov, A.Qarayev, Y.Məmmədəliyev, M.Ələkbərli və bir sıra başqa məşhur xadimlərin adlarını hörmət və minnətdarlıqla çəkirik. Onların həyatı və yaradıcılıq fəaliyyəti Azərbaycan Universitetinin tarixi ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Qocaman alimlər, Azərbaycan Dövlət Universitetinin veteranları, elmi hünər estafetini universitetin yaradıcılarından qəbul edənlər buraya, bizim iclasımıza toplaşmışlar. İzin verin onları Azərbaycan Dövlət Universitetinin şanlı yubileyi münasibəti ilə ürəkdən təbrik edim və möhkəm cansağlığı, xoşbəxtlik və yeni yaradıcılıq nailiyyətləri arzulayım”.

Natiqlik sənətinin unikal nümunələrindən sayılan nitqində Heydər Əliyev salonda əyləşənlərə üzünü tutaraq, əslində Cümhuriyyətin xoş məqamlarını, xalqın azadlıq və istiqlal duyğularını yaşayan, öz keçmişi ilə qürur duyan millətinə onun gücünün qaynaqlarını göstərirdi. Onun məzmunlu, aydın, yığcam, təsirli nitqində bir xalqın keçdiyi və keçməli olduğu yollarda məşəl yandırmış insanlar ehtiramla xatırlanır və qarşıdakı uzun, dolanbac yollardan adlayacaq insanlar üçün inam formalaşdırılırdı: “Azərbaycan xalqının parlaq və orijinal mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələri Azərbaycan Dövlət Universitetində inkişaf etdirilmişdir. Məşhur filosof Ə.Bəhmənyarın və mütəfəkkir şair Nizaminin, riyaziyyatçı-astroonom Nəsirəddin Tusinin və dahi lirik şair Füzulinin, orta əsrlərin böyük alimi F.Rəşidəddinin və üsyankar şair Nəsiminin, tarixçi Bakıxanovun və realist yazıçı M.F.Axundovun, görkəmli satiriklərdən Ələkbər Sabirin, Cəlil Məmmədquluzadənin və bir çox başqalarının adları bu mədəniyyətin çoxəsrlik tarixinin bəzəyidir. Biz Azərbaycan xalqının bu və bir çox digər görkəmli oğullarına ona görə minnətdarıq ki, onlar zülmətli irtica və özbaşınalıq şəraitində Azərbaycan xalqının ictimai fikrinin, elm və mədəniyyətinin məşəlini göz bəbəyi kimi qorumuşlar”.

Ümummilli liderin Bakı Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyindəki nitqi Azərbaycan dilinin imkanlarını ortaya qoymaqla bərabər, tarixi keçmiş qarşısında məsuliyyət hissinin ifadəsi kimi də cəlbedicidir. Hər bir məsuliyyət hissinin insan qarşısında qoyduğu vəzifələrdən danı-

şan Ulu öndər həmin vəzifələrin heç də asan olmadığını və həmin “asan olmayan vəzifələrin” həyata keçirilməsi üçün yeganə yolun elmdən keçdiyini yada salırdı.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının ən böyük nemətini, xalqının dilini sevir və onun qorunmasının, inkişafının qayğısına qalırdı. Onun “Millətin milliliyini qoruyub saxlayan onun dilidir”, – ifadəsi, əslində, müasirlərinə və onlardan sonra gələn nəsillərə dil konsepsiyasının nə qədər vacib olduğunu çatdıran proqramın qayəsidir. Bu gün də minnətdarlıq hissi ilə yada salırıq ki, Ümummilli lider Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində həmin qayənin qorunub saxlanılması işinə hansı töhfələr vermişdir.

Həmin töhfələrin spektri müstəqil Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi vaxtlarda daha aydın göründü. 1995-ci ildə Konstitusiyamızın qəbulu ərəfəsində dövlət dilinin adı ilə bağlı keçirilən ictimai müzakirələrə onun nə qədər həssaslıqla yanaşması da çoxlarının yadındadır. Müzakirələr zamanı Prezident Heydər Əliyevin xalqımızın türk xalqları ilə birgə tarixinə ehtiramını ifadə edərək Azərbaycan dilinin özəllikləri və həmin özəlliklərin qorunub inkişaf etdirilməsi zərurətinə nə qədər əhəmiyyət verdiyi də unudulmayıb. Həmin zərurətin nəticəsi olaraq dövlət dili ilə bağlı çox mühüm sənədlər tarixi fakta çevrildi. 2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanla bütün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarında, o vaxta qədər Azərbaycan dilin-

dən istifadə etməmiş qurumlarda dövlət dili bərqərar etdi və latın qrafikasına keçid prosesi başa çatdırıldı.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi dil siyasətini bu gün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Latın qrafikasında kütləvi nəşrlərin meydana çıxması bunun parlaq göstəricisidir. Prezidentin 2004-cü il yanvarın 12-də imzaladığı “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” Sərəncamı həm də əlifba ilə bağlı problemləri tamamilə həll etdi, nəticədə kütləvi nəşrlərin latın qrafikasına keçirilməsi təmin olundu. Dövlət başçısının sonrakı sərəncamları əsasında isə 150 cildlik “Dünya ədəbiyyatı kitabxanası”, 100 cildlik “Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası”, 100 cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı kitabxanası” seriyasından olan yeni nəşrlər respublika kitabxana şəbəkəsinin latın qrafikalı ədəbiyyat fondunu zənginləşdirdi. Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi mühüm və uğurlu tədbirlərdən biri də 2004-cü il 13 yanvar tarixində imzaladığı “Azərbaycan milli ensiklopediyasının nəşri haqqında” Sərəncam oldu. Prezident İlham Əliyev milli xüsusiyyətlərimizin saxlanması üçün ana dili və ədəbiyyatımızın başlıca amillərdən olduğunu dəfələrlə diqqətə çəkərək deyib: “Bizi millət kimi qoruyub saxlayan məhz dilimiz, ədəbiyyatımız, tariximiz, ənənələrimizdir”.

Prezident İlham Əliyevin 2012-ci il mayın 23-də “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” Sərəncam imzalayıb.

Bütün bunlar əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş ənənələrin davamı kimi hər bir azərbaycanlıda minnətdarlıq hissi yaradan əməllərdir.

MƏHKƏMƏ NATİQLİYİ

Məhkəmə natiqliyi natiqlik sənətində ən qədim tarixə malik demokratik əsaslar üzərində qurulan bir anlayış ifadə edir. Natiqlik sənətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan məhkəmə natiqliyi antik dövrün məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. Solon islahatlarından sonra özünü müdafiə nitqlərinin yaranması, loqoqrafların yetişməsi məhkəmə natiqlik sənətinin bünövrəsini qoydu. Qədim Yunanıstanda Demosfen, Lisi, İsey, Romada Siseron, Fransada andlı məhkəmələrə Lemetr, Demanj, Rusiyada Aleksandrov, Plevako, Konn kimi natiqlərin yetişməsi böyük bir məktəbin yaranmasına gətirib çıxartdı.

Məhkəmə natiqliyi müttəhimin müdafiəsi üzərində qurulur və ədalətin zəfər qazanması üçün vəkil nitqi kimi hüquqi əsaslarla səciyyələnir.

Bununla da məhkəmə zamanı gizli qalan hadisələr, obyektiv və subyektiv cəhətlər elmi şəkildə araşdırılır və ədalətli nəticə əldə edilir.

Məhkəmə natiqliyini digər növlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, o, hüquq, psixologiya, məntiq, pedaqogika, dil, ədəbiyyat və digər elmlərlə sıx şəkildə bağlıdır.

Məhkəmə nətiqliyində əsas məsələlərdən biri müttəhimin son söz söyləməsidir. Bu son söz adətən ibrətamiz xarakter daşıyır. Müttəhim törətdiyi əmələ görə peşmançılığını bildirir. Bir də heç vaxt cinayət törətmədiyinə söz verir. Bəzən bu fikrin əksilə də rastlaşırıq.

Məhkəmə prosesində prokurorun nitqi əsas rol oynayır. O, dövlət nümayəndəsi kimi çıxış edir və müttəhimin törətdiyi cinayətə görə cəza almasını hakimdən tələb edir. Hakim isə müttəhimin cavanlığını və ya qocalığını, uşaqlarını, ata-anasını və digər cəhətləri nəzərə alıb işi müəyyən qədər yüngülləşdirir.

Məhkəmə nətiqliyi öz məzmun və formasına görə, quruluşuna görə o biri növlərdən fərqlənir. Belə ki, bu prosesdə bir neçə adam iştirak edir. Hər birinin də nitqi bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Məsələn, prokuror ədalətin bərpası, hadisələrin düzgün təhlil və şərhini ustalıqla yerinə yetirməlidir.

Vəkil isə qanunların aliliyini gözləyərək, müttəhimin hüquqlarını müdafiə edir. Həm də şahidlərin nitqini düzgün və dəqiq izləməlidir. Üst-üstə düşməyən fikirləri təkzib etməlidir.

Məhkəmə nitqinin dili bütün funksiyaları yerinə yetirir: ünsiyyət, xəbər və təsir, buna görə ona bütün dil üslubları xarakterikdir. İnsanların yaşayış qeyri-rəsmi tərəflərinə xidmət edən danışiq üslubu məhkəmə nitqini asan və aydın edir. Elmi və rəsmi – iş üslubları, xüsusi elmi terminlər, hüquqi kateqoriya, hazır, standart formulalar toplusundan, yəni qanun normalarından istifadə etməyə

kömək edir. Bu üslubdan istifadə etmək zəruridir, çünki məhkəmə nitqinə hüquqi təhsilli və müəyyən hüquqi savada malik insanlar qulaq asır: hakimlər, prokurorlar, vəkillər, xalq iclasçıları.

İctimai-siyasi məlumat, təşviqat və təbliğat, biz müəyyən etdiyimiz kimi məhkəmə nitqinə məxsus olan publisistik üslubun məqsədləridir.

Bu üslub yüksək emosionallıqla xüsusiyyətlənir və natiqdən ifadəli, ədəbi düzgün nitq tələb edir. Bədii dildən düzgün istifadə etmək – müəyyən normativ məsləhətlərə riayət etmək deməkdir. Bu məsləhətlərə ona görə riayət etmək lazımdır ki, onların pozulması auditoriyanı işə baxılmasından ayırır, nitqin məzmununun qabağını alır, onun təsirini azaldır. Normativ məsləhətlər natiqin stolüstü kitabı olan lüğətdə, qrammatikada, xüsusi soraq kitabçalarında verilir.

Dilin hiss edilməsi anadangəlmə qabiliyyət ola bilər, lakin onu həm də inkişaf etdirmək lazımdır.

Öz üzərində aparılan daimi iş, auditoriya qarşısında tez-tez çıxışlar nəticəsində hər natiqin öz üslubu düzəlir. Natiqlik üslubu natiqlik sənəti üslubu vasitəsilə təyin edilir, öz üzərində aparılan daimi iş, auditoriya qarşısında tez-tez çıxışlar nəticəsində düzəlir. Natiqlik üslubu natiqlik sənəti üslubu vasitəsilə həyata keçən konkret və fərdiləşdirilmiş formadan ibarətdir.

Natiqlik üslubu – nitqin forma və xüsusiyyəti, onun tonu və intonasiyası, sözün ifadəliyidir; o, nitqin mahiy-

yətini ən uğurlu ifadə edən bütün ifadəli vasitələri bir yerə toplamağa imkan verir.

Natiqlik üslubunda natiqin şəxsiyyəti, onun fərdi xüsusiyyətləri, ümumi mədəniyyəti, xüsusi bilikləri, həyat boyu toplanan təcrübəsi, natiqlik sənəti, qabiliyyəti və müəyyən istedadı, natiqlik məharətinin daxili ritmikasını: nitqin tempi, təmkinliyi, ehtiraslılığı ifadə olunur. Layiqli natiq olmaq üçün iti həssaslığa, müşahidəçiliyə, yüksək emosionallığa, insanlarla bilavasitə açıq ünsiyyət cəhdinə malik olmaq və öz natiqlik məharətini daim təkmilləşdirmək lazımdır.

Beləliklə, səmimi məhkəmə nitqini söyləmək üçün ona əsaslı hazırlaşmaq, öz üzərində daimi işləmək, hüquqi və digər bilikləri təkmilləşdirmək; çox mədəni (yüksək mədəniyyət) və təhsilli insan olmaq; iş materiallarını, qanunu, məhkəmə təcrübəsini, elmi ədəbiyyatı yaxşı bilmək lazımdır, nitq planı olmalıdır, onu məşq etmək, özünü çıxışa emosional cəhətdən hazırlamaq lazımdır.

Hər natiqin fəaliyyətində ən məsuliyyətli an – məhkəmə auditoriyasında böyük hazırlıq işinin nəticələri çıxarılan zaman nitqin söylənməsidir. Məhz bu nitqin söylənməsi zamanı natiqin qarşısında duran məqsədlər reallaşır, buna görə də tam haqla kommunikativ mərhələsinə natiqlik məharətinin kulminasiyası deyilir.

Bütün böyük, qabaqda gedən yaradıcı iş natiqin əsas fəaliyyətinin həyata keçməsinə yönəldilir .

Hər natiqlik çıxışının tərkibi və onun mövzusu natiqin ustalığı ilə təyin edilir. Məhkəmədə natiqlik məharəti

formasının rolu haqqında A.P.Çexov çox doğru yazmışdır: "... şübhəsiz faktdır ki, onu vicdanlı, təcrübəli insan izah edir və bu daha da aydın olur – bu birincisi; ikincisi, istedad – təbii gücdür, bu daşları da qəmə çevirə bilən tufandır...", "...tələffüz edilən sözdən, formasına görə deyilən cümlədən asılı olaraq eyni sözün min mənası və incəlikləri var" [11, 37].

Hər bir ictimai nitq kimi məhkəmə nitqinin söylənilməsi zamanı biz müəyyən etdiyimiz kimi başlanğıcın böyük rolu var və o, orijinal, aydın və fərdi olmalıdır.

AKADEMİK NATİQLİK

Ali məktəb ocaqlarında oxunan mühazirələr, elmi məruzələr, müzakirələr bu növə daxildir. Akademik natiqliyi digər növlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, burada elmiliyə daha çox yer verilir. Hər bir natiq mühazirəyə hazırlaşarkən ona yaradıcı yanaşır, verilən sualları elmi əsaslarla şəhr edir.

Akademik natiqliyin əsas məziyyətlərindən biri də mövzunun əvvəlcədən dinləyicilərə məlum olmasıdır. Məsələn, hər hansı bir ixtisas sahibi hazırladığı mühazirəni dinləyicilərin səviyyəsinə uyğun qurmalı və müəyyən ümumiləşmələr aparmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Mühazirə hazırlanarkən mübahisə doğuran məsələlər aradan qaldırılmalıdır. Əgər fakt, sübut, dəlil varsa, bu, nitqin təsir gücünü artırır.

Bəzi elmi məruzələrdə isə vəziyyət dəyişir. Onlarda konkretlik olmur. Bəzilərində isə fərziyyələr irəli sürülür. Bu xüsusiyyət onu mühazirədən fərqləndirir. Belə məruzələrdə məsələnin həlli ümumi xarakter daşıyır, mahiyyət açılmaz. Elmi məruzələr fərziyyə xarakteri daşıyarsa, onda sübut, dəlil, fakt işlənmə bilmir. Məsələn, zəlzələnin nə vaxt baş verəcəyi faktı elm aləminə bəlli deyil. Şübhəsiz ki, bu barədə deyilən sözlərin, fikirlərin nə fakta, nə də sübuta ehtiyacı var. Lakin onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, ayrıca bir problemin həllində mübahisələrə, dəlil və sübutlara ehtiyac duyulur. Bu zaman elmi məruzə mühazirəyə yaxınlaşır, lakin dilinə görə, ifadə vasitələrinə görə yenə də özünəməxsusluğu saxlayır. Elmi məruzələrin dili, ifadə tərzii mühazirəyə nisbətən qəliz olur. Elmi məruzələr əsasən simpoziumlarda, konfranslarda daha çox işlənir. Akademik natiqliyin də inkişafı cəmiyyətin tərəqqisinə bağlıdır. Elm, texnika nə qədər çox inkişaf edirsə, akademik natiqlik də bir o qədər tərəqqi edir. Akademik natiqlik hər hansı bir elmi kəşf və ya tədqiqat barədə məlumat verməklə bərabər, müəyyən tezis xarakteri daşıyan müddəalardan da dinləyiciyə məlumat verir. Akademik natiqlik həm də müəyyən məcmuələrdə, jurnallarda elmi xəbərlər adı altında bir qrup adamlara çatdırılır. Bu xəbərlər isə öz növbəsində uzunçuluqdan, təkrardan seçilir. Elmi xəbərlərdə əsas meyar xəbərlərin şərhini hesab olunur. Akademik natiqliyin inkişafında müəllimlərin, bilik cəmiyyətində işləyən elmi işçilərin mühüm rolu vardır. Akademik natiqlikdə elmi düsturlar, təriflər,

terminlər, dəlil, sübut, fakt, izahlar əsas amil kimi özünü göstərir. Akademik nətiqlik kütləvi xarakter daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, elm inkişaf etdikcə, onun qolları çox şaxələlərə bölündükcə, akademik nətiqlik də genişlənir, zənginləşir və daha da təkmilləşir. Akademik nətiqlikdə dil vahidləri məhdud dairədə işlənir, geniş şəkildə işlədilməsi mümkün olmayan, anlaşılmayan sözlərin, ifadələrin işlənməsi isə bu nitqin təsir qüvvəsini azaltmır, əksinə, elmi cəhətdən fikrin orijinallığına xidmət edir.

Akademik nətiqliyin yaranmasında ali məktəblərin rolu böyükdür. Belə müəssisələrdən biri Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetidir.

Universiteti müxtəlif illərdə bitirib respublikanın məktəblərində, digər tədris müəssisələrində işləyənlərin çoxu eyni zamanda nətiq kimi də fəaliyyət göstəirlər. Şübhə yoxdur ki, bu keyfiyyətə yiyələnənlər elmi nətiqliyi, bəlağətli nitqi ali məktəb auditoriyalarında mühazirələr oxuyan müəllimlərindən (professor və dosentlərdən) öyrənir, bu söz ustalarının danışığını, nətiqlik məharətini – aydın tələffüzünü, parlaq, qəti, kəsər nitqini, güclü məntiqini, gözəlavazını, fikrin ifadə tərzini və sairəni əxz edirlər. Belə müəllimlər mükəmməl elmi hazırlığı ilə yanaşı, söz ustası, nətiq kimi də yadda qalır.

İstər şagird olsun, istər tələbə ana dilində aydın, təmiz, eyni zamanda yığcam və təsirli danışmaq bacarığını müəllimlərdən öyrənirlər. Müəllimin də əsas

vəzifəsi şagird və tələbələrin adi danışiq keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqdır.

M.İ.Kalininin dediyi kimi, düzgün danışmaq və yaxşı danışmaq dedikdə bunlar tamamilə ayrı-ayrı şeylərdir. Ona görə də müəllim özü gözəl nitq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Müəllimin zəngin söz ehtiyatı olmalıdır. Çünki çox söz ehtiyatı olan və onların mənasını yaxşı dərk edən adam öz fikirlərini heç bir çətinlik çəkmədən sərbəst şəkildə ifadə edə bilər. "Nitqin əsasını sözlər və frazeoloji ifadələr təşkil edir. Onları tikinti materialına bənzətmək olar. Tikinti

materialı nə qədər çox və rəngarəng olsa, gözəl bina inşa etmək üçün o qədər geniş imkan yaranır" (2, 17).

Müəllimin nitqinin sadə, səlis, rəvan olması, fikrinin məntiqi ardıcılıqla qurulması birinci növbədə onun savad dərəcəsindən asılıdır. Bu o deməkdir ki, savad dairəsinin genişliyi müəllimin söz ehtiyatının zənginləşməsi üçün ilk qaynaqdır. Şagirdlər və tələbələr müəllimdən və onun nitqindən faydalandıqları üçün müəllimlərin üzərinə iqlat məsuliyyət düşür.

Hər bir sözün əsas, ilkin mənası olduğu kimi, sonradan törəmə müxtəlif məna çalarları da vardır. Müəllim öz nitqində bunlardan əsas məqsədini bildirmək üçün yerli-yerində, ustalıqla istifadə etməyi bacarmalıdır. Deməli, müəllimin nitqinə verilən əsas tələblərdən biri də onun sözdən istifadə etmək bacarığıdır. Bu məsələ haqqında L.N. Tolstoy yazır ki, söz insanlar arasında əqli ünsiyyət yaratmaqda yeganə vasitədir, həmin ünsiyyəti

mümkün hala salmaq üçün sözü elə işlətmək lazımdır ki, hamıda müvafiq və dəqiq anlayış yaransın.

Mühazirə şifahi nitqin formalarından biridir. Müəllimin mühazirəsi elmi cəhətdən məzmunlu, mövzu baxımından aktual olmalıdır. Bunlarla yanaşı müəllim auditoriyanı razı sala bilmək üçün yüksək nitq mədəniyyətinə, yaxşı danışiq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Ümumiyyətlə, gözəl və mədəni nitq təfəkkürlə bağlı olmaqla yanaşı həm də hər bir insanın daxili aləminin, mənsub olduğu biliklərin, incə zövqünün təzahür formasıdır.

Vaxtilə böyük Azərbaycan yazıçısı M.S.Ordubadi yazırdı: “Cəbhədə qılınca, məclisdə gözəl nitqə malik olanlar qəhrəmandır”. Söylədiyi fikri düzgün, dəqiq və yeri gəldikcə ifadəli şəkildə çatdırmağı bacaran adam, doğrudan da, xoşbəxtidir. Fikri dolaşığı olan şəxsin nitqi də qüsurlu olur. Danışan gərək auditoriyanın səviyyəsini nəzərə alsın, öz çıxışına qabaqcadan hazırlaşsın.

Kiməsə nəyisə öyrətmək üçün gərək öyrənəsən. Deyirlər, müəllim üçün qaranlıq olan məsələ şagird üçün zülmətdir. Gələcək üçün gözəl nitqə, danışiq qabiliyyətinə malik gənclərin hazırlanması daha çox müəllimlərin üzərindədür. Müəllim fenomeni bütün dövrlərdə diqqət mərkəzindədir. Məhz ona görə də “danışmağı bacarmaq sənətini” (“Qabusnamə”) öyrədən müəllimlərin düzgün, dəqiq və ifadəli danışığına, müəllim sözünə həmişə ehtiyac vardır.

Gələcək nəslin nitq mədəniyyətinə düğru və düzgün şəkildə yiyələnməsində dil-ədəbiyyat müəllimlərinin, filoloq-metodistlərin üzərinə daha mühüm vəzifə düşür. Onların nitqi, danışığı qrammatik baxımdan düzgün və dəqiq, obrazlı ifadələrlə zəngin olmalıdır. Öz nitqinə tələbkar şəkildə yanaşmayan müəllim, çətin ki, öz yetirmələrinə bir şey verə bilər. Çağdaş təlim prosesində müəllimin roluna yüksək qiymət verilir və bu zaman bir sıra tələblərə riayət edilməsinin vacibliyindən danışılır: “Bugünkü təlimdə də söhbət müəllimin oratorluğundan, natiqliyindən getmir, müəllim ayrı-ayrı mətnlərin poetik ifadə-

sı da deyildir. O, elmlərin “şablon” ötürücüsü yox, təhlilədicisi, şərhədicisidir.

Şagirdləri düşünməyə, mübahisələrə cəlb edən “qıcıqlandırıcı” replikalar müəllimin əsas “silahıdır”. Müəllim, ilk növbədə, şagird üçün düzgün nitq nümunəsidir...” (3,107-108).

Müəllim şagird üçün bilik və savad meyarı olduğu üçün onun nitqində elmlilik, tədris etdiyi fənni yaxşı mənimsəməsi çox vacibdir. Məhz buna görə də konkret olaraq, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi öz nitqini ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları əsasında qurmalıdır. Metodik ədəbiyyatda xəbərdarlıq edilir ki, müəllimin nitqində hətta bir dənə də elmi səhvə yol verilməməlidir. Əgər belə olarsa, şagirdlərin ona inamı azalar və bütövlükdə tədris prosesi bundan ziyan çəkir. “Müəllim hər bir dərsə hazırlaşarkən deyəcəyi və

sübuta yetirəcəyi qaydaları, dərslikdəki elmi məlumatları və icra ediləcək tapşırıqları bir daha diqqətlə nəzərdən keçirməli, əgər təsadüfən mexaniki olaraq dərslikdə hər hansı məsələnin elmi açılışı səhv qoyulubdursa, müəllim onu özü əvvəlcədən bilməlidir” (4, 145-146).

Müəllim nitqinin elmiliyi, nitq mədəniyyətinin birinci və əsas şərti olan nitqin düzgünlüyünə əsaslanmalıdır; belə ki, Azərbaycan dilindən dərs deyən müəllim dilin fonetik, leksik və qrammatik qaydalarını tam şəkildə bilməli, sözlərin düzgün yazı qaydaları ilə yanaşı, tələffüz qaydalarına da ciddi riayət etməlidir.

Müəllimin nitqində diqqəti cəlb edən və nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərindən sayılan nitqin dəqiqliyidir. O, bilikləri nə qədər düzgün şərh etsə də, fikrin ifadəsi üçün daha dəqiq olan söz və ya ifadə seçməli, şagirdlərin bu və digər məsələni aydın şəkildə başa düşməsinə nail olmalıdır. “Kim yaxşı fikirləşirsə, o, aydın izah edə bilər” aforizmi də elə-belə yaranmamışdır. A.S. Puşkinin fikrincə, elm və bədii ədəbiyyatın dili, hər şeydən əvvəl, dəqiq olmalıdır. Müəllim, Azərbaycan dili dərslərində dilimizin sinonimliyindən geniş şəkildə istifadə etməklə həm özünün, həm də şagirdlərin dəqiq nitqə, nitq mədəniyyətinə yiyələnməsini təmin edə bilər. Eyni söz və ya ifadəni bir neçə cümlənin başında təkrar etmək şagirdləri yorur, dərsi maraqsız edir. Məsələn, Azərbaycan dilində tam aydın başa düşülən “fırlanmaq” sözünü, yeri gəldikcə “dolanmaq”, “dövrə vurmaq”,

“hərlənmək” sinonmləri ilə əvəz etmək həm yoruculuğu aradan qaldırır, həm də söylənilən fikrin yaxşı başa düşülməsinə yardım edir. Klassik ədəbiyyatımıza müraciət edək, Nəsiminin ən məşhur misrasını nümunə gətirək: “Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam...”

Təsəvvür edin ki, bu misra “Məndə sığar iki dünya, mən bu dünyaya sığmazam” kimi oxunur. Həmin effekt, həmin emosionallıq, müəllif qayəsi yerində qalır mı? Əlbəttə, yox. Yeri gəlmişkən deyək ki, bəzi müəllimlər ədəbiyyat dərsləri zamanı nə özləri əzbərdən, ifadəli şəkildə şeir parçası söyləyir, nə də şagirdlərdən tələb edirlər. Bu nöqsan şagirdlərin, eləcə də müəllimlərin nitqinin ürəyəyatımlılığını və ekspressivliyini azaldır. Axı bədii ədəbiyyat canlı sözdür, ondan necə imtina etmək olar: “Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl, Edə hər saət səni ol uyqudan bidar söz “ deyib Füzuli. O, yazır: ...Qəribə bir haldırki, söylənilmiş bir sözü söylənildiyinə görə, söylənilməmiş bir sözü isə əvvəlcəsöylənildiyinə görə işlətmək olmur”.

Nitqin təmizliyi hər bir nitq sahibi, o cümlədən müəllim üçün vacib keyfiyyətdir. Prof. H.Həsənov təmiz nitqə belə tərif verir: “Əxlaq normalarından kənara çıxmayan, yararsız, yad ünsürlərdən uzaq olan və milli ədəbi dilin qayda və qanunlarına uyğun gələn nitq təmiz nitq adlanır” (5, 96). A.Məmmədov bu barədə belə yazır: “Fikrini ədəbi dildə ifadə edən hər kəs nitqin təmizliyinə xüsusi fikir verməlidir. Yəni onun nitqində dialekt

sözləri, yersiz əcnəbi ifadələr, jarqonlar, vulqarizmlər, tüfeyli sözlər və s. işlədilməməlidir.

Bunlar nitqi korlayır, onun sahibi haqqında mənfi fikir formalaşdırır” (6, 33).

Müəllim öz nitqində və şagirdlərin danışığında bu hallara qarşı ciddi mübarizə aparmalı, şagirdləri başa salmalıdır ki, uğurla işlənən milli söz olduğu halda, əcnəbi sözlərdən istifadə nitqimizi korlayır. Məsələn, “soyuducu” sözü olduğu halda, “xolodilnik” işlətməyə nə ehtiyac var. Çox təəssüf ki, bir çox soydaşlarımızın dilində nəinki bu sözlər, hətta ehtiyac olmadan həm milli, həm də əcnəbi kəlmələrin olduğu cümlələr işlədirlər: “Uje oxumuşam”; “Bir çaşka çay gətir” və s. V.Q.Belinski çox haqlı olaraq deyir ki, “Qüvvədə olan iki sözdən (əcnəbi və ya ana dilinə məxsus sözlərdən) biri kimi əcnəbi sözünü işlətmək sağlam ağılı və sağlam zövqü təhqir etmək deməkdir”. Müəllimlərin əsas vəzifəsi yersiz əcnəbi sözlərin, məhəlli (dialekt) söz və ifadələrin, vulqarizmin qarşısını qətiyyətlə almaq, bu cəbhədə ardıcıl və prinsipal mübarizə aparmaqdır.

“Bəli, dil təmizlik sevir, gözəllik sevir. Bu gözəllik onun bütün təbiəti ilə bağlıdır, necə təmiz, sərin bulaq suyu qayadan qaynayıb çıxır, elə də hər söz insanın ürəyindən gəlməlidir. Dilin bütün daxili gözəlliyini əks etdirməlidir.

Belə olmadıqda dil korlanır, mənasına xələl gəlir, daxili gözəlliyini itirir. Dil onu pozan, korlayan hallara

isə müqavimət göstərir, onları rədd edir, necə insan bədəni yad ünsürləri rədd edir" (M.İbrahimov).

Müəllimin nitq mədəniyyətində mühüm yerlərdən birini də nitqin zənginliyi tutur. Zəngin nitq əslində danışanın çoxlu söz ehtiyatının olması, ondan yerli-yerində istifadə etməsidir. Söz ehtiyatı zəif olanlar nitqlərində tez-tez lüzumsuz fasilələrə yol verir, dinləyicini yorurlar. Bu zaman nitqin sistemliliyi də pozulur. Nitqdə işlənən dil vasitələri nə qədər rəngarəng, çoxçalarlı olarsa, nitq də o qədər zəngin olar. Bəzi natiqlər eyni dil ünsürlərini çox təkrarlayır və

bunu nitqin zənginliyi sayırlar. Unutmaq olmaz ki, dinləyici hər dəfə yeni söz eşitmək istəyir, nəsə maraqlı bir şey bilməyə can atır. Eyni intonasiya tərzı də auditorıyanı narazı salır, bezdirir. Nitqin zənginliyi daha çox mütaliə mədəniyyəti ilə bağlıdır. M.Qorki demişdir: "Bədii ədəbiyyat oxumağa vaxt tapmaq lazımdır, yoxsa adamın beyni quruyar". Hər bir bədii ədəbiyyat yeni bir dünyadır, adam orada yeni-yeni sözlər və əhvalatlarla, adlarla qarşılaşır. Ona görə də müəllim təkcə öz nitqinin yox, şagirdlərin də nitqinin zənginliyi qayğısına qalmalı, onlarda nitqin dəqiq ifadəsi üçün söz seçmək bacarığı formalaşdırmalıdır. Ana dilinin söz xəzinəsinə dərinədən bələd olmaq, az sözlə geniş Nitqin təmizliyi hər bir nitq sahibi, o cümlədən müəllim üçün vacib keyfiyyətdir. Prof. H.Həsənov təmiz nitqə belə tərif verir: "Əxlaq normalarından kənara çıxmayan, yararsız, yad ünsürlərdən uzaq olan və milli ədəbi dilin qayda və

qanunlarına uyğun gələn nitq təmiz nitq adlanır” (5, 96). A.Məmmədov bu barədə belə yazır: “Fikrini ədəbi dildə ifadə edən hər kəs nitqin təmizliyinə xüsusi fikir verməlidir. Yəni onun nitqində dialekt sözləri, yersiz əcnəbi ifadələr, jarqonlar, vulqarizmlər, tüfeyli sözlər və s. işlədilməməlidir.

Bunlar nitqi korlayır, onun sahibi haqqında mənfi fikir formalaşdırır” (6, 33).

Müəllim öz nitqində və şagirdlərin danışığında bu hallara qarşı ciddi mübarizəaparmalı, şagirdləri başa salmalıdır ki, uğurla işlənən milli söz olduğu halda, əcnəbi sözlərdən istifadə nitqimizi korlayır. Məsələn, “soyuducu” sözü olduğu halda, “xolodilnik” işlətməyə nə ehtiyac var. Çox təəssüf ki, bir çox soydaşlarımızın dilində nəinki bu sözlər, hətta ehtiyac olmadan həm milli, həm də əcnəbi kəlmələrin olduğu cümlələr işlədirlər: “Uje oxumuşam”; “Bir çaşka çay gətir” və s. V.Q.Belinski çox haqlı olaraq deyir ki, “Qüvvədə olan iki sözdən (əcnəbi və ya ana dilinə məxsus sözlərdən) biri kimi əcnəbi sözünü işlətmə sağlam ağılı və sağlam zövqü təhqir etmək deməkdir”. Müəllimlərin əsas vəzifəsi yersiz əcnəbi sözlərin, məhəlli (dialekt) söz və ifadələrin, vulqarizmin qarşısını qətiyyətlə almaq, bu cəbhədə ardıcıl və prinsipal mübarizə aparmaqdır.

Gələcəyin qurucularını yetişdirən müəllim öz sənəti, peşəsi etibarilə həmişə müqəddəs olub və olacaqdır. Respublikamızıın tanınmış ziyalılarından biri olan Bahəddin Yunusovun müəllimlərə müraciətlə yazdığı bir

mə-qaləsindəki bu sözlər indi də öz aktuallığını itirməmişdir: “Əziz müəllimlər!.. Biz sizin köməyinizlə müstəqillik yolunda kövrək addımlarını atan dövlətimizin ən mühüm atributu olan Azərbaycan dilini və millətimizin ən zəngin xəzinəsi sayılan ədəbiyyatı öyrənməli, qorumaq və yaşatmalıyıq. Bütün bunlar isə tədrislə sıx bağlı olan məsələlərdir” (10, 70). Söz sərrafı olan müəllim, xalqın daim yanan çırağı olan müəllimlik sənəti elmin öyrədilməsinə, bilikli şəxsiyyətlərin yetişməsinə, bütövlükdə isə millətin mənəvi diriliyinə xidmət edir və edəcəkdir.

İCTİMAİ-MƏİŞƏT NATİQLİYİ

Məişət natiqliyi qədim tarixə malikdir. O, xalq həyatının, məişətinin inkişafı ilə əlaqədar yaranıbdir. Bizcə, o biri növlərə nisbətən məişət natiqliyi Azərbaycanda daha erkən yaranıb püxtələşmişdir. İlk nümunələrinə şifahi xalq ədəbiyyatında rastlaşdığımız məişət natiqliyi fikrimizi sübut etməyə əsas verir.

*Əzizim, ulu dağlar,
Çəsməli, sulu dağlar,
Burda bir igid ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar.*

Məişət natiqliyi haqqında fikir söyləyən Kamil Əliyev yazır: «Eramızdan əvvəl V-IV əsrlərdə Afinada məi-

şət natiqliyinə böyük əhəmiyyət verilirmiş. Müharibələrdə həlak olan igidlərin cəsədi sərv ağacından düzəldilmiş tabutlara qoyularmış. Həmin tabutlar üçün uca bir yer düzəldilərmiş. Təntənəli dəfn mərasimi başlanarmış. Tabutlar qəbirə endirilib üstü örtüləndən sonra matəm mitinqi olarmış. Həmin mitinqdə ən məşhur natiq – siyasi xadim nitq söyləyər, həlak olanların igidliyini yüksək qiymətləndirər və dinləyicilərə vətənpərvərlik ideyaları aşılarmış.

Analoji fikir Ə.Haqverdiyev tərəfindən də söylənilir. Böyük mütəfəkkir yazır: «Qədim Azərbaycanda böyük qəhrəmanlar üçün ağlamaq bir adət idi. Qəhrəman ölənin günü camaatı bir yerə toplayırdılar. Bu toplantıya «yuq» deyirdilər. Toplananlar üçün qonaqlıq düzələrdi, xüsusi dəvət edilmiş yuqçular isə ikisimli qopuz çalıb oynardılar. Yuqçu əvvəlcə mərhum qəhrəmanın igidliklərindən danışır, onu tərifləyirdi. Sonra isə qəmli havaya keçib şanlı qəhrəman üçün ağı deyirdi».

Belə ağılar həm nəzm, həm də nəsr formasında şifahi xalq ədəbiyyatında indi də varlığını qoruyub saxlayır. Məsələn, nəsr formasında: «Açılmayan tufəngin, sivrilməyən xəncərin öz canına qurban! Ay kimi doğdun, gün kimi batdın! Minəndə at bağıri yardım, düşəndə yer bağıri yardım! Saydığına salam verdin, düşməninə dirsək göstərdin... ağzuvun kəsərli sözünə anan qurban!»

Nəsr forması ilə bağlı yuxarıda məlumat verdik. İlk yazılı abidələrimizdən biri Azərbaycan xalqının məişətini, qədimliyini sübut edən, ensiklopedik nümunəmiz

olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında məişət nətiqliyinin nümunəsi kamil şəkildə özünü göstərir. Xalq mərasimlərini, adət-ənənələri, xalq məişətini dolğun şəkildə əks etdirən bu qədim və əvəzsiz abidədə Banuçiçək başının tacı, igid, qəhrəman nişanlısı Beyrək üçün göz yaşı tökərək bu ağını deyir:

Vay, ay duvağın ayası! Vay alnım-başım umuru!

Vay şah igidim, vay şahbaz igidim!

Doyunca üzünə baxmadığım, xanım igit!

Qanda getdin məni yalnız qoyub, canım igit!

Məişət nətiqliyinin bu qolu indi də yaşamaqdadır. Söylənilən qəbirüstü nitqlər, yazılan nekroloqlar bu gün də davam etdirilir.

Məişət nitqinin geniş yayılmış forması toy mərasimlərində tamada – masabəyilərin nitqidir. Müxtəlif peşə sahibi olub, həm də tamada kimi fəaliyyət göstərən bu nətiqlərin nitqini məclis əhli maraqla dinləyir, ondan eşitdikləri musiqi qədər həzz alır. Lakin həmişə belə olmur. Toy nətiqlərinin bir qismi çıxışında münasib söz və ifadələri tapıb işlədə bilmir, fikrini ardıcıl şəkildə izhar etməkdə çətinlik çəkir, şablon ifadələr işlədir, hamının dəfələri eşitdiyi şeirləri söyləyir, əhvalatları danışır, uzunçuluq edir, eşidənləri yorur. Halbuki müasir zövqlə bəzədilmiş toy salonlarında dilimizi yaxşı bilən, onun ifadə vasitələrindən məqamına görə istifadə etməyi bacaran nətiqlər çıxış etməlidir.

Məişət natiqliyinin geniş yayılmış qollarından biri də sağlıq nitqidir. Sağlıq yubileylərdə, şənliklərdə, toylarda, mərasimlərdə söylənir. Sağlıq nitqlərində əsas yerlərdən birini tutan təbriklər müxtəlif məzmununda olur. Burada natiqin səmimiyyəti, arzu və istəkləri nitqin əsasını təşkil edir. Maraqlı cəhətlərdən biri odur ki, məişət anlayışı bütün xalq həyatını əhatə etdiyi kimi, məişət natiqliyi də geniş və əhatəli bir sahəni əks etdirir. Natiqlik sənətinin digər növləri və onların qolları məişət natiqliyi ilə əlaqəlidir.

EKRAN NİTQİ

Buna telenitq də deyilir. Ekran nitqi kütləvi informasiya vasitələrindən ən dəyərlisidir. Bu nitq həm yazılı, həm də şifahi nitqin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Telenitq monoloji və dialoji formalarda olur, məzmun hərəkəti təsvir və səs ifadəsi ilə dinləyiciyə çatdırılır. Televiziya verilişləri zamanı bəzən təsvir, bəzən də sözün rolu ön plana çəkilir. Şübhəsiz ki, hər bir halda sözün, nitqin publisistik funksiyası daha geniş olur.

Çoxmilyonlu auditoriya üçün səsləndirilən bu nitq də ədəbi dilin normalarına ciddi bir şəkildə riayət edilir. Danışan fikrini çatdırmaq üçün münasib formaları tapmağa, dilin sinonim vasitələrindən yerli-yerində istifadə etməyə, cümlələri düzgün qurmağa çalışır. Burada orfoepik normaları – ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmək daha vacib sayılır. Teleekran ədəbi dilin, xüsusilə orfoepik tə-

ləffüzün təbliğatçısı, yayıcısı, tənzimləyicisi olduğundan bu verilişlərdə həmin qaydalara xüsusi qayğı və tələbkərliliklə yanaşılır, əməl edilir və tələb olunur ki, danışanın nitqi diksiya baxımından aydın olsun, səslər öz məxrəcində deyilsin.

Hər bir söz, söz qrupu ədəbi tələffüz normalarına uyğun, aydın, emosional və təsirli bir şəkildə tələffüz edilsin.

Ədəbi tələffüz təkcə səs və sözlərin düzgün deyiliş qaydalarından ibarət deyil. Vurğu, ritm, tembr, pauza kimi prosodik ünsürlər də bu anlayışa daxildir.

Bu mənalı səslənmə vasitələrindən düzgün istifadə telenitqin gözəlliyi, təsir effekti baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Tamaşaçılar televiziya verilişlərindən etalon səviyyəli nitqi eşidir və əxz edirlər. Məktəblərimizdə teleekranda səsləndirilən nitqdən, aktyor və ya diktör oxusundan xarakter parçalar lentə köçürülərək nitq inkişafı məqsədilə aparılan məşğələlərdə nümunəvi səsli vəsait kimi istifadə olunur. Həmin məşğələlərdə səsli nitq nümunələri təhlil edilir, onların ədəbi dil, o cümlədən orfoepik tələffüz, intonasiya normalarının gözlənilməsi baxımından məziyyəti göstərilir. Belə vəsaitlər üzrə aparılan iş məktəblərdə ədəbi dilin öyrənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir.

Çox təəssüf ki, teleekranlarda (xüsusən özəl kanallarda) çıxış edənlərin nitqində ədəbi dildən, onun normalarından uzaqlaşma halları da müşahidə edilir. Bu daha

çox ədəbi tələffüz normalalarının pozulmasında özünü göstərir. Danışanların nitqində yerli şivəyə, adi danışiq dilinə xas olan qüsurlara (məsələn; qəbul, münasibət, av-vam, məhşur, yəni, sa`naye, təyyin, məsəlçin, belənçik, nərazılıq, gorə, məytəf və s.) yol verilir. Belə qüsurların bir qismi söz vurğusunun qüsurlu deyilməsindən irəli gəlir. Məsələn; şu`ra, si`pər, peda`qoq, mü`xtəlif, dü`nya, nəzə`riyyə, psixolo`ji, sı`ğorta, ma`nevr, o`xu, da`ha, i`sim, si`fət və s.

Ekran nitqində müşahidə olunan digər qüsurlar orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqli olan söz və qrammatik formaların yazıldığı kimi deyilməsi və ya oxunmasıdır. Məsələn; yarpaqlar (yarpa[x]lar əvəzinə), vətəndən (və-tənnən əvəzinə) alırlar (alıllar əvəzinə), qanlı (qannı əvəzinə), başlayır (başlıyır əvəzinə), alsa idi (alseydi əvəzinə) və s.

Bir sözlə, televiziya verilişlərində (eləcə də radio verilişlərində) qüsursuz, təmiz, etalon səviyyəli, canlı, təbii Azərbaycan dili səslənməlidir. Lakin bu tələbə həmişə riayət olunmur. Məsələn, “Sizi ünsiyyətə dəvət edirik” adlı bir televiziya verilişində ünsiyyətin vacibliyindən dönə-dönə bəhs olunurdu. Amma çox təəssüf ki, verilişin iştirakçıları rusdilli idilər, azərbaycanca çətin danışdılar. Belə çəkilişlərə dilimizi yaxşı bilənlər, nitq qabiliyyəti olanlar cəlb edilsə, veriliş daha məqsədəuyğun, daha ünsiyyətçil olar.

Ədəbi dilimizin, mədəni nitqin tənzimləyicisi, yayıcısı olan ekran nitqində qüsurlara yol verməmək üçün te-

leverilişlər ciddi redaktə olunmalıdır. Verilişin hansı kanalda getməsindən asılı olmayaraq, orada ədəbi dilimizin qaydalarına, o cümlədən orfoepik normalarına ciddi bir şəkildə riayət edilməlidir. Bu nitq aydın, ardıcıl, düzgün, təmiz, rəvan, sadə, təsirli olmalıdır ki, geniş ünsiyyətə lazımı səviyyədə xidmət edə bilsin.

YAZILI NİTQ

Yazılı nitq şifahi nitqdən sonra meydana çıxan dil hadisəsidir. O, müəyyən məqsədlə bağlı, müxtəlif tələbləri ödəmək üçün yaranmış və uzunmüddətli təkmilləşmə, formalaşma yolu keçmişdir. Şifahi nitqdən fərqli olaraq yazılı nitq əsasən ədəbi dil çərçivəsində inkişaf edir. Ona görə də şifahi nitqdə rast gəlinən qeyri-ədəbi dil ünsürləri çox zaman yazılı nitqdə əks olunmur.

Şifahi nitqdən fərqli olaraq yazılı nitqin özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri vardır.

1. Yazılı nitq yazılır və oxunur.
2. Yazılı nitqdə elmi, texniki, siyasi və digər terminlər çox işlənir.
3. Yazılı nitqdə sadə, geniş və mürəkkəb cümlələrdən çox istifadə olunur.
4. Yazılı nitq ədəbi dilin əsasında formalaşmış inkişaf edir.
5. Yazılı nitqdə intonasiya, fasilə, vurğu və s. şifahi nitq ünsürlərini əks etdirən durğu işarələrindən istifadə olunur.

6. Yazılı nitqdə mimika və jestlərdən istifadə olunmadığından fikrin bütün incəliklərini sözlərin müxtəlif mənə çalarlarından istifadə etməklə təsvir etmək lazım gəlir.

7. Yazılı nitq hər hansı bir məlumatın, fikir xəzinəsinin nəsildən-nəslə keçməsində əsas rol oynayır.

8. Yazılı nitqin sürəti şifahi nitqə nisbətən çox aşağıdır.

9. Yazılı nitqdə danışığ səsələrini özündə əks etdirən hərflərdən istifadə edilir.

Yazılı nitq tam, dəqiq, subyektiv və məntiqi olan nitqdir, ətraflı və böyük quruluş mürəkkəbliyinə malikdir. Şifahi nitq isə daha yığcam, şəraitlə bağlı ünsiyyət formasıdır. Yazılı nitq dövlət tərəfindən təsdiq olunmuş, müəyyən qaydalara – orfoqrafiya qaydalarına əsaslanır. Bu qaydalara əməl etmək bu dilin daşıyıcıları, həm də onu öyrənmək istəyənlər üçün vacibdir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Natiqliyin sahələri hansılardır?
2. İctimai-siyasi natiqlik hansı mövzularda öz ifadəsini tapır?
3. Son bir ildə ölkə Prezidentinin hansı çıxışını televiziya izləmişiniz və bu çıxışı necə xarakterizə edərsiniz?
4. H.Əliyevin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yeri.
5. Diplomatik natiqliyi ictimai-siyasi natiqlikdən fərqləndirən cəhətlər nədir?
6. M.Ə.Rəsulzadənin diplomatik natiqliyi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

7. Akademik natiqliyin Azərbaycanda yaranma tarixi neçənci əsrə düşür?
8. İctimai-məişət natiqliyinin digər natiqlik sahələrindən fərqi nədir?
9. Məhkəmə natiqliyinin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?
10. Orfoqrafik norma hansı nitq üçün əsasdır?

Çalışma. Verilmiş nümunəni öz sözlərinizlə ifadə edin.

Dolmuşam, yamanca payızlamışam.

Xəzəllər üstünə xəzəllər yağır.

Kirpiyin üstündə bir damla yaşam,

Mənə təzə ad qoy, "ay payız" çağır.

Sonuncu ümid də "əlvida" deyir,

Ömür su üstünə yazılan yazı.

Daha əllərin də əlimdə deyil,

Yollarım qarışıb, fikrim də azıb.

Sərgərdən küləkdə yarpaqlar uçur,

Xəzəl pıçıltısı qərrib bir səsdə.

Bu dərddən mən çoxdan çıxıb gedərdim,

Gedərdim, bu payız yolumu kəsdi. (S.Abdin).

Çalışma. Tərcümeyi-halınızı yazın.

Çalışma. Diplom işi üçün bir rəy hazırlayın.

Çalışma.

Göylərə baxıram qapısı bağlı,

Yerlərə baxıram bağçalı, bağlı. (S.Vurğun).

Verilmiş nümunədə qafiyə təşkil edən sözlər nədir?

Çalışma. Ramin Səfərovun özünümüdəfiə nitqini dinləyin və fikrinizi yazılı şəkildə ifadə edin.

Testlər

1. Biri nətiqlik sahəsi deyil:

- A) Siyasi nətiqlik
- B) Bədii nətiqlik
- C) Publisistik nətiqlik
- D) İşgüzar nətiqlik.

2. Azərbaycan nümayəndə heyəti üzvünün Avropa Şurasındakı çıxışı nətiqliyin hansı sahəsinə aiddir?

- A) İnzibati-idarə nətiqliyi
- B) Siyasi nətiqlik
- C) Akademik nətiqlik
- D) İşgüzar nətiqlik.

3. Professorun auditoriyada oxuduğu mühazirə nətiqliyin hansı növünə aiddir?

- A) İşgüzar
- B) Akademik
- C) İnzibati-idarə
- D) Bədii.

4. Şeir, nəsir, mələhətlə, emosional ifadə edilməsi nətiqlik sənətinin hansı sahəsinə aiddir?

- A) Akademik
- B) Bədii
- C) İşgüzar
- D) Siyasi.

5. Baş həkimin xəstəxana işçiləri və həkimlərlə keçirdiyi iclasdakı çıxışı nətiqliyin hansı növünə aiddir?

- A) Bədii
- B) İnzibati-idarə
- C) Akademik

D) İşgüzar.

6. Düzgün cavabı göstərin.

- A) Jestləri natiqlər eyni cür tətbiq edirlər.
- B) Yersiz jestlər gülüş doğura bilər.
- C) Nitqdə mimikasız da keçinmək olar.
- D) Gözəl natiq jestsiz də təsirli nitq söyləyə bilər.

7. Professorun auditoriyada oxuduğu mühazirə hansı növə aiddir?

- A. Bədii
- B. İnzibati-idarə
- C. İşgüzar
- D. Akademik.

8. Vurğu ilə bağlı düzgün fikri göstərin:

- A) Türk mənşəli sözlərdə vurğu sözün əvvəlində olur
- B) Şəkilçilər vurğu qəbul etmir
- C) Vurğu hecalardan birinin digərinə nisbətən qüvvətli deyilməsidir
- D) Alınma sözlər vurğu qəbul etmir.

9. Biri natiqliyin sahəsi deyil:

iqtisadi natiqlik
siyasi natiqlik
işgüzar natiqlik
akademik natiqlik.

10. Mimika və jestlərə aid fikirlərdən biri doğru deyil:

- A) Siyasi nitqdə jest və mimikadan istifadə etmək olmaz.
- B) Mimika və jestlərdən yalnız şifahi nitqdə istifadə edilir.
- C) Mimika və jestlər həm təsdiq, həm də inkar ifadə edir.
- D) Mimika və jestlər əsas nitqdə yardımçı mahiyyət daşıyır.
- E) Yazılı nitqdə jest və mimikadan istifadə etmək olmaz.

III BÖLMƏ

MƏDƏNİ NİTQƏ VERİLƏN BAŞLICA TƏLƏBLƏR

Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Bu anlayışa danışq mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyəti də daxildir. Belə yüksək mədəniyyətə yiyələnən şəxs cəmiyyətin ictimai həyatında, onun hər hansı bir sahəsində fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur. Xüsusən, ziyalıların nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi vacib sayılır. Yazıçılar, müəllimlər, aktyorlar, radio və televiziya işçiləri, jurnalistlər, bədii söz ustaları nitqinin təsirliliyi, obrazlılığı, ifadəliliyi, məntiqliliyi, zənginliliyi ilə fərqlənməli, başqaları onların danışığından, oxusundan, yazdıqlarından nümunə götürməlidir.

Nitq mədəniyyəti ədəbi dil normalarının toplusu olub, onların qanunauyğunluğu, formalaşması və onlara yiyələnmək haqqında elmdir.

Nitq mədəniyyəti xalqın səviyyəsi ilə ölçülür. Məlumdur ki, mədəni səviyyə xalqın bütün təbəqələrinin öz ana dilini bilməsi, ona qayğı göstərməsi, onu sevməsi ilə bağlıdır.

Nitq mədəniyyəti nitqin müxtəlif şəraitində məzmun və məqsəduyğun olaraq ədəbi dilin yazılı və şifahi

formalarından, ifadəlilik vasitələrindən istifadə edə bilmə bacarığıdır. Bu anlayış dilin mənimsənilməsinin iki pilləsini özündə birləşdirir:

1) Düzgün nitq yazan, oxuyan və danışanın nitq normalarını gözləməsi;

2) Nitq məharəti: təkcə nitq normalarını deyil, həm də mövcud variantlarda məzmun baxımından dəqiq, üslub və situativ cəhətdən daha uyarlı dil vahidini seçib işlədə bilmək.

Nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubiyatın vəhdətidir.

Nitq mədəniyyəti insanın yüksək ictimai mədəniyyəti, təfəkkür mədəniyyəti, dilə şüurlu sevgisi, ən yüksək keyfiyyətidir. İnsanın nitqi onun iç dünyasını aşkarlayan başlıca vasitədir. Adamları tanımaq, onlara bələd olmaq üçün, hər şeydən əvvəl ünsiyyətə girmək, təmasda olmaq lazımdır.

Maraqlı və canlı danışmaq aləmi səslərin deyiliş tərzini, işlənmə forması ilə çox bağlıdır. K.S.Stanislavskinin dediyi kimi, "Sadə və gözəl danışığı bacarmaq özü bir elmdir və onun xüsusi qanunları var".

Yaxşı nitqi, mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər vardır ki, bunlar nitqin normativliyidir. Həmin tələblər bunlardır: aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, təmizlik, münasiblik, ifadəlilik, orijinallıq, səmimilik və s.

NİTQİN AYDINLIĞI

Aydınlıq ifadə üsuludur, ifadə olunan fikrin asan qavranılması üçün o, həmişə diqqət mərkəzində olur. Nitq üçün aydınlıq, səlislik və yığcamlıq yüksək qiymətləndirilir. Bunların içərisində aydınlıq ən vacib üslubi keyfiyyət kimi ön sırada durur. Nitqin düzgünlüyü fikrin aydın ifadəsinin ilkin şərti sayılır. İnsan ifadə edəcəyi mövzu haqqında mükəmməl məlumata malik olub onu dərindən və yaxşı bilirsə, müvafiq dil vasitələri hesabına nitqində sözcülüyə yol verməz, fikrini maraqlı qurar, dolşıq cümlələrə deyil, sadə, münasib cümlələrlə deyəcəyi faktları ifadə etməyi bacarar.

Nitq zamanı aydınlığın pozulması bir sıra hallarla bağlıdır. Bura danışanın sözlərin mənasını, işlənmə məqamını yaxşı bilməməyi, söz ehtiyatına mükəmməl yiyələnməməyi daxildir. Məsələn, danışıda belə cümlələr eşidirik: "O, qapının zəngini çaldı"; "At ilxısında yaxşı atlar vardı"; "Sənə müvəffəqiyyət uğurları arzulayıram"; "Biz bunlara müdaxilə göstərməyə çalışırıq" və s. "Aydın nitq aydın təfəkkürün, düşüncənin məhsuludur", "Dili dolşıq şəxsin fikri də dolşıq olur" – cümlələrinin təsdiqinə Ü.Hacıbəyovun "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyasında Məşədi İbadın Rza bəyə dediyi bir replikada aydın görünür: "A kişi, sən elə qəliz danışırısan ki, "Tarixi-Nadiri" yarıya qədər oxumuşam, mən başa düşə bilmirəm. Bu yazıqlar haradan başa düşsünlər?"

Biz tələbələri ixtisaslarına aid ədəbiyyatı oxuyub öyrənməklə, izah edib misallar gətirməklə məhdudlaşmamağa çağırırıq. Onlar siyasi, sosial, elmi, iqtisadi yenilikləri özündə əks etdirən, gündəlik mətbu orqanlarda çap olunan publisistik yazıları da oxuyub təhlil edir, biliklərini artırmağa xidmət edən bədii ədəbiyyatla, oçerklərlə, həyatın hər sahəsinə aid müxtəlif materiallarla bir vətəndaş kimi tanış olurlar.

Nitqin aydınlığı tələffüzlə sıx bağlıdır. Dil səsləri öz məxrəcində deyilməsə, hecanın tələffüzdən düşməsi, normal intonasiyaya əməl olunmamağı, bütün cümlələrin ya yüksək, ya da alçaq templə deyilməsi, idmanla bağlı çəki dərəcələrinin və ya rəqəmlərin ardıcıl və sürətlə sadalanması, sözlərin sonunda bəzi hərflərin buraxılması şəxsən savadı, dünyagörüşü, mütaliəsi ilə, söz ehtiyatının kəmiyyət və keyfiyyətə azlığının nəticəsidir. Sadalanan nöqsanları aradan qaldırmaq üçün aşağıdakılar nəzərdə saxlanılmalıdır.

1) Nitqin aydınlığına nail olmaq üçün danışılacaq mövzu öncə ətraflı öyrənilməli, lazımi material hazırlanmalıdır;

2) Material fikirdə və ya yazılı qeydlərdə sistemləşdirilməlidir;

3) Nəzərdə tutulmuş sübut, dəlil və ya faktları ifadə edəcək sözlər məntiqi vurğu hesabına aydın nəzərə çarpdırılmalıdır;

4) Nitqin əsas hissəsindəki söz, ifadə və cümlə aydın tələffüz edilməli, "bunun" əvəzinə "munun", "gətirdi"

əvəzinə "gətədi", "gəl gedək" əvəzinə "gə gedəy", "ona görə" əvəzinə "oa gora", "nə üçün" əvəzinə "nösün" və s. deyilməməlidir.

5) Məzmunu uyğun intonasiya seçilməli, düzgün diksiya ilə ifadə olunan nitqin başa düşülməsinə (diksiyanın pozulması sözlərin, ifadələrin başa düşülməsini, fikrin anlaşılmasını çətinləşdirir) cəhd göstərilməlidir. Çıxış edənlər (mühazirəçi, məruzəçi, lektor, diktör, müəllim və başqaları) səsini, nəfəsini idarəetmə bacarığını təkmilləşdirməli, diksiya ilə bağlı şivə qüsurlarını düzəltməlidir, yəni nitqin səs mədəniyyətinə yiyələnməlidirlər.

NİTQİN DÜZGÜNLÜYÜ

Nitqin düzgünlüyü eyni dərəcədə onun forması və məzmununa hesablanmış anlayışdır, yəni formaca və məzmunca düzgün qurulmuş nitqdır. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün təkcə qrammatik qaydalara riayət etmək azdır, ədəbi dilin digər normaları da nəzərdə saxlanılmalıdır. İlk növbədə cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları pozulmamalıdır.

Hadisələr, faktlar, onların səbəb-nəticə əlaqələri bilərəkdən təhrif olunmuş şəkildə dilə gətirilməməli, realıqdan uzaqlaşma hallarına, yalan məlumatlara, layiq olmayan təriflərə, nöqsanların ört-basdır edilməsinə yol verilməməlidir. Deməli, düzgün nitq ifadə olunan fikrin həqiqiliyindən, doğru-dürüslüyündən çox asılıdır.

Tarixi reallığı düzgün qiymətləndirə bilməyən natiqin, mühazirəçi, məruzəçi, icmalçının çıxışı dil normalarına cavab versə də, düzgün nitq sayıla bilməz. Nitqin düzgünlüyü yalnız o zaman təmin oluna bilər ki, nitq söyləyən şəxs bədii təsvir vasitələrindən, sinonimlərdən, obrazlı ifadələrdən, yeri gəldikcə atalar sözləri, zərbi-məsəllərdən, aforizmlərdən də məqamında bəhrələnsin.

Deməli, nitqin düzgünlüyü üçün məntiqi və qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş cümlələr əsas götürülməklə ədəbi tələffüz qaydaları gözlənilməli, normal diksiya, nitq fasilələri, məntiqi vurğu nəzərdə saxlanılmalıdır. Nitqi ağırlaşdıran, məzmunun dinləyicilərə çatdırılmasını çətinləşdirən, həcmcə böyük, dolaşlıq, təmtəraqlı cümlələr işlədilməməlidir.

Nitqin düzgünlüyü natiqlə dinləyicilər arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir. Nitqin düzgünlüyü eyni dərəcədə onun forması və məzmununa hesablanmış anlayışdır, yəni formaca və məzmunca düzgün qurulmuş nitqdır. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün təkcə qrammatik qaydalara riayət etmək azdır, ədəbi dilin digər normaları da nəzərdə saxlanılmalıdır. İlk növbədə cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları pozulmamalıdır.

NİTQİN DƏQİQLİYİ

Nitqin dəqiqliyi şüur və təfəkkürün bağlılığı nəticəsində təzahür edir. Hələ qədim yunan mütəfəkkiri Arisotel və Qədim Romanın məşhur natiqi Siseron nitqin bu keyfiyyətinə nəzər tuşlamış və dəqiqliyin anlaşıqlıqda təməl olduğu qənaətinə gəlmişlər. "İnsan nəyi düzgün dərk edirsə, təsəvvürə gətirirsə, onun haqqında düzgün danışa bilər", – deyən V.Q.Belinski isə danışanın nitqin predmetinə bələdlik faktını ön plana çəkirdi.

Dəqiqlik anlayışı düzgünlük kimi də başa düşüldüyündən nitqə məzmun planında baxılması unudulmamalıdır. Lakin düzgün nitqin ən başlıca tələbi kimi onun anlaşıqlı olmasını təmin edir və dəqiqliyin, bir növ bünövrəsi rolunda çıxış edir. Düzgün qurulmayan nitq (cümlə quruluşu, informasiyanın əks olunması üçün istifadə olunan digər vasitələrin seçilməsi, təkrarlar və s.) nitq, təbii ki, dəqiq ola bilməz.

Nitq prosesində sözlər vasitəsi ilə əşya, hadisə və proses haqqında düzgün məlumat vermək niyyətində oluruq. Bu zaman hər birimizin yeganə və ən etibarlı köməkçisi söz olur. Yaddaş mexanizminin imkanları daxilində hər birimizin özünəməxsus "söz xəzinəsi" mövcuddur. Bu xəzinənin zənginləşməsi və qorunub saxlanılması bir zərurətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı fərdlərdə yaddaş və söz ehtiyatı göstəriciləri eyni deyildir. N.Nekrasov bu incəliyi nəzərdə tutaraq yazırdı: "Dildə

istənilən fikri dəqiq əks etdirmək üçün sözlər yetərincədir. Bircə aqlımızın kütlüyü olmayaydı".

Nitqin dəqiqliyi müəyyən faktorlarla şərtləndiyindən aşağıdakıları yadda saxlamaq lazımdır:

1. Nitqin dəqiqliyi nitqin predmetinə bələdlikdən asılıdır. Burada başlıca şərt danışanın özünün və digər kişinin nə haqda danışmasını bilməlidir. Lakin müəyyən məqamlarda bir çox səbəbdən bu şərtin gözlənilməsi mümkün olmur.

Məşhur portuqaliyalı dəniz səyyahı Vasko da Qama ilk dəfə Afrika qitəsini dövr edib Hind okeanına daxil olarkən (1497-98-ci il) gəmi heyəti dalgaların sahilə tulladığı qeyri-adi meyvələri görür. Hind qozunu tanımayan dənizçilərin bu meyvələri bir-birinə göstərərək "kokos"¹ sözünü işlətdikləri yerli əhalinin diqqətindən yayınmır. "Kokos" sözü beləcə həyata vəsiqə qazanır.

2. Nitqin dəqiqliyi dil sisteminə tam bələdliklə bağlıdır. Dilin leksik, semantik, qrammatik qanunauyğunluqlarına bələdlik ön plana çəkilir. Tutaq ki, hər hansı xarici dildə danışmaq istəyən adam öz fikirlərini formalaşdırma bilmir. Bu onun dilin incəliklərinə yetərli bələd olmadığının nəticəsidir. Digər tərəfdən, hətta dilin gözəl bilicilərinin də sinonim sözlərin sırasından daha uğurlusunu seçməsində çətinliyi az olmur.

3. Nitqin dəqiqliyi vərdiş və bacarığın səviyyəsinə də asılıdır. Bununla belə həm nitqin predmetinə gözəl bələd olan, həm də dilin incəliklərini dərinlən bilən

¹ Portuqal dilində "meymun" deməkdir.

hər kəsin öz fikirlərini dəqiq ifadə edə biləcəyinə tam təminat vermək çətinidir. Bunun üçün öz fikirlərini şərh etmək bacarığı tələb olunur.

Fikir söyləyərkən dəqiqlik əsas şərtədir. Fikir dəqiq ifadə olunmalıdır, söz düzgün tapılmalıdır. "Toyuq qızın tökdüyü buğdanı yeyir, qorxaq quşlar uçub gedirdi" cümləsində fikir düzgündür, ancaq o qədər də dəqiq deyil; "toyuqlar qızın səpdiyi buğdanı dənləyir, ürkək quşlar uçub gedirdi" variantı daha dəqiqdir. "Murad dərəcə gedir" cümləsini isə belə dəqiqləşdirmək olar; "Murad məktəbə gedir".

Dəqiq söz işlətmə dilin leksik sistemində olan sözlərin semantik mənasını, sinonimliyi, çoxmənalılığı, terminləri, müxtəlif funksional üslubları və qrammatik formaları yaxşı bilməyi tələb edir. Dilin sinonimlik imkanlarından istifadə edərək lazım olan sözün seçilib işlədilməsi nitq üçün çox vacibdir. Dilimiz respublikamızın müstəqillik qazanması ilə, həqiqi mənada dövlət statusu almasından, bütün sahələrdə qeyd-şərtsiz tam və yeganə ünsiyyət vasitəsi kimi hərtərəfli işlənməyə başlamasından bəri bədii, elmi və publisistik yazıların, mətbu orqanların dili də, radio-televiziya verilişlərində, teatr tamaşalarında aktyor və diktorların, müəllim, şagird və tələbələrin nitqi də dəqiqləşmiş, düzgün işlədilməkdə sistem şəklini almışdır.

NİTQIN YIĞCAMLIGI

Nitqin yığcamlığı geniş anlayışdır. Burada yığcamlıq dedikdə müxtəsərlik, fikrin qısa və aydın, lakonik şəkildə ifadə olunması nəzərdə tutulur.

Yığcamlıq fikrin ən zəruri sözlərlə, söz birləşmələri və cümlələrlə ifadə olunmasıdır. Bu, nitqdə sözçülüyə, uzunçuluğa qarşı qoyulan bir anlayışdır. Sözçülük, əsasən, iki formada özünü göstərir:

a) nitqdə artıq, lüzumsuz sözlərin, ifadələrin işlənməsi, fikrin təkrarı, eyni bir mətləbin ayrı-ayrı cümlələrlə bir neçə dəfə ifadə olunması;

b) çox danışmaq, uzunçuluq, çərənçilik. “Çox yeməkdən, çox danışmaqdan və çox yatmaqdan uzaqlaşmalıyıq” (İslamın prinsiplərindən).

Yığcam danışa bilmək insanda çox vacib keyfiyyətlərdəndir. Hər kəs özünün və başqasının danışığına (eləcə də yazısına) bu cəhətdən tənqidi münasibət bəsləməli, imkan daxilində yığcam, həm də məntiqi danışmağı bacarmalıdır.

Fikri əhatə etməklə qısa demək bacarığı istedad əlamətidir. İstedadla bağlı olan yığcamlıq söz söyləyəndən deyəcəyini ölçülü-biçili, geniş mətləbləri yığcam şəkildə deməyi, vaxt almamağı, təkrarçılıqdan qaçmağı, məlum olanları yenidən xatırlatmamalı, başqalarını yormamağı tələb edir.

Yığcam nitq danışandan dərin bilik, həssas düşüncə, zəngin lüğət ehtiyatı tələb edir. Yığcamlıq məzmunu dol-

ğün əhatə edən adekvat formadır. Burada fikir geniş, sözlər az, məna dərin olmalıdır. Babalarımız həmişə yığcamlığı gözləmiş, uzunçuluğa, yoruculuğa qarşı mübarizə aparmışlar. Məsələn, “uzun sözün qıyası” (Atalar sözü), mənası genişdir, qafiyəsi dar.

Yığcamlıq nitqin bəzəyidir, təsirliliyidir. «Yığcamlıq nitqi qüvvətləndirir. Elə ifadələr var ki, günəş şüalarına bənzəyir, nə qədər çox olursa, o qədər şiddətlə yandırır» (H.Suit); «Yığcamlıq ağlın bacısıdır» (A.P.Çexov).

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Mədəni nitqə verilən başlıca tələblər hansılardır?
 2. Dəqiq nitq dedikdə nə başa düşülür?
 3. Düzgün nitq necə olmalıdır?
 4. Aydın nitq nə deməkdir?
 5. Şifahi danışqda kitab tələffüzü əsas götürülürmü?
 6. Bələğətli danışmaq hansı mənanı ifadə edir?
 7. Hamı natiq ola bilərmi?
- Fikrinizi əsaslandırın.

Çalışma. Nitqin dəqiqliyi, nitqin ifadəliliyinin oxşar və fərqli cəhətlərini yazılı şəkildə ifadə edin.

Çalışma. Verilmiş nümunədə hansı norma pozulmuşdur?

Xocalıda məhv edilmiş

Məsumların ruhu gülsün!

Murdar düşmən ayaqları

Bu torpaqdan qoy üzünsün!

Yürü, yürü, inamla get,

Yer üzünə xəritə çək!

*Vurma ürəyimə söz gülləsini,
Oxuma Qarabağ şikəstəsini. (Z.İlhamoğlu).*

Çalışma. Verilmiş nümunədə hansı norma pozulmuşdur?
Mən haman Rustamam ki, topdağıtmaz Cəmşid bəyin evini
xaraba qoydum.

Çalışma. Bir tələbənin ailə tərkibi haqqında arayış tərtib edin.

Çalışma. Mətdəki dialekt xüsusiyyətlərini ədəbi dildəki fonetik, leksik və morfoloji qarşılıqları ilə müqayisə edin:

Bir paccah öz vəzirinə der: "Bu şarabı içənnən soramı söypət eləsəx şirin olar, işməmişdənmi söypət eləsəx şirin olar?"

Vəzir der: "İndi deəmmərəm, vaxt ver fikirrəşim, sora deərəm".
Bir-iki günnən sora varellar, meşiyə oya gedellər, göröllər bu öydə işıx gələr. Şah der: "Ay vəzir, hərəmiş bir öyəmi gessəx qonax, şirin olar, ikimiz birinəmi gessəx şirin olar". Vəzir der kin, tək gessəx şirin ollux. Çünki atalar der kin, qonax qonağı söməz, öy yəsi də heç hasını. Tək gessəx yaxşıdı.

İndi hərəsi bir işıxa geder. Kəndin başındakı işıxa vəzir geder, qapıyı döyör.

Testlər

1. Nitqin kateqoriyasına fikrin ən uyğun dil vahidləri vasitəsilə konkret ifadə olunması aiddir. Ünsiyyət prosesində mədəni nitqin bu tələbinə əməl etmək başlıca kommunikativ keyfiyyət kimi qiymətləndirilir. Bu hansı tələbdir və nöqtələrin yerinə aşağıdakı sözlərdən hansı qoyulmalıdır?

- A) sadəliyi
- B) aydınlığı
- C) dəqiqliyi
- D) zənginliyi
- E) münasibliyi

2. Nitqi etmək üçün mütləq ətraflı düşünmək və fikri dəqiq, aydın ifadə etmək üçün qısa və konkret ifadə tərzini tapmaq lazımdır. Nöqtələrin yerinə mədəni nitqin hansı tələbi qoyulmalıdır?

- A) təmiz
- B) aydın
- C) yığcam
- D) sadə
- E) zəngin

3. Bu cür nitqdə ən müvafiq, üslub baxımından ən uğurlu dil vasitəsini tapıb işlətmək tələb olunur.

- 1 - Nitqin ifadəliliyində
- 2 - Nitqin düzgünlüyündə
- 3 - Nitqin sadəliyində
- 4 - Nitqin yığcamlığında
- 5 - Nitqin aydınlığında

- A) 1, 2
- B) 2, 5
- C) 4
- D) 2, 4
- E) 1

4. Bu cür nitqdə fikrin ifadəsi üçün bilavasitə tələb olunan dil vasitəsi işlədilməlidir.

- 1 - Nitqin dəqiqliyində
- 2 - Nitqin sadəliyində
- 3 - Nitqin ifadəliliyində
- 4 - Nitqin aydınlığında
- 5 - Nitqin təmizliyində

- A) 1, 2
- B) 2, 5
- C) 4, 5

- D) 3
- E) 1

5. “At naxırı” birləşməsində nitqin hansı tələbi pozulub?

- 1 - Dəqiqlik
- 2 - Aydınlıq
- 3 - Orijinallıq
- 4 - Sadəlik
- 5 - Təmizlik
- A) 1, 2
- B) 2, 5
- C) 4
- D) 2, 4
- E) 1

6. Dilimizin imkanları hesabına yaranmış yeni söz

- a) spiker
- b) durum
- c) davranış
- d) qaimə
- e) uçuş.

7. Yanlış fikirləri seçin.

- 1 - Nitqin sadəliyi onun asan qavranılmasına təsir göstərmir.
- 2 - Məntiqi vurğu sözdə hecalardan birinin o birinə nisbətən qüvvətli tələffüzüdür.
- 3 - Monoloji və dialoji nitq formaları mövcuddur.
- 4 - Orfoqrafik prinsiplərdən biri də fonetik prinsipdir.
- A) 1, 2
- B) 3, 2, 1
- C) 1, 3
- D) 2, 1, 3
- E) 1, 4

8. Nitqdə ifadəliliyi yaradan vasitələrdən yanlış olanını göstərin:

- 1 - Hərflər
- 2 - İntonasiya
- 3 - Leksik vahidlər
- 4 - Frazеoloji vahidlər
- 5 - R ritorik suallar

- A) 1, 2
- B) 2, 5
- C) 4, 5
- D) 3
- E) 1

9. Biri natiqlik sənətinin tələblərinə aid deyil:

- A) uzunçuluğa yol verməmək
- B) mimika və jestlərdən istifadə etməmək
- C) auditoriyanın səviyyəsini nəzərə almaq
- D) nitqə əvvəlcədən hazırlaşmaq
- E) düzgün, dəqiq, ifadəli danışmaq.

10. Mədəni nitqə verilən tələbləri ardıcıl düzün.

- 1 - nitqin düzgünlüyü
- 2 - nitqin təmizliyi
- 3 - nitqin yığcamlığı
- 4 - nitqin aydınlığı

- A) 4, 3, 2, 1
- B) 2, 1, 3, 4
- C) 4, 1, 2, 3
- D) 3, 2, 1, 4
- E) 2, 4, 3, 1

NİTQIN TƏMİZLİYİ

Danışıq normalarından kənara çıxmayan, yararsız yad ünsürlərdən uzaq olan və milli ədəbi dilin qayda və qanunlarına uyğun gələn nitq təmiz adlanır. Belə nitq dil vasitələrinin təhrif olunmasına, ədəbi dilin normalarından kənara çıxmağa yol vermir. Əlbəttə, hər bir şəxs öz nitqində həmişə bu tələbləri ödəyə bilmir. Bəzilərinin nitqi düzgün, təmiz olmur, kələ-kötür olur. Belə nitq dilin təmizliyinə zərbə vurur.

Dilin, nitqin təmizliyinin pozulmasının müəyyən səbəbləri var. Bunun birincisi dialektizmlərdir. Bəzilərinin nitqində həddən artıq yerli şivə və dialekt sözləri işlədilir. İkincisi, nitqdə varvarizm, vulqarizm və jarqonizmlərdən istifadədir.

Heç bir ehtiyac olmadan nitq dialektizm, varvarizm, jarqonizm və əcnəbi sözlərlə yüklənir. Dialektizmlərin ədəbi nitqdə işlədilməsi və tətbiq olunması mümkündür. Azərbaycan həyatını, kəndini təsvir edən, milli kolorit yaradan hər bir yazıçı əsərində dialekt sözlərinə müraciət edir, dialekt leksikası işlədir. Bədii nitqdə dialektizmlərin işlədilməsinə çox ehtiyatla yanaşmaq lazımdır.

Bədii üslubdan kənarda dialektizmlərin işlədilməsi arzuolunmazdır. Elə ziyalılar var ki, onlar öz nitqlərində əcnəbi sözlərdən, dialektizmlərdən, loru sözlərdən, jarqonlardan bol-bol istifadə edir. Belə ziyalıların nitqini «ədəbilikdən uzaq ziyalı nitqi» adlandırmaq olar.

Onların danışığında əgər, asanlıqla, yenə, dərman, manat, şəkil, nə üçün, olacağıq, o qədər, lap az, sən demə, tamam, qaldırmaq əvəzinə əyərrəri, hasannıxnan, genə, dərmən, manıt, şikil, nöş, olacoux, oxartanan, cıqqana, deməynən, eyzan, qalxızmağ kimi dialekt tələffüzlü sözlər işlənir.

Dialektizmlərin ədəbi-bə-dii dildə işlədilməsinə yol verilir. Paytaxtdan uzaq bölgələrdən, xüsusən ucqar dağ kəndlərindən bəhs edən bədii əsərlərdə yerli koloriti saxlamaq xətrinə yazıçı dialekt leksikasına müəyyən qədər yer verir və təbiilik üçün belə sözlərə müraciət edir.

Bədii əsərdə yerli, məhəlli sözlərin məqsədəuyğunluq tələbinə görə obrazların nitqində işlədilməsi zəruridir. Dialektizmlər dil qanunları əsasında yaransa da, onların hamısının ədəbi dilimizdə işlənməsi mümkün deyildir. Ədəbi dil seçmə və əvəzetmə yolu ilə yarandığından müxtəlif bölgələrdəki dialektizmlərin hamısı bura daxil ola bilməz. Dialekt sözləri bədii üslubda nə qədər zəruri sayılsa da, onlar elmi və publisistik üslublarda işlənmir, nəsr əsərlərində yazıcının öz dilində, təhkiyə dilində yer alması da arzuolunmazdır.

Nəzm əsərləri isə yüksək üslubda yazıldığından şairlər belə sözlərə bilərəkdən müraciət etmirlər. Ümumiyyətlə, dialekt, şivə sözləri fikrin hamı tərəfindən asanlıqla qavranmasına maneçilik törədir. Ədəbi dildə yazıb oxuyan, dil vasitələrinə norma kimi yanaşan oxucular buna ədəbilikdən kənar nitq vahidləri kimi yanaşırlar. Məsələn: "Çoban quzuların saytalından bir neçəsini ayırdı".

“Maşın keçalata çatanda sürətini azaltdı” – cümlələrindəki saytal, keçalat sözləri hər oxucuya və ya dinləyiciyə aydın olmadığından dilin təmizliyinə ziyan gətirir, onu korlayır.

Bədii əsərlərdə dialektizmlərin tez-tez yersiz işlədilməsi özünü doğrultmur, onların xüsusən nəsr əsərlərində yersiz işlədilməsi fikrin asanlıqla anlaşılmasına maneçilik törədir.

Dilin təmizliyini qoruyub saxlamaq üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır:

Nitqdə məhəlli dialektlərə, yerli şivələrə məxsus danışiq tərzinə yol verilməməlidir. Əcnəbi sözlər lüzumsuz işlədilməməlidir. Bəzi hallarda natiqlər heç bir ehtiyac olmadan nitqlərini çətin, mənası çoxları üçün aydın olmayan terminlərlə doldururlar ki, nəzərdə tutulan fikir, məzmun bu terminlərin kölgəsində itib-batır, mətləb dinləyici üçün aydın olmur. Tüfeyli sözlərlə bağlı qüsurlar aradan qaldırılmalıdır. Bəziləri danışiq zamanı qurmaq istədikləri cümlələri tamamlaya bilmir, zəruri sözləri tapmaqda çətinlik çəkirlər. Bu səbəbdən danışan yersiz fasi-lələr etmək məcburiyyətində qalır, mətnlə əlaqəsi olmayan sözlər, ifadələr işlətməli olur: əsas etibarilə, deməli, məsələn, türkün məsəli, ən azı, ona görə ki, beləliklə, adı nədir, adını sən de.

Jarqon sözlərin və ifadələrin işlədilməsi (məsələn; znaçit, voobşe, tembole, mejdu proçim) məqbul sayılmalıdır.

Mədəni danışığda başqasını təhqir etmək, heysiyyətinə toxunmaq məqsədini daşıyan söyüş və qarğışlara, ədəbsiz, təhqiramiz, qeyri-etik sözlərə, ifadələrə (anqırmaq, bağırmaq, soxuşdurmaq, xosunlaşmaq, donquldanmaq, qatıqlamaq, qanmaq, tülkü, ayı, eşşək, qoduq, heyvərə, alçaq, tupoy, qanmaz, gəbərtmək, qırıldamaq, burunu soxmaq, kəllən haqqı, çərənləmək, başı girməyən yerə bədənini soxmaq, hırıldamaq, ürkmək, xoruzlanmaq və s.) yer verilməməlidir.

Dilin təmizliyini pozan ikinci cəhət alınma sözlərin lüzumsuz işlədilməsidir. Bəzi hallarda şifahi və yazılı nitqdə ehtiyac olmadan mənası çətin, anlaşılmayan alınma sözlərdən istifadə nəticəsində mövzunun məzmununda nəzərdə tutulan fikir oxucu və dinləyiciyə qaranlıq qalır. "Köçürülmək" əvəzinə "evakuasiya edilmək", "baxış keçirmək" əvəzinə "monitorinq keçirmək", "nüfuz" əvəzinə "prestij", "vəzifə" əvəzinə "missiya" sözlərinin işlənməsinə doğrudanmı böyük ehtiyac var? Kütləvi informasiya vasitələrində, mətbuat səhifələrində, müxtəlif elm sahələrində yazılmış əsərlərdə öz əksini tapan alınma sözlər həddən artıq çoxdur və onlara gün ərzində az qala hər yerdə rast gəlirik. Son illər alınma sözlər dilimizə iki istiqamətdən – türk və rus dilləri vasitəsilə dünyanın bütün dillərindən siyasi, iqtisadi, elmi və digər sahələr üzrə keçir. Sahə üzrə alınmalar daha çoxdur və onlar danışiq dilində az işlənsə də, bədii üslub istisna olmaqla digər üslublarda bol-bol istifadə olunur: rassionalizm, abbre-

viatür, respondent, dispozisiya, monitorinq, prestij, akkumulyasiya, orator və s.

Elmi üslubda işlədilməsi məqbul sayılmayan söz qrupları sırasına loru sözlər də daxildir. Ədəbi-bədii üslubda işlənən bu sözlərə personajların nitqində və canlı danışqda rast gəlirik: gop eləmək, goplamaq, zollamaq, ağzından nallamaq, güpəmək, anqırmaq, donquldanmaq, burcutmaq, qatıqlamaq, eşşək, heyvərə, qoduq, tülkü, sən qıfilla, qırıldatmaq, çərənləmək, hırıldamaq və s. sözlər nitqdə rəqibini alçaltmaq, təhqir etmək, pis münasibət bildirmək məqsədi daşıyır. Söyüşlər, qarğışlar, ədəbsiz və qeyri-etik sözlər ictimai yerlərdə vulqar xarakterli olduğundan mətbu əsərlərdə nitqin təmizliyi baxımından işlədilməsi caiz görülmür.

Dilin təmizliyinə xələl gətirən söz qruplarından biri də arqolardır. Fransız dilindən keçmiş bu termin altında məhdud dairədə işlənil başqalarının başa düşmədiyi şərti ifadə və ya söz anlamındadır: tələbələrin işlətdiyi "quyruq" "kəsir", "akademik borc" mənasında, müəllimlərin işlətdiyi "pəncərə" "dərslər arasında qalan boş vaxt, saat" mənasındadır.

NİTQIN ZƏNGİNLİYİ

Nitqin zənginliyi dil və nitq əlaqəsi əsasında meydana gəlir. Nitqdə müxtəlif və təkrarlanmayan dil vahidlərinin işlədilməsi nitqi zənginləşdirir. Nitqdə eyni işarələr və işarələr həlqəsi nə qədər az təkrarlanarsa, nitq o

qədər qazanar, zəngin olar. Bu, o deməkdir ki, dil strukturu nə qədər zəngin olarsa, nitq də o qədər zəngin olacaq. Nitqdə eyni dil ünsürlərinin yersiz təkrarlanması, eyni konstruksiya və formaların dalbadal verilməsi, düzülməsi, şablon ifadə vasitələrinə tez-tez müraciət nitqi zənginləşdirmir. Əksinə, bu, nitqin yoxsulluğu, kasıblığı deməkdir. Eyni cür danışq təzi, monoton intonasiya dinləyiciləri yorur, nitqi korlayır.

Nitqin zənginliyini və ya kasıblığını obyektiv mühakimə etmək üçün mətnin statistik təhlili, eyni üslubda yazan müxtəlif müəlliflərdən götürülmüş mətnlərin müqayisəsi aparılmalıdır.

Nitqin zənginliyi bütün üslublar üçün səciyyəvidir. Lakin bədii və publisistik üslublarda nitq zəngin, elmi üslubda isə zəifdir.

Nitqin zənginliyi üçün başlıca meyar danışanın (yazanın) geniş söz ehtiyatına malik olmasıdır. İnsan təfəkkürünün hüdudu sonsuzdur, dildə sözlərin miqdarı bununla nisbətdə məhduddur. Nətiq bu cəhəti nəzərə almalı, hər hansı bir mətləbi aşkarlayarkən daha münasib sözlərdən – sinonimlərdən, antonimlərdən, frazeoloji birləşmələr və ibarələrdən, digər məcazlardan, intonasiya, üslubi vasitələr və sairədən məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır.

Nitqin zənginlik və emosionallığını təmin edən amillərdən biri də intonasiyadır. Bu o deməkdir ki, söylənilən fikirlər, onlara münasibət uyğun səs tərtibatı, avazla verilə bilsin, nitq rəngarəng intonasiya çalarlarına ma-

lik olsun, danışan intonasiya elementlərindən (məntiqi vurğu, nitq fasiləsi, nitq tonu, səsin tembri və s.) düzgün istifadə etməyi bacarsın və s. Nitqin intonasiya baxımından zənginliyindən danışarkən sual, nida, əmr cümlələri, xitablar, ara sözlər, ara cümlələr və s. sintaktik quruluşların özünəməvafiq formada, təbii şəkildə tələffüz olunmasının vacibliyi də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Nitq zənginliyinin başlıca əlamətlərindən biri də onun məzmun cəhətdən dolğunluğudur. Nitq o zaman maraqla dinlənir ki, haqqında bəhs olunan məsələ yeni olsun, həm də hərtərəfli şəkildə, sübutlarla, dəlillərlə, həyatı misallarla, dinləyicini qane edəcək bir formada şərh edilsin.

NİTQIN SADƏLİYİ

Nitqin aydın, asan, anlaşıqlı, düzgün olması tez başa düşülməsinin rəhnidir. Sadə nitq hər cür sünilikdən, yalançı pafosdan, qondarma ifadələrdən, təmtəraqdan, ibarəçilikdən, əllaməçilikdən uzaq nitqdır. «İfadə nə qədər gözəl olarsa, fikir və hisslər o qədər zərif olar» (D.N.Pisarev).

Nitqin sadəliyi üçün yığcamlıq, aydınlıq, anlaşıqlıq və cümlənin qısalığı əsas şərtidir. Vaxtilə Flober yazırdı: «Əgər cümləni qısaltmaq mümkünsə, qısalt. Bunu həmişə etmək olar. Ən yaxşı cümlə – ən qısa cümlədir».

“Dil nə qədər asan, sadə olsa, bir o qədər gözəl, göyçək və məqbul olar” (F.Köçərli). Nitqin sadəliyi onun ay-

dınlığı, anlaşılıqlı olması, asan qavranılmasıdır. Sadəliyi heç də fikirdə məzmunun, mahiyyətin bəsitləşməsi, ibtidailəşməsi kimi başa düşmək olmaz. Nitqin sadəliyi mürəkkəb cümlələrdən qaçmaq, məzmunu mümkün qədər sadə cümlələrlə vermək mənasında da anlaşılmalıdır. Natiq danışarkən, əşya və hadisələri təsvir edərkən onların mahiyyətini daha aydın və dəqiq vermək üçün həm sadə, həm də mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə edilməlidir. Nitqin sadəliyi tələb edir ki, orada işlədilən bütün sözlər dinləyicilərin (auditoriyanın) ümumi səviyyəsinə və xüsusiyyətlərinə uyğun gəlsin, hamı üçün aydın və anlaşılıqlı olsun.

Dinləyicilərin ümumi səviyyəsinə uyğun olmaqla hər cür qondarma, süni ifadələrdən, təmtəraqlı, gurultulu, yabançı pafosdan, gerçəkliyi əks etdirməyən söz birləşmələrindən (vicdanın böyük heykəli, ölməzlik zirvəsi, şeirin günəşi, kadr potensialı və s.) istifadə nitqin sadəliyi baxımından məqbul sayılmaz.

NİTQİN MÜNASİBLİYİ

Dil ünsiyyəti müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə və məzmununda olur. Nitq məqamına, yerinə, danışan və dinləyənin xarakterinə, şəxsiyyətinə, təhsilinə, sənətinə, savadına, məqsədinə və s. görə müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Nitqin münasibliyi deyəndə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: Ünsiyyət neçə şəxs arasındadır?; Natiq (müəllim və başqaları) yığıncaqdamı, auditoriyadamı danışır,

mühazirə oxuyur, yaxud radio və ya televiziya vasitəsilə çıxış edir?; Danışan kimdir?; Kimə müraciət olunur?; Dinləyən kimdir: uşaqdırmı? ağsaqqaldırmı? məktəbli-dirmi? tələbədirmi? alimdirmi?; Savadı, təhsili necədir?; İxtisası nədir?; Nitqin məzmunu, məqsədi, istiqaməti necədir?; Danışan nə haqda məlumat verir?; Nəyi sübut etmək istəyir?; Dinləyiciləri nəyə sövq edir və ya nədən çəkindirmək fikrindədir? və s.

Qarşıya qoyulan məqsəddən, dinləyicilərin tərkibindən, səviyyəsindən və s. asılı olaraq nitqdəki sözlər, ifadələr, sintaktik konstruksiyalar müxtəlif olur. Nitqin münasibliyi üçün misallar və sitatlar elə seçilməlidir ki, konkret dil situasiyalarının, ədəbi üslubların, zəruri söz və ifadələrin işlədilmə qanunauyğunluğu nəzərə alınsın.

Ünsiyyətin müxtəlif sahələrinə xidmət edən funksional üslubların hər birinin özünəməxsus dil materialını seçmə və işlətmə üsulları vardır. Bədii yazıda dil elementlərinin uyğunluğu digər yazı növlərindən fərqlənir. Bədii əsərdə yazıçı janrdan asılı olaraq yaratdığı obrazları dövrün həyat normalarını gözləməklə bədii ifadə və təsvir vasitələri ilə qələmə alır, xalqın sosial həyat şəraitini yeri gəldikcə frazeologizmlərlə, atalar sözləri və zərbi-məsəllərlə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə zənginləşdirir, əxlaqi-psixoloji faktorları ön planda bədii sözün qüdrəti ilə nümayiş etdirir, insanlarda kiməsə nifrət, kiməsə məhəbbət hissi ilə dolu əsl sənət nümunələri yaradır. Bu üslubda elmi terminlərə, hər növ neologizmlərə,

dilin təmizliyini pozan yad-yabancı sözlərə, şablon, tra-faret fikirlərə az rast gəlirik.

Amma işgüzar (rəsmi-kargüzarlıq, rəsmi-əməli) ya-zı növlərində standart formalar üstünlük təşkil edir. Bun-lar rəsmi sənədlərin pozulmaz forması kimi sabitliyini saxlayır. Nitq mübadiləsinin informasiya məqsədinə xid-mət etməsi üçün natiqdən dil strukturuna bələdlilik və sa-vad, dilin ifadə vasitələrindən istifadə bacarığı, nitq vər-dişi, materialın məzmunu və həcmi haqqında aydın tə-səvvür, dinləyici və ya oxucuya veriləcək məlumatın zə-ruriliyi tələb olunur. Bu zaman nitqin ünsiyyət mühitinə uyğunluğu, dinləyən və ya oxuyanların anlama səviyyə-sinə müvafiqliyi nəzərdə saxlanılır.

Nitqin münasibliyini şərtləndirən amillər içərisində aşağıdakılar daha önəmlidir:

1) Mövzunun (fikrin) məzmununa uyğun dil ma-terialının seçilməsi;

2) Dil vasitələrinin nitqin məqam və şəraitinə uy-ğunluğu;

3) Nitq üslubundan asılı olaraq dil vasitələrinin məqsədəuyğunluğu;

4) Dil materialının natiqin şəxsiyyətinə, yaşına, sa-vadına, dünyagörüşünə, sənətinə uyğunluğu.

Nitq prosesində kimin kimlə, hansı şəraitdə (təklilik-də, yoxsa auditoriya qarşısında, ya da ekran və ya efir vasitəsilə) informasiya mübadiləsi aparması gözlənilməli, nitqin məzmunu, məqsədi, istiqaməti aydın olmalı, nati-qin (müəllimin, lektorun, mühazirəçi, məruzəçi və ya çı-

xış edənin) nəzəri və praktik hazırlığı iştirak edənlərin, dinləyən və ya oxuyanların marağı dairəsində olmalıdır.

İctimai yerlərdə dövlət əleyhinə müəyyən sirləri danışmaq, dövlət kəşfiyyat işlərindəki müəyyən məlumatları açıqlamaq olmaz. Hərbi hissələrin nömrəsini, yerini bildirmək də bu qəbildəndir. Buna görə də "N" hərfi ilə hissəyə işarə edilir. Yaxud, danışqda əxlaq normalarına görə heç kəs öz arvadının adını yad kişilər arasında çağırır. Ümumiyyətlə, azərbaycanlılar qadın-qız adlarını məclislərdə, ictimai yerlərdə kişilər arasında çəkməyi düzgün saymırlar. Cavan gəlin və ya ər həтта valideynlərinin yanında belə "mənim arvadım", "mənim ərım" ifadələrini işlətmir, başqalarının yanında isə onların adını çəkməyi əxlaq qaydalarına görə münasib görmürlər. Dilçilikdə buna tabu deyilir. Elə bu səbəbdən A.Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə" əsərində, Ə.Haqverdiyevin "Xəyalat" pyesində, A.Şaiqin "Məktub yetişmədi" hekayəsində qadın obrazı verilməmiş, qadın adı çəkilməmişdir.

Keçmiş əxlaq normalarına görə ər arvadının adını böyüklərinin yanında deyə bilməzdi, "uşaqların anası" və ya "filankəsin qızı" (əgər tanınmış kişinin qızı idisə) deyə işarə edərdi. Bu hal başqa xalqlar üçün xarakterik deyil. Ruslar "moya jena", fransızlar "ma fam" deməkdən nəinki çəkinir, əksinə, qürur duyurlar.

Yaxşı danışmaq, sərt mənanı yumşaltmaq üçün ev-femizmlərdən də istifadə olunur. "Yox" əvəzinə "xeyr"; "yalandır" əvəzinə "doğru deyil", "həqiqətə uyğun deyil"; "xoş getdin" əvəzinə "xoş gəldin"; "demək" əvəzinə "bu-

yurmaq"; "ölmək" əvəzinə "rəhmətə getmək", "ömrünü bağışlamaq" və s. kimi sinonim söz və ifadələri işlətməyə üstünlük verilir.

Nitqin münasibliyi üçün formaca eyni, məzmunca müxtəlif olan sözlərə – omonimlərə yazılı nitqdə geniş yer ayrılır. Çünki şifahi nitqdə sözün mənasına daha çox fikir verildiyi halda yazılı nitq həm forma, həm də məzmun cəhətdən münasib və dəqiq olmalıdır.

Yazılışına görə müxtəlif, səslənməyə görə eyni olan sözlər – omofonlar nitq prosesində səslərin təhrifi ilə meydana çıxır. Məsələn: "Külək qapını aşdı" (açdı) – "O, baryeri aşdı". Şeirdə belə sözlər ritm və qafiyyə xətrinə omofon şəklinə salınır. Aşıq şeirinin təcnis janrında qafiyələr cinas sözlər üzərində qurulur:

Mən qurban eyləram yara canımı,

Götürüb doğraya, yara canımı.

Alıb təpə-dırnaq yara canımı,

Bilmirəm dərmanım, ay ana, ana.

(A.Ələsgər)

Şair "yara" sözlərini cinas məqamında işlətməmişdir. Birinci "yar" ismi yönük halda, ikinci "yarmaq" felinin arzu forması, üçüncü isə "əzik, xəstəlik" mənasında olan "yara" sözüdür. Belə omofonlar həm fonetik-üslubi, həm də semantik-məntiqi cəhətdən fikri qüvvətləndirməyə xidmət edir.

Dildə yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan sözlərə – omoqraflara isə həm yazılı, həm də şifahi nitqdə çox

rast gəlirik: gəlin (isim) – gəlin (felin əmr forması), açar (isim) – açar (felin qeyri-qəti gələcək zamanı), bağlar (isim, cəm halda) – bağlar (felin qeyri-qəti gələcək zamanı) və s. Belə sözlər mənasına, vurğunun yerinə görə bir-birindən fərqlənir.

Dildə mənanı daha dəqiq ifadə etmək baxımından sinonimlərin də rolu böyükdür. Müxtəlif mənə çalarlıqlarına malik anlayışları bildirən sinonimlər ifadə formasına görə fərqlidir. Ağ eləmək – ağ yalan danışmaq, əyləmək – oturmaq, dinləmək-əşitmək – qulaq asmaq, yaşlı qoca – ağsaqqal, qaçmaq – yüyürmək, ölmək – gözlərini əbədi yummaq, dünyasını dəyişmək – dünyadan köçmək və s. sinonimlər nitqdə danışığ şəraitindən, işlənmə məqamından, üslubi və subyektiv münasibətindən asılı olaraq danışanın və ya yazanın fikrinə uyğun şəkildə öz ifadəsini tapır.

NİTQİN ORİJİNALLIĞI

Nitqin məziyyətlərindən biri onun orijinallığıdır. Bu, nitqdə özünəməxsusluqdur, bir şəxsin başqalarından fərqli danışması və yazmasıdır. Nitqin orijinallığı bir neçə cəhətdən özünü göstərir ki, bunlardan birincisi fərdi tələffüz tərzidir. Nitqin tələffüz baxımından fərqlənməsi, nəzərə çarpması aşağıdakı amillərlə daha çox bağlı olur:

Səslərin, sözlərin aydın diksiya ilə tələffüzü.

Söz və qrammatik formaların orfoepik qaydalar əsasında tələffüzü.

Bir qədər ucadan, aramla danışmaq və oxumaq.

Bir qədər astadan danışmaq, nitq fasilələrində daha münasib sözlər fikirləşib tapmaq və nitqini davam etdirmək.

Danışıq və xüsusən oxu prosesində intonasiya çalarlarından daha bacarıqla, məzmunu uyğun şəkildə istifadə edə bilmək.

Danışanın səciyyəvi söz, ifadə, sitat, sintaktik konstruksiyalar, frazeoloji ifadələr, aforizmlər, atalar sözü, zərbi-məsəllər və s. işlətməsi, nitqin xüsusi tərzdə qurulması.

Nitqin orijinallığını təmin edən vasitələrdən biri də bədii təsvir vasitəleridir. Bədii təsvir vasitələrindən (məcazi mənada işlədilən söz və ifadələr, təşbeh, metafora, mübaliğə və s.; müxtəlif üslubi priyomlar – sözlərin təkrarı və ya buraxılması, inversiya, ritorik-natıqanə suallar və s.) yerində, həm də uyurlı bir şəkildə istifadə nitqi təsirli, parlaq, obrazlı etməklə bərabər, ona orijinallıq da gətirir. Həmin vasitələrdən nitqdə istifadə bacarığına yiyələnmək üçün nitq müntəzəm olaraq bədii əsərləri mütalıə etməli, yazıçı və şairlərin dilindəki natiqlik sənəti baxımından daha yararlı və münasib söz və ifadələrə, digər təsvir vasitələrinə diqqət yetirməli, onlardan yeri gəldikcə istifadə etməyə çalışmalıdır. Volterin təbirincə

desək, “adamlar yaxşı yazıçıları müəllim etdikcə, yaxşı danışmağa vərdiş edirlər”.

NİTQIN RABİTƏLİLİYİ

Nitq fikrini sərbəst, aydın, ardıcıl, yığcam və təsirli ifadə edə bilmək üçün ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmək, cümlələri düzgün qurmaq, sözləri yerli-yerində işlətməklə yanaşı, nəzərdə tutduğu məzmunu özünəməvafiq forma ilə ifadə etməyi də bacarmalıdır. Başqa sözlə, nitq həm də rabitəli olmalıdır.

Nitqin rabitəliliyi üçün aşağıdakılara əməl edilməlidir:

Nitq məzmunca dolğun olmalıdır. Bunun üçün nitq predmetini – haqqında danışacağı (və ya yazacağı) əşya, hadisə, əhvalat və s. – yaxşı mənimsəməli, onun mahiyyətini hərtərəfli dərk etməlidir. Əgər şərhçi beynəlxalq aləmdə baş verən hadisəni, onu doğuran səbəbləri özü yaxşı bilmir, aydın təsəvvür etmirsə, həmin hadisənin nə ilə nəticələnəcəyi proqnozunu verə bilmirsə, onun söhbəti, şübhəsiz ki, dinləyici üçün qənaətləndirici ola bilməz. Başqa bir misal. Əgər müəllim təhlil edəcəyi bədii əsəri oxumayıb, onun haqda başqalarının fikirləri əsasında təhlil aparır, rəy söyləyirsə, bu, lazımi effekti verə bilməz.

Hər hansı bir məsələ barəsində danışılarkən (və ya yazılarkən) müəyyən məntiqi ardıcılığa riayət olunmalıdır. Başqa cür desək, fikrin izah olunması ardıcılığı məntiqə əsaslanmalıdır. Məsələn, tutaq ki, mühazirəçi Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası barədə danışmağı (yazmağı)

planlaşdırır. O, fikirlərini belə bir ardıcılıqla şərh etməlidir:

Orfoqrafiya haqqında məlumat, orfoepiya anlayışı;

Orfoqrafik qaydalara əməl olunmasının vacibliyi;

Orfoqrafiyanın orfoepiya ilə əlaqəsi. Onların oxşar və fərqli cəhətləri;

Azərbaycan dili orfoqrafiyasının tarixi, onun formalaşması və inkişafı.

Müasir Azərbaycan dili orfoqrafiyasının əsas qaydaları:

saitlərin təsnifatı;

samitlərin təsnifatı;

bəzi qrammatik formaların yazılış qaydaları.

Belə bir ardıcılıqla şərh olunan material, söylənilən fikir yaxşı dinlənir, asan başa düşülür. Əks halda nitqdə rabitə pozulur, fikirdə ümumi bir qarışıqlıq yaranır, deyilənlər çətin anlaşılır, yadda qalmır.

Danışan (yazan) əsas və ikinci dərəcəli məsələləri bir-birindən ayırmağı bacarmalıdır. Natiq şərhində əsas məsələ üzərində xüsusi dayanmalı, söhbətin mahiyyətini dinləyiciyə çatdırmalıdır. Onun nəzərində tutduğu məsələdə ikinci dərəcəli fikirlər əsas fikrin izahına, anlaşılmasına kömək etməlidir. Amma bəzən nitqdə bu tələb gözlənilmir. Danışan mövzuda az əhəmiyyətli məsələlər üzərində daha çox dayanır, uzunçuluğa yol verir ki, belə nitqdə fikir zəif və natamam ifadə olunur. Əsas fikri çatdırma bilməyən natiqin nitqi, şərhə maraqsız olur, dinləyici belə söhbətdən tez can qurtarmağa çalışır.

Natiq öz sözü, cümləsi, düşüncəsi, üslubu ilə danışmalıdır. Özgə dili ilə, hazır cümlələrlə danışmaq nitqin keyfiyyətini aşağı salır, onu canlılıqdan məhrum edir. Natiq məlum olanları şərh etdikdə belə onları öz dili – ifadə tərzilə daha bitkin, daha maraqlı bir formada dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Mədəni nitqə verilən başlıca tələblər hansılardır?
2. Nitqin təmizliyi hansı normanı təmin edir?
3. Dəqiqlik hansı üslubun səciyyəvi xüsusiyyətidir?
3. Sözləri düzgün tələffüz etmək nəyin göstəricisidir?
4. Nitqin təmizliyi üçün nələrə diqqət etmək lazımdır?
5. Düzgün olmayan nitq hansı normanı pozur?
6. Nitqin zənginliyi üçün nələrə əməl etmək lazımdır?
7. Aydın nitq dedikdə nə başa düşürsünüz?
8. Məhəlli sözlər, dialektlər, jargon və kobud söz və ifadələrin işlədilməsi hansı üslubda məqbul sayılır və nə üçün?
9. Münasib nitq dedikdə nə başa düşürsünüz?
10. Orijinal nitq hansı üslub üçün xarakterikdir?

Çalışma. "Mənim dünyam" adlı kiçik məqalə yazın.

Çalışma. Təsəvvür edin ki, bir mağazadasınız, aldığınız malı geri götürmək istəmərlər və üstəlik sizinlə kobud danışrlar. Sizcə satıcıya müştərilərlə necə danışmaq lazımdır.

Çalışma. Verilmiş nümunə mədəni nitqin hansı tələbinə uyğundur?

*Nə bu ocaq közərəsi, sönəsi,
Nə o günlər bir də geri dönəsi...
Qəm eləmə, qəlbimin bir dənəsi,
Bu dünyanın qara daşı göyərməz. (M.Araz).*

Çalışma. Bir elmi simpozium afişası hazırlayın.

Çalışma. Vurğusuna görə mənası dəyişən sözləri cümlədə işlədin.

Çalışma. Antonim frazeoloji birləşmələri cümlədə işlədin.

Çalışma. Folklor nümunələrini oxuyun, onların özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərin.

a) Cütçülüklə, əkinçiliklə bağlı olan holavar:

*Qara kəlim aranda,
Çıxar gün qızarıanda.
Xodaq murada çatır,
Kəlindən bar alanda.*

b) Qoyunçuluqla bağlı yaranan sayaqı sözləri:

*Nənəm, a nariş qoyun,
Yunu bir qarış qoyun.
Bulamalı bol eylə,
Çobanla barış, qoyun.
Nənəm, a nazlı qoyun.
Qırqovul gözlü qoyun.
Pendiri kəsmə-kəsmə,
Qatığı üzlü qoyun.*

c) İnsanların məişəti və dünyagörüşü ilə bağlı mərasim nəğmələri:

*Gün getdi su içməyə,
Qırmızı don biçməyə.
Gün özünü yetirəcək,
Qarı yerdən götürəcək,
Keçəl qızı ötürəcək,
Saçlı qızı gətirəcək.*

*Su gəley lülə-lülə,
Yar gəley gülə-gülə.
Qan-tərin silə-silə.
Nar, nar, nar gilə,
Gedəy, gedəy yar gilə.*

ç) Qışın bitməsi və Novruz bayramının gəlişi ilə bağlı mövsüm nəğmələri:

*Novruz gəlir, yaz gəlir,
Nəğmə gəlir, saz gəlir.
Bağçalarda gül olsun,
Gül üstə bülbül olsun.*

Testlər

1. Alınma və milli sözlərdən ibarət antonim cütlüyü tapın:

- a) ağıllı - dərrakəli
- b) gözəl - göyçək
- c) qədim - çağdaş
- d) mənbə - qaynaq

e) həştad - səksən.

2. Dilimizin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmış alınma söz hansıdır?

- a) dəftər
- b) maşın
- c) spiker
- d) telefon
- e) hesabdar

3. M.Füzuli bədii sözü (poetizmi) nə sayırdı?

- A) diri söz
- B) sehrli söz
- C) güclü söz
- D) adi söz
- E) ölü söz.

4. Nitq mədəniyyətinə aid edilmiş cəhətlərdən biri yanlışdır:

- A) Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsidir.
- B) Nitq mədəniyyəti nəzəri dilçilik sahəsi olub, hər hansı bir dilin normalarını müəyyənləşdirən təcrübi tədbirlər kompleksidir.
- C) Nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubiyyatın vəhdətindən ibarətdir.
- D) Nitq mədəniyyətinin əsas tələblərindən biri nitqin aydınlığı və düzgünlüyüdür.

E) Nitq mədəniyyəti anlayışına yazı mədəniyyəti də daxildir.

5. Nitqin aydın olması üçün verilən tələblərdən biri yanlışdır.

- A) Materialı sistemləşdirmək
- B) Danışılacaq mövzu ilə bağlı material və faktlar toplamaq
- C) Adi intonasiyadan istifadə etmək
- D) Məntiqi vurğulu sözü nəzərə cərpacaq dərəcədə tələffüz etməyə nail olmaq
- E) Məndəki mənası çətin sözləri izah etmək.

6. Nitqin sadəliyi deyəndə nə başa düşülür?

- 1 - Nitqin asan qavranılması
 - 2 - Yerli şivə ilə danışmaq
 - 3 - Fikri təmiz şəkildə ifadə etmək
 - 4 - Yığcam cümlələrdən istifadə etmək
 - 5 - Fikrin bir neçə dəfə təkrarı.
- A) 1, 2
 - B) 2
 - C) 4, 5
 - D) 3
 - E) 1

7. Biri nitqin zənginliyini təmin edən amil deyil:

- 1 - Sadəlik
- 2 - Sinonimlik
- 3 - Leksik rəngarənglik

4 - İntonasiya

5 - Təkrardan qaçmaq.

A) 1, 2

B) 2, 5

C) 4, 5

D) 2, 4

E) 1

8. M.F.Axundov nitqin təmizliyi haqqında fikirlərini hansı əsərdə əks etdirmişdir?

1 - "Tənqid risaləsi"

2 - "Hekayəti-Xırs quldurbasan"

3 - "Aldanmış kəvakib"

4 - "Əxlaqi-Nasiri"

5 - "Hacı Qara"

A) 1, 2

B) 2, 5

C) 4

D) 2, 4

E) 1

9. Uyğunluğu müəyyənləşdirin.

I – "Natiqlik təhsili"

II – "Ritorika"

III – "Brut, yaxud natiqlik haqqında"

1. Aristotel.

2. Siseron

3. Kvintilian

A) I-3, II-1, III-2

B) I-2; II-1, III-3

C) I-1, II-2, III-3

D) I-2, II-3, III-1,

E) I-3, I, II-2, III-1

10. Bu vasitə nitqdə elə incə emosional münasibətlər yaradır ki, heç bir formal əlamət onu yarada bilməz. Bu əlamət nədir?

1 - İntonasiya

2 - Vurğu

3 - Pauza

4 - Nida

5 - Ritorik sual

A) 1, 2

B) 2, 5

C) 4, 5

D) 3

E) 1

IV BÖLMƏ

ƏDƏBİ DİL, ONUN NORMALARI

Ümumxalq dilinin cilalanmış, müəyyən normalara salınmış qoluna ədəbi dil deyilir. Ədəbi dil ictimai müəssisə və idarələrdə, nəşriyyat və mətbuatda, kino və teatrlarda, radio və televiziya da, maarif və mədəniyyət ocaqlarında və s. istifadə olunan dildir.

Hər bir ədəbi dil həm şifahi, həm də yazılı formalara, eyni zamanda zəngin üslubi rəngarəngliyə malik olur. Ədəbi dilin hamı üçün aydın və ümumi olması onun əsas əlamətlərini təşkil edir.

Ədəbi dil mədəni və tarixi hadisədir. Bu dil cəmiyyətin mədəni tələbatı əsasında və müəyyən zərurət nəticəsində şifahi yolla yaranır.

Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dili əsasında şifahi formada təşəkkül tapmağa başlamışdır. Ədəbi dilimiz formalaşmağa başladığı dövrdən ümumxalq dilinin mövcud vasitə və materiallarına əsaslanmış, onların müəyyən hissəsini seçib qəbul etmişdir. Bu zaman ümumxalq dilinin ancaq bir sahəsi deyil, onun bütün quruluşu, yəni səs sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu nəzərə alınmış və seçmə əməliyyatı aparılmışdır. Bu seçmə əməliyyatı, təxminən, aşağıdakı formalarda olmuşdur:

1) ümumxalq dilinin səs sistemindəki fonemlərdən, eləcə də fonetik qayda və hadisələrdən daha ümumi və səciyyəvi olanları götürülmüşdür;

2) ümumxalq dilinin lüğət tərkibindən hamı üçün ümumi olan, aydın mənalı mədəni səciyyəli sözlər seçilib qəbul edilmişdir;

3) qrammatik quruluşdan isə müxtəlif variantlı şəkilçilər və digər qrammatik qanunlar üzərində seçmə əməliyyatı aparılmışdır.

Bütün bunlarla bərabər, ədəbi dilin formalaşmasında ümumxalq dili dialektlərinin də xüsusi rolu olmuşdur. Belə ki, bu və ya digər ədəbi dil ümumxalq dilinin müəyyən dialekti əsasında yaranıb inkişaf edir. Lakin bu dil müxtəlif dövrlərdə əsasını təşkil etdiyi dialekt çərçivəsindən kənara çıxır və ümumxalq dilinin başqa vasitələrindən də istifadə edir. Azərbaycan ədəbi dili də belə bir tarixi proses keçmiş və buna görə ədəbi dilimiz hazırkı heç bir dialektin eyni deyil. İndiki ədəbi dilimiz bütün dialektlərin yaxşı cəhətlərini özündə əks etdirərək onların hamısından fərqlənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili özünəməxsus daxili qaydalara və ədəbi normalara malikdir. Normativlik ədəbi dildə başlıca şərtidir. Ümumi normalar olmadan ədəbi dil də ola bilməz. Ədəbi normalar fikrin aydın, dəqiq ifadə olunmasına, hamı tərəfindən eyni formada anlaşılmasına, düzgün və vahid nitq yaratmağa kömək edir. Ədəbi dilin normaları dilin bütün sahələrinə aid olur, məsələn:

- 1) fonetik normalar;
- 2) orfoepik normalar;
- 3) leksik normalar;
- 4) onomastik normalar;
- 5) semantik normalar;
- 6) frazeoloji normalar;
- 7) derivatoloji normalar;
- 8) morfoloji normalar;
- 9) sintaktik normalar;
- 10) üslubi normalar.

Nümunə üçün bunlardan leksik normaların tələbinə nəzər salaq. Ədəbi dilin leksik normalarına görə, kobud, loru və söyüş xarakterli sözləri ədəbi dildə işlətmək olmaz. Müasir leksik normalara əsasən çətin ərəb və fars sözləri ədəbi dilimizdə işlənmir.

Yuxarıda qeyd olunan normalardan hər birinin özü-nəməxsus çoxlu qaydaları vardır (bunlar kitabın müvafiq bəhslərində geniş izah edilmişdir).

Ədəbi dilin normaları daimi deyil. Bunlar dilin inkişafı ilə bağlı olaraq zaman keçdikcə təkmilləşib dəyişir və zənginləşir. Müasir dövrün tələblərini ödəyə bilməyən normalar sıradan çıxır, yeni tələblər əsasında yaranan zəruri normalar isə dilə daxil olur. Hər bir yeni ədəbi norma xalqın ruhuna uyğun yaradılır. Bu prinsipə müvafiq olmayan normalar dildə yaşaya bilmir və tez sıradan çıxır.

Ədəbi dilin orfoqrafik normaları dövlət tərəfindən təsdiq olunur. Digər normalara da ictimaiyyət tərəfindən

riayət edilir. Bunların qanuniləşməsinə xüsusi fikir verilir. Ədəbi dil normalalarının sabitləşməsində və möhkəmlənməsində digər idarə və müəssisələrlə yanaşı, ali məktəblərin də xüsusi rolu vardır. Buna görə də ədəbi dilin təmizliyi və inkişafı üçün ali məktəblərdə ədəbi normalalara düzgün riayət etmək, onun sabitliyi uğrunda müntəzəm olaraq mübarizə aparmaq lazımdır.

Nitq mədəniyyətinin nəzəri əsaslarından danışılarkən, adətən, ədəbi dilin normaları ön plana çıxır. Dildə (eləcə də nitqdə) norma tənzimləyici, nizamlayıcı funksiyanı yerinə yetirir. Nisbi sabitliyi yaradır. Ədəbi dilin normaları mütləq deyil, dəyişkəndir, müəyyən tarixi şəraitdən asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə dəyişikliyə uğrayır. Bu hal dilin orfoqrafik və leksik normalalarında daha çox özünü göstərir. Orfoqrafiya qaydalarında dəfələrlə edilən dəyişiklik, onlarla sözün yeni qaydalara uyğun yazılması, eləcə də dilin lüğət tərkibində bir sıra sözlərin ünsiyyətdən çıxması, yeni sözlərin dilə gəlməsi halları bu dəyişikliyə, yeniləşməyə sübutdur.

Ədəbi dilin normaları kütləvi xarakterdədir. Yəni hamı tərəfindən anlaşılan, hamının dil ünsiyyəti üçün yararlıdır. “Ədəbi dilin normalaşdırılması o deməkdir ki, onun lüğət tərkibi ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsindən seçilir, ayrılır, sözlərin mənası və işlənmə məqamları, tələffüz tərzı və yazılış qaydası müəyyən prinsiplərə tabe edilir, sözdüzəltmə ümumi ənənəvi qaydada aparılır, ədəbi dil dialektlərə, loru dilə, jarqonlara qarşı qoyulur” (12, 104).

Ədəbi dilin normalarını pozanlar ictimaiyyət tərəfindən məzəmmət olunurlar. Fransa, Latviya və digər inkişaf etmiş ölkələrdə dil qanunlarını pozanlar hətta cəzalandırılır. Məhz bu normaların sayəsində nitqin bütün şəraitində – məişətdə, istehsalatda, ictimai-siyasi mühitdə, təhsildə və s. yerlərdə dil özünün müxtəlif ünsiyyət fəaliyyətini lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilir.

Ədəbi dilin normaları onun bütün səviyyəsini əhatə edir: – fonetik normalar, leksik normalar, qrammatik normalar, orfoqrafik normalar, orfoepik normalar, üslub normaları. Bu normalardan, xüsusilə dilin leksik vahidlərindən yerində, məqamında məqsədəuyğun istifadə edildikdə mədəni nitqə nail olmaq mümkündür.

“Danışan və yazan şəxs öz fikirlərinin ifadəsində dil vasitələrindən məqsədəuyğun istifadə edərsə, onun nitqi aydın, dəqiq, məntiqi, təsirli, zəngin, düzgün olacaq. Nitq fəaliyyətində dil normalarının və məqsədəuyğunluq normasının ittifaqı nitqdə aşağıdakı üslubi keyfiyyətləri yaradır: düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, məntiqilik, ardıcılıq, ifadəlilik, məqamlıq, ahəngdarlıq. Məhz bu keyfiyyətlərə malik olmaqla dil öz funksiyasını (anlaşma, məlumat vermək və təsir göstərmək) lazımi səviyyədə, üslubi meyarlara uyğun şəkildə yerinə yetirə bilər” (48, 167).

FONETİK NORMALAR

Ədəbi dilin səs sistemi də normalar əsasında tənzimlənir. Səslərin sözlərdə müəyyən düzülüş forması və ünsiyyətdə məqbul sayılan fonetik dəyişmələrə uyğun variantları və ənənəvi deyiliş forması norma kimi qəbul olunur. Məsələn, dilimizin ahəng qanununa görə şəkilçilər sözlərin son hecasının ahənginə uyğun olaraq onlara qoşulur. Əgər binalar, anam, almaq, gəlmək kimi sözlərdə şəkilçilər binalər, anəm, almək, gəlmək şəklində işlədilsə, bu, fonetik normaya görə qüsurlu sayılır.

Başqa bir misal: dilimizdə şəkilçi tərkibində e, o, ö saitləri işlənmir. Yerli dialektlərdə sözlər aton, nənön, gələr, alacak kimi işlədilsə, deməli, burada da fonetik norma pozulmuş olur. Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə vurğu, əsasən, sözün son hecası üzərinə düşür. Bəzilərinin danışığında sözlər o`xu, da`ha, ba`şla, a`rzu, i`sim, si`fət kimi tələffüz olunursa, yaxud mənəvi, mavi, vadar (etmək) kimi sözlərin birinci hecasındakı qısa tələffüz olunursa, bu da fonetik normadan uzaqlaşmadır.

Dilimizin orfoepik qaydaları fonetik normalara əsaslandığından təkrara yol verməmək üçün bu barədə (fonetik normalar barədə) ədəbi tələffüzlə bağlı hissədə bir qədər geniş söhbət açmağı lazım bildik.

ORFOQRAFİK NORMALAR

Orfoqrafiya yunan sözü olub *orhos* – doğru, düzgün; *graphos* – yazıram deməkdir. Bu, orfoqrafiyanın lüğəvi mənasıdır. Onun bir termin kimi mənası söz və qrammatik formaların vahid və sabit yazı qaydalarının məcmusu, toplusu deməkdir: “Orfoqrafiya – yazılı dil vahidlərinin yazılışını təmin edən qaydalar sistemidir” (18, 226). Milli dilimiz üçün cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən orfoqrafik qaydalar xalqa, milyonlara xidmət edir. Bu qaydalar dövlət tərəfindən təsdiq olunur, onun tələblərinə əməl etmək hamı üçün vacib sayılır.

Dilimizin orfoqrafiyası cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı dəfələrlə yenilənmiş, köhnə, dildə əsası qalmayan ünsürlər atılmış, bu yolla yazı qaydaları düzəldilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Orfoqrafiyamızın təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan dəyişiklik, yeniliklər hər dəfə layihə şəklində respublikanın ali və orta məktəblərində, yazıçıların, mətbuat orqanlarının və digər əlaqədar təşkilatların yığıncaqlarında geniş bir şəkildə müzakirə olunmuş, bu müzakirələrdə söylənilən faydalı, elmi təkliflər nəzərə alınaraq, orfoqrafiyada müəyyən dəyişiklik aparılmışdır. Bu dəyişikliklə bağlı orfoqrafiya lüğətləri də hər dəfə yenidən tərtib edilərək nəşr olunmuşdur.

İlk orfoqrafiya lüğəti 1929-cu ildə (1925-ci ildə qəbul edilmiş orfoqrafiya qaydaları əsasında) nəşr edilmişdir.

1939-cu ildə yeni əlifbaya keçməklə əlaqədar orfoqrafiya qaydalarında xeyli dəyişiklik edilmiş, həmin dəyişikliklər 1940-cı ildə nəşr olunan orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapmışdır. Bu lüğətə 21 mindən artıq söz daxil edilmişdir. 1958-ci ildə qəbul olunmuş orfoqrafiya qaydaları əsasında 1960-cı ildə növbəti lüğət (üçüncü lüğət) nəşr olunmuşdur. Lüğət 58 minə qədər sözü əhatə edir. Bu lüğət dilimizin müasir leksikasını əks etdirə bilmək baxımından, təbii ki, köhnəlmişdir. Lüğətin tərtibindən keçən vaxt ərzində elm, texnika və mədəniyyətin inkişafı, ictimai quruluşun dəyişilməsi, sosial həyatın digər sahələrindəki tərəqqi və yeniliklərlə əlaqədar dilimizin lüğət tərkibi də xeyli zənginləşmişdir. Dildə bunun əksinə də proses baş vermişdir: bir sıra söz və terminin işlənmə tezliyi zəifləmiş, onların bir çoxu ünsiyyətdən çıxmışdır. Bütün bu hadisələr yeni tərtib olunacaq orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapmalı idi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 may 2004-cü il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi yeni orfoqrafiya qaydaları bu sahədəki ehtiyacı ödəmək baxımından olduqca önəmli bir rol oynadı.

Hal-hazırda yeni orfoqrafiya qaydaları əsasında tərtib olunmuş orfoqrafiya lüğəti çapdan çıxmışdır. Lüğət öz həcminə, tutumuna, sözlərin sayına görə fərqlənir. Belə ki, 1975-ci ildə kiril əlifbası ilə çap edilmiş sonuncu “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (artırılmış və təkmilləşdirilmiş üçüncü nəşri) cəmi 58.000 sözü əhatə edirdisə, latın qrafikası ilə nəşr olunan yeni orfoqrafiya lüğə-

tində lüğətində 80.000-ə yaxın sözün düzgün yazılışı göstərilmişdir. Dildə, xüsusilə onun lüğət tərkibində otuz ilə yaxın müddət ərzində baş vermiş yeniliklər, dəyişikliklər yeni orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapmışdır.

Şübhəsiz, dil daim inkişaf edir, onda yeni sözlər yaranır və ünsiyyət prosesində istifadə olunur. Bu sözlərin də tərtib olunacaq növbəti lüğətə salınması zəruri hesab edilir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ümummilli liderimiz H.Əliyevin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun 13-cü maddəsinin 2-ci bəndində yazılır: “Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsdiq edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir”.

Dilimizin tətbiqi dairəsinin günü-gündən genişləndiyi indiki zamanda yeni orfoqrafik qaydaların təsdiqi, ona müvafiq təkmil lüğətin, dildə hər gün yaranan və kənardan daxil olan söz və ifadələrin yazılışını göstərən yeni sorğu kitabları “Yeni sözlərin orfoqrafiya lüğəti”, “Necə yazılmalıdır?”, “Bitişik, yoxsa ayrı?”, “Biz düzmü yazırıq?”, “Orfoqrafiyamızda mübahisəli məsələlər” və s. başlıqlar altında nəşr olunub istifadəyə verilməlidir. Belə vəsaitlər orfoqrafiyadakı dəyişiklikləri, yenilikləri operativ şəkildə diqqətə çatdırmaq, göstərmək baxımından əhəmiyyətli, vacib sayılmalıdır. Orfoqrafiya qaydaları tər-

tib olunarkən üç prinsip əsas götürülür: fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsip.

Fonetik prinsip – orfoqrafiyanın əsas və başlıca prinsipidir. Bu prinsipə görə sözlər eşidildiyi kimi, tələffüzə uyğun şəkildə yazılır. Dilimizdəki sözlərin böyük bir hissəsinin yazılışında bu prinsip əsas götürülür. Məs.: qardaş, bacı, adam, idman, qərənfil, qalın, qırmızı, yaşıl, altı və s. Fonetik prinsip yazıda həm asanlıq, həm də demokratikliyi təmin edən prinsipdir. Ona görə asandır ki, yazan tələffüzü əsas tutur, sözü necə eşidir və ya deyirsə, elə də yazır. Demokratikdir, ona görə ki, bu prinsip yazını canlı dilə, xalq dilinə yaxınlaşdırır, yazılışla deyiliş arasındakı ayrılığa, uyğunsuzluğa yol vermir. Lakin bununla belə, təkcə fonetik prinsipə əsaslanıb söz və qrammatik formaları tələffüzə uyğun, səsləndiyi kimi yaza bilmərik. Çünki bir sıra söz, yaxud şəkilçi dildə müxtəlif şəkildə tələffüz olunur. Məs.: asan, asand, hasan, hasant; ev, əv, öy; pendir, pəndir, pənil; deyil, degil, dögül, dəyil; pəncərə, pencərə; darvaza, dərvaza və s. Eləcə də bəzi şəkilçilər adi danışiq dilində yazıldığından fərqli şəkildə tələffüz edilir. Məs.; -lar/-lər şəkilçisi: -zar/-zər (qızzar, dənizzər); -dar/-dər (atdar, işdər); -nar/-nər (adamnar, gəlinnər) və s. Yaxud sifət düzəldən -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi qoşulduğu sözün son səsindən asılı olaraq bir neçə formada tələffüz olunur. Məs.: -qarri (qarlı), addı (adlı), şanı (şanlı), qazdı (qazlı) və s.

Bu cür söz və şəkilçilər müəyyən bir orfoqrafik qaydada deyil, hər kəsin tələffüz etdiyi şəkildə yazılarsa, bu,

yazıda hərc-mərcliyə, anarxiyaya gətirib çıxarar. Vaxtilə görkəmli metodist alim Mahmudbəy Mahmudbəyov bu məsələdən danışarkən yazırdı: “Dilin orfoqrafiyası üçün tələffüz əsas ola bilməz, çünki hər bir yerdə, hər bir rayonda bir cür tələffüz vardır. Əgər tələffüzü orfoqrafiya üçün əsas tutsaq onda meydana 40-50 cür orfoqrafiyamız çıxa bilər ki, bu da az-çox inkişaf tapmağa başlayan mərif, mətbuat və tədris işlərinə xeyli zərər vura bilər” (M.Mahmudbəyov. “İmlamız”, Bakı, 1911, səh. 2).

Buna yol verməmək üçün fonetik prinsipin çatışmayan cəhətini tamamlayan başqa bir prinsip – morfoloji prinsipə əsaslanmaq zərurəti meydana çıxır.

Morfoloji prinsip yazıda sözlərin qrammatik tərkibini əsas götürür, sözün və ya şəkilçinin bir tələffüz forması yazı üçün düzgün sayılır, qalan formalar ona tabe edilir, sözün kökü və şəkilçisi vahid bir formada yazılır. Məs.: adi danışiq dilində ayaq-əyaq, qəbul-qabul, kənar-kanar, xəmir-xamır, pəncək-pəncək, bıçaq-pıçaq, bütöv-pütöv və s. kimi iki variantda işlənən sözlərin birinci tələffüz forması orfoqrafiyada düzgün sayılır. Yaxud, -lar/-lər, -dar/-dər, -zar/-zər, -nar/-nər formalarında işlənən kəmiyyət şəkilçisinin bir şəkli –lar/-lər yazılı dildə əsas götürülür.

Orfoqrafik qaydaların tərtibində nəzərə alınan başqa bir prinsip tarixi-ənənəvi prinsipdir. Bu prinsipə görə sözün müasir danışiq dilində (ədəbi danışiq dilində) səslənməsindən asılı olmayaraq, onun vaxtilə mövcud olduğu yazılış şəkli saxlanılır, əsas götürülür. Dilimizdə yazı-

lışı yazılışı ədəbi tələffüzündən fərqli olan sözlərin müəyyən bir qismi (məs.: dəftər, Səttar, səkkiz, doqquz, müəlim, növbə, şənbə, vicdan, uşaq, palıd, ailə və s.) tarixi-ənənəvi prinsip əsasında yazılır. Belə sözlərin vaxtilə ola bilsin ki, yazılışı ilə tələffüzü arasında fərq olmamışdır. Həmin sözlərin tələffüz tərzini tədricən dəyişmiş, ünsiyyətə daha yararlı, asan olan bir şəkili almış, bu səbəbdən də yazılı dildə bir sıra sözlərin orfoqrafiyası və orfoepiyası arasında uyğunsuzluq yaranmışdır. Belə bir uyğunsuzluq sözlərin yazılışının mənimsənilməsində müəyyən çətinliyə səbəb olur. Lakin bununla belə, bu prinsipi kənara atıb müəyyən sözləri müasir tələffüzə uyğunlaşdırıb yazmaq da mümkün deyildir. Belə dəyişiklik yazıda ümumi bir dolaşıqlığa, savadsızlığa gətirib çıxarar.

Tarixi-ənənəvi prinsipin başqa bir tələbinə görə alınma sözlər mənbə dilin orfoqrafiya qaydalarına uyğun şəkildə yazılmalıdır. Məsələn, protokol, motor, konsert, komanda, orfoepiya və s. kimi sözlər alındığı dilin orfoqrafiya qaydalarına uyğun şəkildə (yuxarıda göstərilən kimi) yazılır. Əslində isə bu sözlər şifahi nitqdə həm alındığı dilin orfoepik qaydası, həm də dilimizin ümumi ahənginə müvafiq olaraq yazıldığından fərqli şəkildə (pr(a)t(a)kol, m(a)tor, k(a)nsert, k(a)manda, (a)rf(a)epiya şəkildə) tələffüz edilir.

Lakin bununla belə bir sıra alınmalar dilimizin fonetik sisteminə – tələffüzünə uyğun olaraq mənbə dildən fərqli şəkildə yazılır. Məsələn, vokzal-vağzal, nomer-

nömrə, stakan-stəkan, çəmodan-çəmadan, metall-metal, şosse-şose, proqramma-proqram və s.

Orfoqrafiyamızın tərtibi prinsipləri ilə bağlı deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, fonetik prinsip yazımızda əsas və başlıca, morfoloji prinsip isə köməkçidir. Qalan digər prinsiplər (tarixi-ənənəvi və alınma sözlərin yazılışı prinsipləri) orfoqrafiya qaydalarının bəzi maddələrində əsas götürülür.

Yazılı nitqdə orfoqrafiyamızın prinsiplərindən vəhdət şəklində istifadə olunur ki, bu, yazımızın inkişafını, yeniləşməsini, qaydaların asan mənimsənilməsini təmin edir.

Nitqin yazılı formasından istifadə ilə bağlı bir sıra qüsurlar vardır ki, onların böyük bir qismi düzgün tələffüzün təsiri ilə baş verir, başqa sözlə, yazılışı düzgün tələffüzündən fərqli olan sözlər, qrammatik formalar deyiləndiyi kimi yazılır. Bu qüsurları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

a) düzgün tələffüzün təsiri ilə baş verən orfoqrafik səhvlər;

b) qüsurlu tələffüzün – adi danışiq dili və yerli şivəyə məxsus tələffüzün təsiri ilə baş verən səhvlər.

Birinci qrup səhvlərin özünü də aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Hərflərin buraxılması:

a) sözün vurğusuz hecasında zəif tələffüz olunan *i*, *ı*, *ü* saitləri buraxılır. Məsələn, inqlab (inqilab), qzmar (qızmar), məktəbmiz (məktəbimiz), əsəbləşmək (əşəbiləş-

mək əsəbiləşmək), hamısı (hamısı), öznü (özünü), səlqəli (səliqəli), ərzə (ərizə), ikisi (ikisi), yubley (yubiley), tsbağa (tısbağa), xalqmız (xalqımız) və s.;

b) eyni qoşasamitli bir sıra sözlərdə (vurğusu qoşa samitdən sonra vurulan sözlərdə) həmin samitlərdən biri yazılmır. Məsələn, atestat (attestat), qramatika (qrammatika), kəşfiyat (kəşfiyyat), terror (terror), ədəbiyat (ədəbiyyat) və s.;

c) ədəbi tələffüz qaydasına görə iki kar samitlə bitən sözlərə samitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda, sözün sonundakı qoşa samitdən biri düşür və ya başqa səslə əvəz olunur. Bu tələffüz qaydasının təsiri ilə yazıda səhvə yol verilir. Məsələn, güzəşsiz (güzəştiz), dosluq (dostluq), nefçi (neftçi), növbəççi (növbətçi) və s.

2. Hərftərkirə:

a) samitlə sonor samitin yanaşı işləndiyi sözlərdə. Məsələn, höküm (hökm), hökümədar (hökmdar), rəhimdil (rəhmdil), dövür (dövr), kəsir (kəsr) və s.;

b) müxtəlif qoşasamitli sözlərdə qoşa samitlərin arasında. Məsələn, ayilə (ailə), poyema (poema), duyet (duet), arteziyan (artezian) və s.;

c) müxtəlif samitin yanaşı işləndiyi sözlərdə. Məsələn, noyabır (noyabr), kıran//krant (kran), Hüseyin (Hüseyn), pisxoloq (psixoloq), valideyin (valideyn), Birtaniya (Britaniya), Şekispir (Şekspir) və s.

3. Hərflərin əvəz olunması ilə bağlı qüsurlar:

a) alınma sözlərin vurğusuz hecasında o əvəzinə tələffüzə uyğun olaraq a yazılması. Məsələn, fantan, para-

xod paraxod, mantyor, prakuror, marfalogiya, kansert, kamanda və s.;

b) sözün ikinci hecasında saitın tələffüzə uyğun yazılması. Məsələn, mühüt (mühit), münbüt (münbit), müdür (müdür) və s.;

c) kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi. Məsələn, dəfdər, asdar, hətda, əlbətdə, kəşviyyat, şafdalı, respublika, Müşviq, bitgi və s.;

ç) sözlərdə cingiltili samitlərin kar samitlərlə əvəz olunaraq yazılması. Məsələn, armut, palıt, qoçax, əhənk, həsət, kənt, qənt, aftomat, aftobus, şüphəsiz və s.;

d) söz ortasında cingiltili samitlərin əvəzlənməsi. Məsələn, təmbəl, şəmbə, gümbəz, görümməz, mümbüt (münbit) və s.;

e) sözlərin ortasında kar samitdən əvvəl gələn q samitinin k ilə yazılması. Məsələn, rəks (rəqs), iktidar (iqtidar), məksəd (məqsəd), nöksan (nöqsan), Oktay (Oqtay) və s.

Adi danışiq dili və yerli şivəyə xas olan qüsurlar:

a) adi danışiq dilinə məxsus qüsurlar. Məsələn; pı-lan, hərif, tərbiyyə, heysab, haçar (açar), zülüm, məhşur, istəkan, hökmət, doğurdan, təcürbə, hasan (asan), hindi (indi), əvəl (əvvəl), qüvət, işqaf, ustul (stul), telfun, şikil, sutun və s.

b) yerli şivəyə məxsus olan orfoqrafik səhvlər. Məsələn; mişar, aton, nənön, ineg, boba, qalistok, kinova, altımış, tusbağa, midalyon, xüsusi, manıt, qırax (qırx), tırp,

hayva, dəyil, bəj, dəyşət, öysürmək, çərçin (gərçin), dəgirmi (dəyirmi), səhrəd (sərhəd), ürdək, cüclü (güclü) və s.

Yuxarıdakı qəbildən olan və qeyd etmədiyimiz digər səhvlərə (məsələn, xüsusi isimlərin, mürəkkəb sözlərin yazılışı, sözün sətirdən-sətrə keçirilməsi və s.) yol verməmək, dilimizin yazılı formasından qüsursuz istifadə edə bilmək üçün c) müxtəlif samitin yanaşı işləndiyi sözlərdə. Məsələn, noyabr (noyabr), kiran//krant (kran), Hüseyin (Hüseyn), pıxoloq (psixoloq), valideyin (valideyn), Birtaniya (Britaniya), Şekispir (Şekspir) və s.

ORFOQRAFIYA QAYDALARI

Saitlərin yazılışı

1. O saiti alınma sözlərin vurğusuz hecasında a və ya o ilə deyilməsindən asılı olmayaraq o ilə yazılır: avtomat, biologiya, velosiped, ensiklopediya, kollektiv, kombinat, laborant, obyekt, poeziya, poema, poçtalyon, problem, professor, solist, motor, polkovnik.

2. Ü saitli alınma sözlər ü ilə də yazılır: alüminium, bülleten, büro, jüri.

3. Aşağıdakı sözlər ədəbi tələffüzə uyğun olaraq iki heca ilə yazılır: qəbir, qədir, eyib, ətir, zəhin, isim, nəsil, ömür, səbir, sətir, sinif, fəsil, şəkil, heyif, meyil, əsil, şeir...

Samitlərin yazılışı

1. Birinci hecasındakı samiti həm n, həm də m ilə deyilən sözlər n ilə yazılır: anbar, qənbər, zənbil, günbəz, sünbül, şənbə...

2. Əslində sonu qoşa samitlə bitən iki və ya çoxhecalı sözlər bir samitlə yazılır: ekspres, kilovat, kiloqram, kongres, metal, mühüm, proses, sərhəd, hüsnxət. Sözlün müxtəlif yerlərindəki qoşa sait və samitlərin yazılışı

3. Qoşa saitle deyilən sözlər qoşa saitle də yazılır: maaş, saat, camaat, bəddi, əmtəə...

4. Təkhəcalı sözlərin sonunda qoşa samitin hər ikisi yazılır: vatt, zənn, zidd, küll, rədd, sirr, fənn, xətt, haqq, hiss... Bu sözlərə samitlə başlanan şəkilçi əlavə olunduqda söz kökündəki qoşa samitdən biri düşür: sir-daş, fənlər, xə-t-siz, haq-sız...

5. İki sait arasında gələn qoşa samitlər olduğu kimi yazılır: ballada, kassa, şassi, vassal, kapella, klassik, libretto, operetta, nəqqaş, səyyar, kəmiyyət...

Qeyd. Qruppa, antenna, tonna, aparat, parallel sözləri və -ma hecası ilə qurtaran sözlər aşağıdakı kimi yazılır: qrup, antena, ton, aparat, paralel, diaqram, proqram, stenoqram, teleqram...

Şəkilçilərin yazılışı

Sözdüzəldici şəkilçilər aşağıdakı kimi yazılır:

Bir cür yazılan şəkilçilər:

1) –i və ya –vi şəkilçisi: daxili, tarixi, həyati, cənubi, şimali, dairəvi, kimyəvi, kütləvi, Gəncəvi...

2) –vari şəkilçisi: buynuzvari, qalxanvari, yüngülvari, üzükvari.

İki cür yazılan şəkilçilər:

kar samitlə bitənlərdə -qan, -kən; cingiltili samitlə bitənlərdə -gan, -gən şəkilçiləri: yapışqan, çalışqan, dö-yüşkən, sürüşkən, burulğan, deyingən...

Dörd cür yazılan şəkilçilər:

1) -ki, -k1, -ku, -kü şəkilçisi: axşamkı, bildirki, səhər-ki, onunku, gündüzkü, bugünkü...

2) sifət və isim düzəldən -ı, -i, -u, -ü şəkilçisi: ba-dımcanı, darçını, narıncı, dərbəndi, çərkəzi, novruzu, gü-müşü...

3) fel köklərindən isim və sifət düzəldən şəkilçilər: sonu kar samitlə bitənlərdə:

a) -k1, -q1, -kü, -qu: bıçq1, seçki, pusqu, sürtkü...

b) -kin, -qın, -kün, -qun: bitkin, satqın, ötkün, tut-qun...

4) -stan şəkilçisi samitlə bitən sözlərə qoşularkən sa-mitlər arasına sait artırılır: Dağıstan, Türkmənistan, Mon-qolustan, Türküstan.

Qeyd. Saitlə bitənlərdə -stan yazılır.

Mürəkkəb sözlərin yazılışı

1. Bir vurğu ilə deyilən mürəkkəb sözlər bitişik yazı-lır: arabir, balacaboy, beşillik, beşmərtəbə, qalxanabənzər, qanunvericilik, dilucu, günəbaxan, güləruz, özbaşınalıq, soyuqqanlı, ümumbəşəri, ucdantutma, bugünkü, ilbəlil, günbəgün, qaçaqaç, Bülbüloğlu, Həsənoğlu, Çərkəzqızı, Əliağa...

2. Tərkibindəki sözlərin səciyyəsiindən asılı olaraq aşağıdakı hallarda defisdən istifadə edilir:

a) qoşa sözlərdə: adda-budda, az-maz, qara-qura, kağız-kuğuz, qarma-qarışiq, qonaq-qara, dedi-qodu, əzik-üzük, sür-sümük, top-top, aşıq-aşıq...

b) tərkibində qeyri, əks, külli, anti, eks, vitse, kontr, ober, super sözləri işləndikdə: qeyri-adi, qeyri-iradi, əks-inqilab, əks-hücum, külli-ixtiyar, vitse-admiral, kontr-admiral, ober-leytenant, super-market...

c) izafət tərkiblərində: tərzi-hərəkət, nöqteyi-nəzər, həddi-buluğ, tərcümeyi-hal...

ç) tərkibində mənaca bir-birinə yaxın və ya zidd sözlər işləndikdə: ab-hava, alış-veriş, ölüm-itim, kafe-res-toran, kilovat-saat, cənub-qərb, şimal-şərq, az-çox, elə-be-lə, gec-tez, ağıllı-kamallı, ucsuz-bucaqsız, pis-yaxşı, fab-rik-zavod, iki-üç, gedər-gəlməz, yazar-yazmaz, bitməz-tükənməz, dinməz-söyləməz...

DURĞU İŞARƏLƏRİ VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Düzgün yazı bacarığına yiyələnməyin başlıca şərtlərindən biri durğu işarələrini məqama uyğun işlədə bil-məkdir. Durğu işarələri düzgün oxuyub-yazmaqda, fikri başqasına dəqiq çatdırmaqda, ümumiyyətlə, nitq mədə-niyyətində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu işarələr ya-zılı nitqin təsir gücünü artırır, onun məzmununa aydınlıq, dürüstlük və dəqiqlik gətirir. Durğu işarələri o zaman böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, bütün yazanlar və oxu-yanlar hər bir durğu işarəsinin mənasını, vəzifəsini eyni dərəcədə başa düşsünlər, durğu işarələrinin işlənməsinə

dair vahid, dəqiq qaydalara əsaslanmış olsunlar. Durğu işarələrinin bir qismi (nöqtə, defis, dırnaq kimi) orfoqrafik, digər qismi (vergül, nöqtəli vergül, sual, nida kimi) sintaktik funksiya daşıyır. Bu işarələr təkcə yazıdakı müxtəlif qrammatik bağlanmaları, ayrılımları göstərməyə deyil, həm də yazılı nitqdə nəzərdə tutulan fikir rəngarəngliyini, hissi halları, psixoloji vəziyyətləri nəzərə çarpdırmaq vəzifəsini də yerinə yetirir. Sual, nida, çox nöqtə, mötərizə, dırnaq kimi işarələrdən sözlərin, ifadələrin və cümlələrin üslubi, emosional-estetik çalarlarını nəzərə çarpdırmaq məqsədilə istifadə olunur. Bu işarələrin işlənmə məqamları rəngarəngdir. İmkanın məhdudluğu üzündən onlar haqda bir qədər yığcam danışmaqla kifayətlənirik.

NÖQTƏ

Bu işarə aşağıdakı hallarda qoyulur:

1) Nəqli cümlənin sonunda. Məs.; 1. Xalqımın Nizami, Füzuli, Sabir, Vurğun kimi poeziya dühaları vardır.
2. Nəbi Xəzri lirik şairdir.

2) Yarımçıq nəqli cümlələrdən sonra. Məs.;

- Maşınınız harada qalıb?

- Kəndin girəcəyində.

- Sən haralısan?

- Qaramanlı.

3) Ad və ata adlarının qısaltma formalarından sonra. Məs.;

1. Qəsəbəmizin mərkəzindəki parka H.Əliyevin adı verildi. 2. N.Abdullayev təcrübəli müəllimdir.

4) Və ilaxır, və sair, və başqa sözləri ixtisarla yazıldıqda. Məs.;

M.F.Axundov, F.Köçərli, Ə.Nazim, M.Arif, M.C.Cəfərov və b. görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas olmuşlar.

5) Əsərlərindən misal gətirilən müəllifin adı ixtisarla veriləndə. Məs.; Gərək ya Hacı Səmədağanın əlinə baxam, ya da gedib polis qulluğuna daxil olam (Ə.H.).

VERGÜL

Aşağıdakı hallarda qoyulur.

I. Cümlənin həmcins üzvləri arasında. Məs.;

1. Hanı mənim arxam, qolum-qanadım,

Hörmətim, izzətim, şöhrətim, adım?!

Qardaş bərabəri gözəl arvadım

Söyləyin, durnalar, gözümlə yoldadı.

(Ə. Cəmil)

2. Gecəyədək yedilər, içdilər, danışdılar, güldülər (S.Qədirzadə).

II. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında. Məs.; Əlimi uzadıb qar dənəsinin altına tutdum, astaca gəlib ovcumun içinə düşdü (S.Behrəngi).

III. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında. Məs.; Deyirlər ki, bir zaman isti ilə buxar əl-ələ verib dünyaya böyük bir zəlzələ salmışdı (N.Gəncəvidən). Ovçu Piri qərribə ovçunun əhvalatını klubun qabağına top-

laşan kəndlilərə yenidən nağıl edib qurtarmışdı ki, çadırdə S.Vurğunun “Ceyran” şeirini oxudular (İ.Əfəndiyev).

IV. O, bu əvəzliliklərindən sonra

O, bu əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədə isim, si-fət, sayla ifadə olunan cümlə üzvündən əvvəl gələrsə, on-dan (mübtədadan) sonra vergül qoyulur. Məs.;

1. O, ağacın yanına gələr, budaqları əyib salxım gül-ləri iyləyər, dayanıb ağacın gözəlliyinə tamaşa edərdi (İ.Əfəndiyev).

2. Bu, ilk və son ayrılıq oldu (M.Cəlal).

V. Ara sözlərdə:

a) ara söz cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan son-ra. Məs.; 1. Əlbəttə, hər gülü yox, xoşuma gələn gülləri dərərdim (M.Cəlal); 2. Bəlkə, səadətin rəngi mavidir? (N.Xəzri).

b) cümlənin ortasında gələn ara sözün hər iki tərə-fində. Məs.; Onlardan biri, nəhayət, ağır addımlarla qadı-nın buz heykəlinə doğru gedir (Ə.Məmmədخانlı).

c) cümlənin sonunda gələn ara sözdən əvvəl. Məs.; Yazda əkdiiyim şaftalı ağacı quruyur, deyəsən.

VI. Hətta, ələlxüsüs, habelə, baxmayaraq, o cümlə-dən sözləri ilə xüsusiləşən cümlə üzvündən əvvəl. Məs.;

1. Bütün ölkələrin xalqları, o cümlədən də Azərbaycan xalqı terrorizmi pisləyir və ona qarşı mübarizə apa-rır. 2. Göyün üzünə ulduzların səpələnməsinə baxmaya-raq, çayın vadisi qaranlıq idi (İ.Şıxlı).

VII. Xitablarda vergül:

- a) cümlənin əvvəlində gələn xitabdan sonra. Məs.;
- Ay ana, bircə saat dincəl, ayaqların yoruldu, hal-
dan düşdün (“Min bir gecə”).

A qardaşlar, iş başına!

Biz də bir iş görəlim!

(Ə.Cavad)

- b) cümlənin ortasında gələn xitabdan əvvəl və son-
ra. Məs.;

– Adətimizdir, bala, səfərə çıxanın dalınca su atarlar
(G.H.).

- c) xitab cümlənin sonunda gəldikdə ondan əvvəl
vergül qoyulur. Məs.;

Səhər çağ

Göy meşadən

Dərdim səni, ağ çiçək.

(N.Xəzri)

VIII. Nidalarda vergül

Alçaq tonla deyilən cümlələrdə nidadan sonra.
Məs.;

Əfsus, qocaldım, ağacım düşdü əlimdən,

Səd heyf cavanlıq.

(Sabir)

Bir adam olsaydı, ax, keçən günləri geri qaytaraydı

(Ə.Haqverdiyev).

NÖQTƏLİ VERGÜL

Aşağıdakı hallarda nöqtəli vergüldən istifadə olunur:

a) tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında. Məs.; Qarqar çayının həzin şırıltısı, Gülpərinin palazlara, xalçalara endirdiyi toqqaların taqqıltısı ətrafa yayılırdı; hələ naxırçıların hay-harayı da bu səslərə qarışanda bu bir tərəkəmə toyunu xatırladardı (Ə.Haqverdiyev).

DE FİS

a) mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasında. Məs.; dadlı-dadlı, dost-aşna, qohum-qardaş, yavaş-yavaş və s.

b) mürəkkəb qısaltmalarla şəkilçi arasında. Məs.; ADPU-nun, ABŞ-ın, NATO-ya və s.

c) sıra saylar rəqəmlə yazıldıqda. Məs.; 5-ci, 10-cu, 4-cü və s.

ç) izafət tərkiblərində. Məs.; nöqtəyi-nəzər, tərz-i-hərəkət, tərcüməyi-hal.

T İ R E

Cümlə üzvünün əlavəsindən əvvəl. Məs.

1. Xan çıxdı və gördü ki, qapını döyən xanın öz kəndlisi – İtqapan

kəndinin əhli Novruzəlidir (C.Məmmədquluzadə).

2. Üç duyğu – qorxu, sevinc və utancaqlıq üçü də birdən Dilbərə hücum etdi (C.C.).

2) Müqayisə edilən obyektləri daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq üçün

onların (qarşılaşdırılan sözlərin) arasında. Məs.;

Sən günəş – mən səndən nur alan Ayam,

Sən bir səs – mən isə əks-sədayam!

Zirvəsən – zirvəyə qalxan cığıram.

(N.Xəzri)

3) Ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən əvvəl gəlsə, ondan sonra tire qoyulur. Məs.; Dostlar hər şeydən – həyatdan, ailədən, dostluqdan, məhəbbətdən, dünyanın işlərindən danışdılar.

4) Ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən sonra gəlsə, ondan əvvəl tire qoyulur. Məs.; O, vəziyyətə də, yorğunluğa da, yurdsuzluğa da – bunların hamısına dözərdi (S.Qədirzadə).

5) Məntiqi vurğulu sözü nəzərə çarpdırmaq, ayırmaq üçün həmin sözdən sonra tire qoyulur.

Vətən – əcdadımızın mədfənidir.

Vətən – övladımızın məskənidir.

(A.Səhhət)

6) Dialoqlarda cümlələrin əvvəlində tire qoyulur.

– Yoldaşım, yatmışmısan?

– Yox, bir sözün varsa, buyur.

– On manat qərz istəyəm...

– Yox, yox, bəradər, yatmışam

(Sabir)

7) Müəllif sözü vasitəsiz nitqdən tire ilə ayrılır. Məs.; – Oğul, – dedi, – gecə isti su atanda bismillah deyərlər (T.Mahmud).

İKİ NÖQTƏ

1. Ümumiləşdirici sözdən sonra:

b) İnstitutun məqsədi azlıqlara: etnik, dini, əlillər, qaçqın və köçkünlər, ahıllar, uşaqlar və başqaları ilə məşğul

olan qeyri-hökumət təşkilatlarına kömək etməkdir ("Azadlıq" qəzeti, 7 oktyabr 2004).

2. "Məsələn" və onun ixtisar şəklindən (məs.:) sonra. Məsələn: Şairi maraqlandıran problemlərin mərkəzində insan durur.

Səni yaz qatarı apardı tezdən

Elə bil dünyanı

Qarlı qış aldı.

(N.Xəzri)

3. Dialoqlarda: Məs.:

Xosrov əvvəlcə soruşdu: "Hardansan cavan?"

Fərhad cavab verdi: "Dost diyarından".

Dedi: "O diyarda hansı sənət var?"

Dedi: "Qəmi alıb, canı satırlar".

(N.Gəncəvi)

ÜÇ NÖQTƏ

1. Fikrin bitmədiyini bildirmək məqsədilə cümlənin sonunda qoyulur.

Məs.:

Axşam...

Göy fikirli...

Dəniz nigaran...

(N.Xəzri)

– *Əsgərlik yaşına çox var, heylədir, yoxsa yox? Gərək məktəbi bitirəsiniz, sonra...* (C.Əlibəyli).

2. Yüksək hiss-həyəcanla deyilib, özündən sonrakı sözdən müəyyən fasilə ilə ayrılan xitabdan sonra. Məs.:

– *Ay Qurban... Nə deyim, bircə səni bağrıma basaydım, ondan sonra ölsəydim də, qəmim olmazdı* (Ə.Haqqverdiyev).

3. Dialoqlarda müsahib cavab vermədikdə. Məs.:

– *Günah özündədir!...*

– ...

– *Əlbəttə, günah özündədir* (M.Cəlal).

SUAL İŞARƏSİ

1. Cavab almaq məqsədilə verilən sual cümləsinin sonunda qoyulur.

İran hakimi Kərim xan Zəndə bir tər lan bağışlamışdılar. O, quşa baxıb:

– Bu quş nə üçündür? – deyə soruşur.

– Göyərçin, kəklik tutmaq üçün, – demişdilər.

– Özü nə yeyir?

– Gündə bir quş.

– Elə isə buraxın getsin, özü tutsun, özü də yesin.

2. Danışıda heç bir cavab tələb etməyən sual cümlələri də işlədilir. Bunlar ritorik sual cümləsi adlanır. Məs.:

*Alçalmısan, ucalmısan,
Ömür sürüb qocalmısan,
Nə vermişən, nə almısan,
O dövrəndən, bu dövrəndən?*
(R.Rza)

NİDA İŞARƏSİ

1. Bu işarə nida cümlələrinin sonunda qoyulur. Məs.:

*Bayatına yaslı şeirim qoşulsun,
Sənin dərdin, mənim şeirim bir olsun!*
(Ə.Cavad)

Yurdumuzun baharı, xalqımızın Novruz bayramı mübarək olsun!

2. Nida intonasiası ilə deyilib təkid, alqış, razılıq, təşəkkür, buyruq, çağırış və s. bildirən əmr cümlələrindən sonra nida işarəsi qoyulur. Məs.:

*Kəsin eyşi-nuşi, gələnlər, susun!
Dumandan yorğanı, döşəyi – yosun.
Bir yorğun pəri var: bir az uyusun,
Uyusun dağların maralı Göygöl!*
(Ə.Cavad)

3. Xitablardan sonra. Məs.:

Gəl, ey boranlı qış, səpələn, ey qar!

*Geyin ağ kürkünü, sən ey ixtiyar!
Gəl, ey sevimli yaz, dəli gəncliyim!
Günəşin eşqilə çağlaşın sular!*

(M.M.)

*Müəllim! Belə bir şərəfli adı daşıyan sənin kimi kamil bir
adamlarla ünsiyyətdə olmaq mənim üçün xoşdur.*

4. Bəli, xeyr, çox gözəl, yox kimi təsdiq və inkar sözlərindən sonra. Məs.:

Çox gözəl! Razıyam (nağıl).

*Yox! Arvad, bu olan şey deyil, mən gedib ov ovlamalıyam
(nağıl).*

*Bəli! Mən ona zəhər verib öldürərəm, heç kəs də bilməz
(nağıl).*

Durğu işarələrinin işlənmə məqamları rəngarəngdir. İmkanın məhdudluğunu nəzərə alıb yuxarıda deyilənlərlə kifayətlənirik. Bu barədə geniş məlumat üçün aşağıdakı mənbələrə müraciət etmək olar:

1. Z.İ.Budaqova. Azərbaycanca durğu işarələri. Bakı, 1977.

2. M.Həsənov. Durğu işarələri təliminin metodikası. Bakı, 1974.

3. Durğu işarələrinin işlədilməsi qaydaları. Bakı, 2011.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Vurğu nədir?
2. Ədəbi dilin normaları hansılardır?
3. Fonetik prinsip nədir?
4. Morfoloji prinsip nədir?
5. Dilin orfoqrafiyası üçün əsas olan amillər nədir?
6. Düzgün yazı qaydalarına yiyələnməyin başlıca şərtləri.
7. Vergülün işlənmə məqamları.
8. Tirenin işlənmə məqamları.
9. Defisin işlənmə məqamları.
10. Üç nöqtənin işlənmə məqamları.

Çalışma. Verilmiş mətndə buraxılmış durğu işarələrini bərpa edin.

Baxın Baxın Yaxşı baxın Diqqətnən baxın Sizin tarix kitabında bu, qan ilə yazılmış bir səhifədir. Sizdən sonra gələnlər bu kitabı vərəqləyib bu səhifəni görəndə sizi yada salıb deyəcək (*ucadan*) tfu sizin üzünüzə (*Tüprüür camaata tərəf Hamı başını aşağı salıb dinmir*) Bağışlayın, kefli İsgəndər bir az biədəblik eləyir Amma indi də növbət mənimdir. Mən demirəm ki siz niyə bu balaca uşaqları (*qızları göstərir*) zornan gətirib qatdız bu fahişəxanaya. Söz yox, siz bunlara deyəndə ki, səni verirəm bu şeyxə, bu biçarələr çıxırıb bağırırdılar və sizin çirkli ayaqlarınızı öpə-öpə yalvarırdılar: “Ata, aman günüdür, məni anamdan ayırma!” (*Üzünü qızlara tutub*). Elədimi Doğrumu deyirəm

Qızlar ağlaya-ağlaya baş yendirirlər.

Yox mən ondan ötrü incimirəm. Çünki siz qızlarınızı bura çəkə-çəkə elə xəyal edirdiniz ki, bunları behiştə çəkirsiniz və

İsfahan şeyxləri sizi inandırmışdılar ki, hər kəs bu mübarək otağa qədəm qoysa, öləndən sonra qiyamətədək qəbrin dəriçəsindən mələkələrlə söhbət edəcək. Amma zəmani ki, rıcat məsələsi ortalığa qoyuldu və Şeyx Nəsrullah ölülərin dirilmək ixtiyarını qoydu sizin qabağınıza siz dəriçədən mələkə axtaranlar ölən qardaşlarınızın bacılarınızın və övrət-uşaqlarınızın dirilməyinə razı olmadınız Niyə razı olmadınız Ondan ötrü ki arvadlarınızın hamısını yumruq altında öldürmüşsünüz ölən qardaşlarınızın arvadını almısınız, ölən dostlarınızın yetimlərinin malını yemisiniz Razı olmadınız ki, dirilib gəlsinlər və sizin əməllərinizi görüb desinlər

“Tfu sizin üzünüzə” (*Bərk tüpürür*).

Camaat hamısı başını salır aşağı.

Bu sözləri sizə deməkdə elə xəyal eləməyin ki mən sizi pisləyib özümü tərif etmək istəyirəm Yox yox Bunu bilirəm ki, mən heç bir şeyəm Mən çöllərin otuyam küçələrin torpağıyam dağların daşıyam kolların kosuyam ağacların qurduyam Mən dünyada heç bir şeyəm Əgər mən bir şey olsaydım, cibimdən bir bomba çıxarıb (*əlini uzadıb cibindən araq şüşəsini çıxardır*) bu evi bir saniyənin içində havaya dağıdıb, İsfahan lotusunu kərpiclərin altında diri-diri dəfn edərdim Amma qorxmayın mənim əlimdən elə şeylər gəlməz Bu araq şüşəsidir və Şeyx Nəsrullah burada gecələr bu balaca uşaqları boğanda mən bu şüşədən araq içərdim

Qızlar başlayırlar ağlamağa.

Yox yox o mənim işim deyil O igid işidir Siztək camaatın da igidi mənimtək olar Hələ mən heç. İndi görək siz kimsiniz Mənim adım kefli İsgəndərdir bə sizin adınızı nə qoyaq Mən dağları daşları quşları fələkləri ayları ulduzları və dünya-

aləmləri bura şahid çəkərəm və bu qızları onlara nişan verərəm soruşaram ki bu camaata nə ad qoymaq olar O vədə hamısı bir səslə cavab verər “Ölülər” Mən cəmi millətləri bura yığıb təvəqqe edərdim ki Şeyx Nəsrullahın hərəmxanasına tamaşa eləsinlər o vədə bütün yer üzünün tayfaları sizi bir səslə adlandırırlar “Ölülər” və bizdən sonra gələnlər illər uzununu sizi yada salıb bir səslə deyəcəklər “Ölülər”

(C.Məmmədquluzadə).

Çalışma. Nə üçün məhz bu ixtisas? Düşüncələrinizi yazılı şəkildə bildirin.

Testlər

1. Ədəbi dilin tələffüz normalarını şifahi dil üzərində qurmağı kim irəli sürmüşdür?

- A) M.F.Axundov
- B) C.Məmmədquluzadə
- C) N.Vəzirov
- D) Ö.F.Nemanzadə
- E) Ü.Hacıbəyov

2. Məntiqi vurğu haqqında deyilmiş fikirlərdən biri düzgün deyil:

- A) məntiqi vurğulu söz cümlənin mənacə fərqlənən vahididir.
- B) məntiqi vurğulu söz yalnız xəbərin əvvəlində gəlməlidir və sabit vurğudur.
- C) məntiqi vurğulu söz danışanın məqsədini qabarıqlaşdıran vahiddir.
- D) məntiqi vurğu nitqdə məna dəqiqliyi, məqsədin anlaşılması deməkdir.
- E) məntiqi vurğu cümlədə hər dəfə yeni söz üzərinə düşəndə xüsusi məna çaları əmələ gətirir.

3. Ədəbi dilin bu normasında sözlərin məna dəqiqliyi, çoxmənalılıq, məna dəyişmələri, məna qruplarına və sairəyə dair normalar nəzərdə tutulur:

- 1 - semantik norma
- 2 - frazeoloji norma
- 3 - morfoloji norma
- 4 - fonetik norma
- 5 - onomastik norma

- A) 1, 3
- B) 3, 5
- C) 4, 5
- D) 3
- E) 1

4. Ədəbi dilin normalarını ardıcıl düzün.

- 1 - qrammatik
- 2 - leksik
- 3 - fonetik

- A) 3, 2, 1
- B) 2, 1, 3
- C) 1, 2, 3
- D) 2, 3, 1
- E) 1, 3, 2

5. Uyğunluğu müəyyən edin.

- I – fonetik prinsip
- II – morfoloji prinsip
- III – tarixi-ənənəvi prinsip

- 1 - Sözlər eşidildiyi kimi tələffüzə uyğun yazılır
- 2 - Sözlərin qrammatik tərkibi əsas götürülür ki, müxtəlif tələffüz formalarından biri seçilir.
- 3 - Sözün vaxtilə mövcud olan yazılış şəkli saxlanılır

- A) I - 1, II - 2, III - 3
- B) I - 2, II - 1, III - 3
- C) I - 3, II - 2, III - 1

- D) I - 1, II - 3, III - 2
E) I - 3, II - 1, III - 2

6. Uyğunluğu müəyyən edin.

I – üç nöqtə

II – defis işarəsi

III – sual işarəsi

1 - mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasında işlənir

2 - əmr məzmunu ifadə etmək üçün

3 - sual cümlələrinin sonunda işlənir

4 - cavab tələb etmədən bədii sual cümlələrində işlənir

5 - fikrin bitmədiyini və psixoloji fasiləni göstərmək üçün

A) I - 2, II - 1, 3, III - 4

B) I - 2, II - 1, III - 4

C) I - 4, II - 3, III - 1

D) I - 5, II - 1, III - 3, 4

E) I - 2, 4, II - 1, III - 3

7. Uyğunluğu müəyyən edin.

I - iki nöqtə

II - nöqtəli vergül

III - nida işarəsi

1 - bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında

2 - sadalanan sözlərdən əvvəl ümumiləşdirici söz gələrsə

3 - yüksək hiss-həyəcanla deyilən cümlələrdə

A) I - 2, II - 1, III - 3

B) I - 1, II - 2, III - 3

C) I - 3, II - 1, III - 2

D) I - 2, II - 3, III - 1

E) I - 1, II - 3, III - 2

8. "Məlikməmməd bu üç almaları qızlara verdi" cümləsində ədəbi dilin hansı norması pozulub?

A) orfoepik

D) fonetik

- B) leksik
C) üslubi
- E) qrammatik

9. “Zülmə dözməyən ordu üsyan qaldırdılar” cümləsində ədəbi dilin hansı norması pozulub?

- A) fonetik
B) leksik
C) sintaktik
- D) üslubi
E) orfoqrafik.

10. Biri orfoqrafik normanın pozulmasıdır:

- A) Roma rəqəmləri ilə yazılan sıra saylarından sonra “-c14” şəkilçisinin qoyulması
B) söz ortasında yanaşı gələn iki müxtəlif kar samitdən ikincisinin cingiltili tələffüz olunması
C) uzun saitli heca ilə vurğulu hecanın üst-üstə düşməsi
D) sözə əvvəl leksik, sonra qrammatik şəkilçinin artırılması
E) xüsusi isimlərin böyük hərflə yazılması

ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ NORMALARI

Ədəbi tələffüz öz əhatə dairəsinə görə geniş bir anlayışdır. Bu anlayışa söz, qrammatik forma və sintaktik quruluşların dildə işlənən sabit və vahid qaydaları daxildir. Təbii dilçilikdə ədəbi tələffüzlə yanaşı, orfoepik tələffüz termini də işlədilir. Orfoepiya yunanca “düzgün”, “dürüst” mənasında olan *orpos* sözü ilə “danışmaq”, “nitq” mənasında olan *epos* sözünün birləşməsindən düzəldilmiş bir termindir. Bu terminin ifadə etdiyi anlayışa dilin fonetik sistemi ilə bağlı olub hər hansı bir səsin müəyyən fonetik şəraitdə – sözün əvvəlində, ortasında, sonunda, qrammatik formalarda, söz birləşmələrində tələffüz xüsusiyyətlərini tənzimləyən qaydalar daxildir.

Azərbaycan dili orfoepiyasının tədqiqi tarixi o qədər də qədim deyildir. Keçən əsrin ortalarından başlayaraq təbii dilçiliyin bu sahəsində tədqiqatlar aparılmış, bir sıra məqalə və həcmcə o qədər də böyük olmayan əsərlər yazılmış, dərslik, dərs vəsaitlərində orfoepik məsələlərə müəyyən dərəcədə yer verilmişdir. Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, Ə.Əfəndizadə, A.Qurbanov, N.Abdullayevin apardığı araşdırmalar orfoepik normaların müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır (18, 51, 19, 41,). Lakin bütün bunlarla yanaşı, orfoepiya sahəsində hələ də tədqiqə ehtiyacı olan bir sıra məsələlər vardır. Onların düzəltəşdirilməsi vahid orfoepik normaların yaradılma-

sı, müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Qrammatik kateqoriya və sintaktik quruluşların tələffüz normaları.

2. Orfoepiyanın orfoqrafiya, eləcə də adi danışiq dili və dialekt tələffüzü ilə sərhədi.

3. Ədəbi tələffüz normalarının əsasında duran prinsiplər.

4. Ədəbi tələffüzün üslubları.

5. Mürəkkəb qısaltmaların, alınma sözlərin tələffüz qaydaları.

6. Şeir dilinə, poeziyaya məxsus orfoepik məsələlər – poetik orfoepiya.

7. Ədəbi tələffüz və orfoepik tələffüz anlayışları, onların fərqi.

8. Orfoepik normaların təşəkkül tapması və inkişaf tarixi və s.

Yüksək nitq mədəniyyəti, nümunəvi tələffüzə nail olmaq üçün birinci növbədə orfoepiyanın yuxarıda qeyd etdiyimiz və etmədiyimiz digər məsələlərini dilimizin bugünkü inkişafı səviyyəsində tədqiq etmək, araşdırmaq lazım və vacibdir. “Təəssüf ki, bu vaxta qədər orfoepik normalar bir layihə formasında tərtib olunub ziyalıların müzakirəsinə verilməmişdir. Geniş müzakirə həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən zəruridir. Bu cəhəti nəzərə alsaq deyə bilərik ki, əlimizdə hamının bəyəndiyi, normaya çevirdiyi, təsbit olunmuş qaydalar məcmusu yoxdur, onu yaratmaq günün aktual problemlərindən biridir” (28).

Ədəbi dilin sabit və vahid tələffüz normalarının müəyyənləşdirilməsi, həmin normalara əsaslanan qaydaların danışıq və oxuya tətbiqi nitq mədəniyyətinin inkişafı baxımından olduqca vacibdir. Şifahi dilin fəaliyyət dairəsinin genişləndiyi indiki zamanda ədəbi tələffüz normalarını gözləmək daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbi-bədii gecələrdə istək və arzularını, hiss və həyəcanlarını oxucuları ilə bölüşən ədib və şairlər, teatr səhnəsində çıxış edən görkəmli aktyorlar, radio, televiziya verilişləri vasitəsi ilə xalqla daim ünsiyyətdə olan diktorlar, tələbə və şagirdlərə biliklərin əsaslarını mənimsədən, onlara yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılayan müəllimlər, xitabət kürsülərindən dövlət əhəmiyyətli məsələlərdən bəhs edən natiqlər və b. şifahi ədəbi dilin zəngin imkanlarından məharətlə istifadə edirlər. Həm də bu o zaman daha yaxşı səmərə verir ki, danışan şəxs dilin başqa normaları ilə yanaşı, tələffüz qaydalarına da düzgün və ciddi əməl etmiş olsun. Bu baxımdan ədəbi tələffüz normaları ictimai ünsiyyətdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu normalar ayrı-ayrı adamların istək və arzuları, fərdi xüsusiyyətləri, şəxsi zövqü ilə deyil, dilimizin daxili qanunları ilə bağlı olduğundan nitq prosesində onları pozmağa, təhrif etməyə heç kəsə icazə verilmir, danışanın tələffüz qaydalarına əməl etməsi onun ictimai borcu kimi qiymətləndirilir. Ədəbi tələffüz normalarına uyğun qurulan nitq dinləyicilər tərəfindən asan qavranılır. Belə danışıqın estetik təsiri daha güclü olur. Bu keyfiyyətə sahib olan natiqlər öz dinləyicilərinə eyni zamanda gözəl nitq nümunəsi verirlər.

Əksinə, tələffüz qüsurlu olan natiqi istənilən səviyyədə dinləmək mümkün olmur. Belə nitqdə diqqət yayınır, çox vaxt bu cür danışığ gülüş və rişxəndə də səbəb olur.

Danışanların (eləcə də mətn əsasında oxuyanların) nitqində ədəbi tələffüzlə bağlı bir sıra qüsurlar özünü göstərir ki, onların iki forması daha xarakterikdir. Bunlardan birincisi, yerli şivə və adi danışığ dilinə məxsus qüsurlardır. Nitqdə bəzən söz və qrammatik formalar yerli şivədə və ya adi danışığda olduğu şəkildə tələffüz edilir. Məsələn: həlbəttə, hasan, ahali, haçar, muraciət, genə (yenə), istəkan, işqaf, usdol (stol), qulup (klub), varəğ (vərəq), dəyşət (dəhşət), huquq (hüquq), qırax (qırx), ilik (ilk), bəji (bacı), yanı (yəni), nöş (nə üçün), mıyı (bunu), dərmən (dərman), olsoydu (olseydi), əyyani (əyani), diqət (diqqət), doğurdan, tilvizir, döylü (deyil), direktır, qabul, nərazılıq, belənçik, mübtadə, müsəlmançalıq, azreyil, ümümi, saydə (sadə) və s.

Bu qəbildən olan orfoepik qüsurların bir qismi nitq prosesində uzun və qısa deyilən saitlərin düzgün işlənməməsi səbəbindən irəli gəlir. Məsələn: mədəni (adam) əvəzinə m[ə:]dəni (birinci hecadə ə saitinin uzanması), bədii, təbii sözlərində ə saitinin uzadılaraq tələffüz olunması və s. Tələffüz qüsurlarının digər bir qismi sözlərdə (daha çox alınma sözlərdə) vurğunun düzgün deyilməməsi nəticəsində baş verir. Məsələn: İngiltə`rə, ope`ra, Xo`srov, nəzə`riyyə, ba`şqa, bü`tün, Qaraba`ğ, Lit`va, kafe`dra, sekto`r, kafe`l, bü`ro, kame`ra, si`fət, i`sim, ə`dat, da`ha, o`xu, mü`xtəlif, teo`rem, Çelyabi`nski, Pifa`qor,

ə`sasən, e`tibarən, gü`norta, peda`qoq, fizi`ka, şu`ra, müx`təlif, a`rzu (edirəm) və s.

Ədəbi tələffüz normalarının pozulmasının ikinci halı – orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqli olan sözlərin yazıldığı kimi deyilməsi və oxunmasıdır. Hərfi tələffüz (buna kitab tələffüzü də deyilir) bir sıra alınma sözlərin, həm də dilimizə məxsus söz və şəkilçilərin deyilişində (daha çox oxusunda) özünü göstərir. Alınma sözlərdə: məsələn: Lomonosov (Lamanosov əvəzinə), Moskva (Maskva əvəzinə), intonasiya (intanasiya əvəzinə), orfoqrafiya (arfaqrafiya əvəzinə) və s. Dilimizə məxsus sözlərin və şəkilçilərin deyilişində: məsələn: vicdan (vijdan əvəzinə), uşaq (uşax əvəzinə), məqsəd (məksəd əvəzinə), başlayır (başlıyır əvəzinə), dinləyirlər (dinliyiirlər əvəzinə), qanlı (qannı əvəzinə), atamla (atamnan əvəzinə), görsə idi (görseydi əvəzinə) və s.

Ədəbi tələffüzdən uzaqlaşmanın yuxarıda göstərilən formaları müəllimlərin danışığı və oxusunda da müşahidə olunur ki, bu şagirdlərin, tələbələrin yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi işinə öz mənfi təsirini göstərir. Xüsusən, müəllimlərin ədəbi tələffüz baxımından qüsurlu danışığı ilə heç bir halda razılaşmaq olmaz. Ədəbi dilimizin qoruyucuları, təbliğatçıları, tənzimləyiciləri, yayıcıları olan müəllimlər düzgün tələffüz qaydaları əsasında danışmağı və oxumağı bacarmalıdırlar. Düzgün danışığı, nümunəvi tələffüz müəllimin ixtisasca hazırlığını, mədəni səviyyəsini səciyyələndirən başlıca göstəricilərdəndir.

Müəllim biliyi, dünyagörüşü, davranışı, geyimi və s. ilə bərabər öz nitqi (həm yazılı, həm də şifahi nitqi) ilə də başqalarına nümunə olmalıdır. Onun nitqində bir dənə də belə söz və ifadə pozğunluğuna yol verilməməli, danışq və qiraəti öz aydınlığı, səlisliyi, axıcılığı, intonasiyaca zənginliyi ilə xoşagəlimli olmalı, diqqəti cəlb etməlidir. Bunun üçün müəllim, hər şeydən əvvəl, ədəbi tələffüz baxımından mədəni nitqə verilən tələbləri bilməli, öz danışq və oxusunda onları gözləməlidir.

Natıqdə, eləcə də hər hansı bir savadlı və mədəni adamda ədəbi tələffüz normaları əsasında danışmaq və oxumaq vərdişi birdən-birə yaranmır. Bunun üçün ciddi səy, möhkəm iradə, nitq üzərində müntəzəm işləmək tələb olunur.

Natıq, hər şeydən əvvəl, nitq mədəniyyəti, o cümlədən ədəbi tələffüz, intonasiya ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatını, natıqlıq sənəti və məharətinə dair yazılmış kitabların məqalələri müntəzəm şəkildə mütaliə etməlidir. O, əhatə olunduğu adamların danışığı üzərində daima müşahidə aparmalı, nitqdəki qüsurları tutmağı, onların başvermə səbəblərini müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır. Nümunəvi danışığı əxz etmək, onun məziyyətlərini mənimsəmək məqsədilə aparılan müşahidələrdən daha çox səmərə verəni diktorların, aktyorların və digər söz ustalarının danışq və ifadəli oxusunun dinlənilməsidir. Diktör və aktyorların çoxunun nitqi ədəbi tələffüz baxımından etalon səviyyəsindədir, ona görə də başqaları üçün nümunə ola bilər. Bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, bu sənət sahibləri-

nin danışiq və oxusunda istər kitab, istər yerli dialekt, istərsə də sadə danışiq dilinə məxsus tələffüz qüsurları, demək olar ki, yox dərəcəsindədir.

Onların nitqinin intonasiyası zəngin və rəngarəngdir. Bu cəhəti nəzərə alaraq natiq radio və televiziya verilişlərini müntəzəm şəkildə dinləməli, sözlərin və ifadələrin tələffüz tərzinə diqqət verməli, lazım gəldikdə qeydlər aparmalıdır.

Ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələnməkdə danışan və ifadəli oxuyanın öz nitqi üzərində müşahidə aparması olduqca vacibdir. Natiq öz danışiq və oxusunu dinləməyi, onun məziyyətlərini və qüsurlarını tutmağı, nitqini ədəbi tələffüz baxımından təshih etməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə radio və televiziya verilişlərindən xarakter mətn (aktyor və diktorların ifasında bədii əsərlərdən parçalar, publisistik məqalələr və s.) lentə yazılır və dəfələrlə dinlənilir. Natiq öz oxusu ilə diktor oxusunu tutuşdurur, müqayisələr aparır, çatışmayan cəhətləri müəyyənləşdirir. Aparılan bu cür müşahidə və müqayisə ədəbi tələffüz qaydalarının, intonasiya normalarının mənimsənilməsi, nitqə tətbiqi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Natiq ehtiyac duyduqda orfoepik sorğu lüğətlərinə də müraciət edə bilər. Hələlik dilimizdəki söz və terminlərin əhatəli orfoepik lüğəti tərtib olunub istifadəyə verilməmişdir. Belə bir vəziyyətdə natiq heç də məəttəl qalmamalı, bu sahədəki ehtiyacı, qismən də olsa, ödəyə bilən sözlüklərdən, lüğətlərdən faydalanmağa çalışmalıdır (9).

Orfoepik qaydaların müəyyənləşdirilməsində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür:

1. Fonetik prinsip. Bu prinsipə görə orfoepik qaydalar ümumxalq dilinə tamamilə uyğun olmalı, onun tələblərinə cavab verməlidir. Söz və qrammatik formaların əksəriyyət tərəfindən işlədilən tələffüz şəkli orfoepiyada norma kimi əsas götürülür. Məsələn; felin sərt şəklinin hekayəsi I şəxsin təkində bir neçə variantda tələffüz olunur: *görsəydim*, *görsöydüm*, *görseydim*. Axırını deyiliş tərzindən daha geniş istifadə olunduğundan "*görseydim*" tələffüz şəkli orfoepiya baxımından məqbul sayılır və norma kimi qəbul edilir. Başqa bir misal. Sonu a, ə saitləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə əvvəlində bitişdirici j samiti olan müəyyən şəkilçilər qoşulduqda həmin saitlər ahəng qanununa uyğun olaraq [i], [ɪ], [u], [ü] saitlərindən birinə çevrilərək tələffüz olunur. Məs.; *məşəyə* - *məş* [i] *yə*, *arabaya* - *arab* [ɪ] *ya*, *yaşayır* - *yaş* [ɪ] *yır*, *söyləyir* - *söyl* [ü] *yür*, *oynayar* - *oyn* [u] *yar* və s.

Əksəriyyətin işlətdiyi bu tələffüz şəkli də dilimizdə orfoepik qayda kimi məqbul sayılır.

2. Morfoloji prinsip. Bu prinsipin tələbinə görə canlı danışqda (xüsusən dialektlərdə) bir neçə formada işlədilən tələffüz variantlarından biri orfoepik norma baxımından məqbul sayılır. Məs.; *ev*, *əv*, *öy*; *dəyil*, *döyül*, *degil*, *deyil*; *alıram*, *alıyam*, *aleram*, *ala varam* kimi tələffüz şəkillərindən *deyil*, *ev*, *alıram* düzgün sayılır və orfoepik norma kimi qəbul edilir.

3. Söz və qrammatik formalarda tələffüzün dil ahənginə uyğun olan, incə səslənən, asanlıqla və sürətlə deyilən

tələffüz variantına üstünlük verilir. Məsələn; *gecdir, uçdu, vicdan, anamdan, sərbəstlik, gəlirsiniz, alarlar, qanlı kimi* söz və qrammatik formaları *gejdir, uşdu, vijdan, anamnan, gəlirsiz, alallar, qannı* şəklində işlətmək həm ahəngdarlıq, həm səslənmə, həm də tələffüzə yadımlılıq baxımından münasib sayılıb, orfoepik norma kimi məqbul hesab edilir.

4. Qrafik prinsip. Bu prinsipə görə dildə sözün iki tələffüz şəklindən daha tipik olanı – orfoqrafiyada işlədilən forması orfoepiyada əsas götürülür. Məs.: *darvaza-dərvaza, xalça-xəlçə, pəncək-pəncək, pəndir-pəndir, xəmir-xamır, rahat-rahət, davamiyyət-dəvamiyyət, pəncərə-pəncərə, qəbul-qəbul, kənar-kanar* və s. kimi sözlərin birinci tələffüz şəkli orfoepiyada düzgün sayılır.

5. Mənbə dilin tələffüz qaydalarına əməl etmək. Alınmaların (rus dili və başqa dillərdən alınan sözlərin) müəyyən bir qismi dilimizin fonetik təbiətinə uyğun şəkildə tələffüz olunur. Onların digər bir hissəsinin tələffüzündə isə alındığı dilin orfoepik normaları əsas götürülür.

Tələffüzün üslubları. Nitq ünsiyyəti onun şəraitindən asılı olaraq müxtəlif şəkillərdə qurulur. Nitqin şəraiti deyiləndə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

a) müraciət edilən adam kimdir? (uşaq – böyük, yad – tanış, qoca – cavan, savadlı – savadsız və b.);

b) müsahibin miqdarı bir adama, iki və daha çox adama, böyük bir auditoriyaya müraciət olunur.

c) danışmaq harada gedir? (evdə, küçədə, sınıfdə, auditoriyada, ictimai tədbirlərdə, rəsmi yerlərdə, radio və televiziya verilişində və s.);

ç) söhbət nə haqdadır? (məişət, elmi, siyasi və s. mövzularda);

d) söhbət nə məqsədlə aparılır? (sadəcə olaraq məlumat vermək, söylənilən fikri sübut etmək, əsaslandırmaq, müsahibi nədənsə çəkəndirmək, nəyəsə sövq etmək və s.).

Yuxarıda qeyd olunan şəraitdən, məqsəddən və digər amillərdən asılı olaraq yaranan müxtəliflik nitqin həm leksikası, həm sintaksisi, həm də tələffüzündə özünü göstərir. Bu baxımdan – nitqin məqsəd və şəraitinə uyğun gələn fonetik vasitə və imkanlarından istifadə ilə bağlı tələffüzün üslubları yaranır, formalaşır. Məşhur fonetisit-orfoepist R.V.Şerba, prof. Ə.Dəmirçizadə və prof. Ə.Əfəndizadə öz tədqiqatlarında tələffüzün üslubları haqda müxtəlif fikirlər söyləmiş, bölgülər irəli sürmüşlər (65, 18, 22).

Biz tələffüzün üslublarından bəhs edərkən prof. Ə.Əfəndizadənin müəyyənləşdirdiyi üç üslub haqqında danışmağı lazım bildik: normativ üslub, kitab üslubu, adi danışiq üslubu.

Normativ üslub. Ədəbi tələffüz normaları əsasında yaranan üslub normativ üslub adlanır. Əgər danışan və ya hər hansı bir mətni oxuyan *adamdan, uşaqlar, gəlirlər, konsert, başlayır, işləyir* kimi söz və qrammatik formaları ədəbi tələffüzə uyğun şəkildə: *adamnan, uşaxlar, gəlillər, kansert, başlayır, işliyir* kimi söylədirsə, o, normativ tələffüz üslubunda danışmış və ya oxumuş olur. Normativ üslub orfoepiyanın əsasını təşkil edir.

Kitab üslubu. Bu üslubda danışanlar, oxuyanlar sözlərin yazılışını, hərf tərkibini əsas götürür və belə başa

düşürlər ki, sözlər nə cür yazılırsa, elə də tələffüz olunmalıdır. Məktəblilərin, tələbələrin, radio və televiziya verilişində çıxış edənlərin danışığında (daha çox mətn üzrə oxusunda) yazılışı tələffüzündən fərqli olan sözlərin (məs.: *atamdan, vətəndən, yarpaqlar, komissiya, intonasiya, ailə, gəlirsiniz, qanlı, növbətçi, dovğa* və s.) yazıldığı kimi deyilməsi hallarına təsadüf olunur. Belə deyiliş ədəbi tələffüz baxımından qüsurlu sayılır, natiq bu qəbildən olan, yəni orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqlənən söz və qrammatik formaları ədəbi tələffüz qaydasında söyləməli və ya oxumalıdır.

Adi danışiq üslubu. Dil ünsiyyətinin geniş forması bu üslubda aparılır. Adi danışiq üslubunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, normativ üslubda *mənimçün, bizdən ötrü, stəkan, bacarmaq* kimi tələffüz olunan sözlər adi danışiq üslubunda *məmcün, bizzənötrü, istəkan, başarmaq* kimi tələffüz edilir. Ümumiyyətlə, adi danışiq dili şivəyə nisbətən ədəbi dilə yaxın olduğu kimi, onun tələffüz qaydaları da ədəbi dilin tələffüz qaydalarına yaxındır. Adi danışiq dili ilə ədəbi dil arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Ədəbi dil ümumxalq dili (bura adi danışiq dili də daxildir) əsasında meydana gəlir, yaşayır və inkişaf edir. Onun başqa normaları kimi, tələffüz norması da müəyyən edilərkən adi danışiq dilinin tələffüz şəkilləri üzərində seçmə əməliyyatı aparılır. Həmin şəkillər ədəbi dil baxımından saf-çürük edilib, dilin fonetik sisteminə uyğun, tələffüzçə asan və ahəngdar, orfoqrafik qaydalara yaxın olan variantlar orfoepik norma kimi götürülür. Bir sıra söz və qrammatik for-

malar formalar, məsələn, *məndən, plandan, dovşan, alsa idi, anbar* və s. adi danışiq dilində *mənnən, plannan, d[o:]şan, alseydi, ambar* şəklində tələffüz olunur. Ədəbi dildə də bu tələffüz şəkilləri düzgün sayılır. Ona görə də həmin söz və qrammatik formaların adi danışiq dilində uğradığı dəyişiklik, bu dəyişikliyə səbəb olan fonetik hadisə və qanunlar ədəbi dil üçün də məqbul hesab edilir. Lakin bu tələffüz eyniyyətini bütün söz və qrammatik formalara şamil etmək olmaz. Adi danışiq dilinin yerli dialektlə müştərək olan bəzi tələffüz formalarına ədəbi dildə yer verilmir. Həm dialekt, həm də adi danışiq dilində işlədilən *istansiya, istəkan, nüksan, işdəmək, haçar, hasand* və s. kimi tələffüz variantları ədəbi dil üçün xarakterik deyildir. Eləcə də dialekt xüsusiyyətli tələffüz tərzii (məs.; *almeg, nöş, boba, hancarı, gəlcik, xəbar, simavər, uniki* (on iki) və s. nə adi danışiq, nə də ədəbi dilə aid edilə bilər.

Beləliklə, şivə, adi danışiq dili və ədəbi dilin hər birinin özünəməxsus tələffüz xüsusiyyətləri vardır ki, natiqlik praktikasında bunu nəzərdən qaçırmaq olmaz.

Orfoepik qaydalar. Tələffüz zamanı səslərin bir-birinə təsiri, bu səbəbdən səslə hərflər, yazı ilə deyiliş arasında yaranan fərqli cəhətlər, əsasən, üç fonetik məqamla bağlı olur:

1) Sözüün daxilində baş verən fonetik dəyişmə. Bu özünü aşağıdakı formalarda göstərir:

a) bir səsin yanaşı gələn digər səsə təsiri nəticəsində həmin səslərdən birinin öz hərfləri işarəsindən fərqli tələffüz olunması. Məsələn, yazılır – *sünbül, mənbə, dəftər, nöqtə, sək-*

kiz, məftil, avtobus, Səttar; deyilir – sümbül, məmbə, dəfdər, məfdil, nöktə, səkgiz, aftobus, Sətdar.

b) müəyyən bir səs tələffüz olunmur. Bu hal qoşasaitli və samitli sözlərin deyilişində özünü göstərir. Məsələn, yazılır – *müəllim, müasir, attestat, qrammatika, keyfiyyət*; deyilir – *m(ə)llim, m(a)sir, a(t)estat, qra(m)atika, keyfi(y)ət.*

c) tələffüz olunan səsin hərfi işarəsi olmur. Məsələn, *ailə - a(y)ilə, dairə - da(y)irə, Nailə - Na(y)ilə* və s.

2) Söz sonunda səsin tələffüzü. Bu aşağıdakı şəkillərdə müşahidə olunur:

a) sözün son səsi şəkilçinin ilk səsinin təsiri ilə dəyişilib başqasına keçir. Məs.; *növbətçi - n[ö:]bə[ç]çi, uçdu - u[ş]du, gecdir - ge[j]dir, qaşqsız - qaşı[x]sız, yanmış - ya[m]mış, kənddən - kən[t]dən, rusca - ru[ç]ca* və s.

b) şəkilçinin ilk səsi sözün son səsinin təsiri ilə dəyişib başqa səslə tələffüz olunur. Məsələn, *məndən - mən[n]ən, Salmandan - Salman[n]an, qarlı - qar[r]lı, qanlı - qan[n]lı, atlı - at[d]lı* və s.

3) Söz birləşmələrində ikinci sözün ilk səsinin təsiri ilə birinci sözün son səsi dəyişilərək tələffüz olunur, bəzi hallarda tələffüzdən düşür. Məsələn, *palıd kötüyü - palı[t] kötüyü, uşaq kitabxanası - uşa[x] kitabxanası, oxumaq həvəsi - oxuma[x] həvəsi, dost köməyi - dos köməyi, kənd yumurtası - kən[t] yumurtası* və s.

ALINMA SÖZLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ

Alınma sözlərin əksəriyyəti mənbə dillərin məqbul sayılan orfoepik normaları əsasında tələffüz olunur. Yalnız bir qrup alınma sözün tələffüzündə dilimizin orfoepik normaları əsas götürülür.

Yazı vasitəsilə danışığa daxil olan söz və terminləri mənbə və Azərbaycan dilində yazılış və tələffüzü baxımından aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Azərbaycan dilinin fonetik normalarına uyğun olub rus dilinin orfoepik normaları əsasında tələffüz olunanlar:

a) rus dilində tələffüzü yazılışından fərqlənməyən sözlər: *bint, traktor, rels, spektr, temp, pult, marşal, antrakt, inkubator, elektrik, orqan, matros, maqnit* və s.

b) rus və Azərbaycan dilində yazılışı fərqlənən sözlər. Rus dilində: *apparat, kasseta, massaj, şosse, vokzal, kristall, qektar, qimn, million, qramm*;

Azərbaycan dilində: *aparat, balon, kaset, masaj, şose, vağzal, kristal, milyon, hektar, himn, qram*. Bu tipli sözlər mənbə dildə yazılışından fərqli tələffüz olunur. Azərbaycan dilində isə həmin sözlərin yazılışı tələffüzünə uyğunlaşdırılmış, orfoepiyası ilə orfoqrafiyası arasındakı fərq aradan qaldırılmışdır.

c) həm mənbə, həm də Azərbaycan dilində yazılışı ədəbi tələffüzdən fərqlənən sözlər. Yazılır: *lokator, komediya, korroziya, lokomotiv, attestat*; deyilir: *l(a)kator, k(a)mediya, k(a)(r)eziya, l(a)k(a)m(a)tiv, a(t)estat*. Bu qrupa daxil

olan sözlər mənbə dilin orfoepik və orfoqrafik normalarına uyğun şəkildə yazılır və tələffüz olunur.

2. Dilimizin orfoepik normalarına uyğunlaşdırılaraq tələffüz edilənlər:

a) vurğusu dilimizə uyğunlaşdırılaraq deyilən sözlər. Rus dilində: *la`mpa, su`mka, se`ment, ça`ynik, şa`pka, ko`fta, va`nna, kno`pka, ma`rka* kimi deyilən sözlər Azərbaycan dilində: *lampa`, sumka`, seme`nt, çayni`k, şapka`, kof-ta`, vanna`, knopka`, marka`* kimi tələffüz olunur.

Alınma sözlər aşağıdakı orfoepik qaydalar əsasında tələffüz olunur: Saitlərin tələffüzü ilə bağlı orfoepik qaydalar.

1. Alınma sözlərin böyük bir qrupunda vurğusuz hecadan əvvəlki hecadakı (və ya hecalardakı) o saiti a kimi tələffüz olunur. Yazılır: *problem, proqram, omonim, ornament, olimpiya, orkestr, mikroskop*; deyilir: *pr(a)blem, pr(a)qram, (a)monim, (a)rnement, (a)limpiya, (a)rkestr, mikr(a)skop*.

Qeyd: *folklor, roman, Zolya, Sokrat, noyabr, oktyabr, Şopen, Mopassan, Flober, foto, fotoetüd, fotoalbom, fosfat, fokstrot* və s. kimi bir qrup sözün deyilişi bu qaydaya tabe deyil.

2. Sözün vurğusuz hecasındakı i saiti bəzən qısa (zəif) tələffüz olunur.

Yazılır: *dirijabl, dirijor, seminar, orijinal, univermaq*;

Deyilir: *dir(i)jabl, dir(i)jor, sem(i)nar, or(i)jinal, un(i)vermaq*.

2. Sait qoşalığı olan sözlər aşağıdakı çalarda tələffüz olunur:

a) ai, ia, io, iu qoşalıqlı sözlərin tələffüzündə bu saitlər arasında y samiti artırılır və i saiti bir qədər qısa tələffüz olunur. Məsələn, yazılır: *divizion, simpozium, epidiaskop, artezion*; deyilir: *diviz(iyo)n, simpoz(iyu)m, epid(iya)skop, artez(iya)n*.

b) ea, eo sait birləşməli sözlərdə həmin saitlərdən birincisi (e saiti) i ilə əvəz olunur, qoşalıq iyo, iya çalarında tələffüz edilir. Məsələn, yazılır: *teatr, okean, realizm, frazeologiya, teorem*; deyilir: *t(iya)tr, ok(iya)n, r(iya)lizm, fraz(iya)logiya, t(iya)rem* və s.

c) ao, au, ua qoşalıqlı olan sözlər (*raund, aktual, aorta, pauza, fauna* və s. kimi), əsasən, yazıldığı kimi deyilir.

Samitlərin tələffüzü ilə bağlı orfoepik qaydalar.

1. Sonu b, d, v samitləri ilə bitən sözlər ayrılıqda deyiləndə, onlardan sonra samitlə başlanan şəkilçi və ya söz gəldikdə söz sonundakı cingiltili samitlər karlaşaraq tələffüz olunur. Məsələn, *mikro(b), mikro(b)suz, mikro(b) düşmək; perspekti(v), perspekti(v)lik, perspekti(v) plan; zavo(d), zavo(d)dan, zavo(d) tikmək* və s.

2. Söz daxilində kar samitdən əvvəl gələn v samiti karlaşaraq tələffüz olunur. Məsələn, *a(v)tomat, A(v)striya, a(v)tobus, e(v)feizm, o(v)çarka, e(v)kalipt* və s.

3. k samiti qalın hecalı sözlərdə dilarxası, partlayan kar samit kimi tələffüz olunur. Məsələn, *(k)urort, a(k)tyor, (k)onfrans, mi(k)rob, (k)ran*;

k başqa məqamda – incə saitli hecaların sonunda gəldikdə də həmin tərzdə (dilarxası, partlayan, kar) tələf-

füz edilir. Məsələn, *akademi(k`)*, *elektri(k)*, *mi(k`)rob*, *fabri(k`)* və s.

4. Vurğusu qoşa samitlərdən sonra vurulan sözlərin müəyyən bir qrupunda həmin samitlərin biri tələffüzdən düşür. Yazılır: *akkord*, *kollektiv*, *kommentariya*, *attestat*, *akkumulyator*, *grammatika*, *korrektor*; deyilir: *a(k)ord*, *ka(l)ektiv*, *ka(m)entariya*, *a(t)estat*, *a(k)umlyator*, *qra(m)atika*, *ka(r)ektor*.

Bu qəbildən olan digər bir qrup sözdə qoşa samitlər uzun səs kəmiyyətində (bir samit yarım kəmiyyətində) tələffüz olunur. Yazılır: *assimilyasiya*, *Hannibal*, *immunitet*, *perron*, *effekt*; deyilir: *a(s:)imilyasiya*, *Ha(n:)ibal*, *i(m:)unitet*, *pe(r:)on*, *e(f:)ekt*.

Vurğusu qoşa samitlərdən əvvələ düşən sözlərdə cüt samitlər uzun kəmiyyətdə (və ya yazıldığı kimi) tələffüz olunur. Yazılır: *dollar*, *novella*, *elleps*, *qamma*, *madonna*, *kassa*, *libretto*, *professor*, *propeller*; deyilir: *do(l:)ar*, *nove(l:)a*, *e(l:)epis*, *mado(n:)a*, *ka(s:)a*, *libre(t:)o*, *profe(s:)or*, *prope(l:)er*.

Alınma sözlərin bəzisinə vurğu əvvəlinci, bəzisinə orta, bəzisinə isə sonuncu heca üzərində tələffüz olunur. Məsələn, a) vurğusu birinci hecaya düşən sözlər: *a`riya*, *ka`ter*, *bo`sman*, *bu`nker*, *ya`rmarka*, *yu`mor*, *ka`bel*, *ka`ssir*, *ka`ter*, *lu`pa*, *o`rden*, *o`pera* və s.; b) vurğusu orta hecada tələffüz olunan sözlər: *akva`rium*, *ekzo`tika*, *qrama`tika*, *orna`ment*, *dikto`r*, *konstitu`siya*, *gigiye`na*, *nota`rius*, *uro`loq* və s.; c) vurğusu son hecada deyilən sözlər: *aq`reqa`t*, *bomba`*, *vitami`n*, *qarnizo`n*, *dialo`q*, *kiloqra`m*, *ma`ne`vr*, *sovka`*, *foye`* və s.

Vurğusu söz əvvəli və ortasında gələn sözlərə şəkilçi artırıldıqda vurğunun yeri sabit qalır, dəyişilmir. Məs.; *a`riya-a`riyalar, le`ksika-le`ksikaya, o`pera-o`peranın, Am`erika-ame`rikalılar, dikta`tor-dikta`torluq* və s.

Vurğusu son hecaya düşən sözlərə şəkilçi (və ya şəkilçilər) artırıldıqda vurğu axıncı hecanın üzərində tələffüz olunur. Məsələn: *memua`r-memuarla`r, vitami`n-vitaminlə`r, benzi`n-benzinsi`z* və s.

Alınma sözlərin dilimizin fonetik sisteminə uyğun gəlməyən bəzi spesifik cəhətləri (sözlərdə saitlərin və samitlərin yanaşı işlənməsi, çoxhecalılıq, heca vurğusunun qeyri-sabitliyi və s.) onların yazılış və tələffüzünü çətinləşdirir. Bu səbəbdən nitqdə bir sıra orfoepik və orfoqrafik qüsurlara yol verilir. Həmin qüsurları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Kitab tələffüzü ilə bağlı qüsurlar: orfoepiyanın orfoqrafiyasından fərqli olan sözlər yazıldığı kimi tələffüz edilir. Məsələn, *morfologiya* (marfalogiya), *poeziya* (paeziya), *postament* (pastament), *fonetika* (fanetika), *Odessa* (Adessa), *akkordeon* (akardiyon), *qrammatika* (qramatika) və s.

2. Sözlər yerli dialektə və ya adi danışığa uyğun şəkildə yazılır və deyilir. Məsələn; *oktyabr* (oktyabr), *Ukranya* (Ukrayna), *kartof* (kartof), *ışkaf* (şkaf), *qruppa* (qrup), *qosmos* (kosmos), *irezin* (rezin), *birqadır* (briqadır) və s.

3. Bu qrupa aid edilən qüsurların digər qismi heca vurğusunun düzgün deyilməməsi ilə bağlıdır. Bu özünü

iki şəkildə göstərir: a) vurğunun sonrakı hecadan əvvəlki heca üzərinə keçirilməsi. Məsələn, *fone`m, morfe`m, rejı`m, pedağ`qoq* əvəzinə *fo`nem, re`jim, pedaqoq, mo`rfem* deyilməsi; b) əksinə, əvvəlki hecadakı vurğunun sonrakı heca üzərinə keçirilməsi. Məsələn; *ka`fedra, o`pera, o`rden, fi`zi-ka, fi`rma, li`rika o`fis, meta`fora, si`ntez* əvəzinə *kafedra ope`ra, orde`n, fizi`ka, firma`, liri`ka, ofi`s, metafo`ra, sinte`z* kimi tələffüz olunması.

Alınma sözlərin tələffüzündə (eləcə də yazılışında) qüsurlara yol verilməsi nitqə ümumi bir pozğunluq gətirir, onun məzmunu itir və ya çətin anlaşılır, təsir gücü azalır. Qüsurlu tələffüz yazıya da öz mənfi təsirini göstərir.

Yazılı işlərdə alınmaların nöqsanlı deyilişindən irəli gələn orfoqrafik səhvlərə tez-tez təsadüf etmək mümkündür. Yazıdakı bu qüsurları aradan qaldırmaqdan ötrü, birinci növbədə alınma söz və terminlərin nitqdə düzgün deyilməsinə nail olmaq lazımdır. Bunun üçün yararlı sayılan vasitələrdən biri alınma sözlərin düzgün yazılış və tələffüz şəklini göstərən sorğu kitabları, sözlüklər, lüğətlərdir. Bu cür vəsaitin yoxluğu nəticəsidir ki, danışanlar çox zaman nə cür tələffüz etməyin düzgün olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Eyni çətinlik alınma sözlərin yazılışında da özünü göstərir.

Belə bir ehtiyac nəzərə alınaraq bu sətirlərin müəllifləri tərəfindən alınma sözlərin yığcam orfoepik lüğəti tərtib olunmuşdur. Oraya nisbətən çox işlənən, həm də yazılış və tələffüzündə müəyyən çətinliklərin qarşıya çıxma

bilməsi ehtimal olunan sözlər, terminlər, coğrafi yer adları, məşhur şəxsiyyətlərin adları və s. salınmışdır.¹

Lakin bu, nitq mədəniyyətinə yiyələnmək baxımından kifayətləndirici deyildi. Dilimizin orfoepiyası ilə bağlı ciddi tədqiqatlar aparılmalı, düzgün tələffüz normalarını əks etdirən monoqrafiyalar, populyar əsərlər, vəsaitlər, sözlüklər, lüğətlər, sorğu kitabçaları və s. nəşr olunub bu dildə danışanların istifadəsinə verilməlidir.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Ədəbi tələffüz qaydaları neçənci əsrdən tədqiq olunmağa başlamışdır?
2. Ədəbi tələffüz normaları nitqin hansı forması üçün keçərlidir?
3. Hansı amillər ədəbi tələffüzün məzmununda xüsusi əhəmiyyət daşıyır?
4. Orfoepik qaydalara hansı prinsiplər daxildir?
5. Tələffüz üslubları hansılardır?
6. Orfoepik qaydaların müəyyənləşməsində hansı prinsiplər əsas götürülür?
7. Fonetik prinsipdə hansı xüsusiyyətlər əsas götürülür?
8. Tələffüz üslubları hansılardır?
9. Kitab üslubunun digər üslublardan fərqlərini izah edin.
10. Normativ üslub nədir?

Çalışma. Kollecdə aparılan milli-vətənpərvərlik işləri haqqında hesabat hazırlayın.

Çalışma. Verilmiş bədii parçanı ədəbi tələffüz normalarına uyğun ifa edin.

¹ Bax: Azərbaycan dilinin müxtəsər orfoepiya lüğəti. Bakı, 2013.

NAĞİL-HƏYAT

*Anam olsan belə, ay anam, xeyli,
Səndən gileyliyəm, səndən gileyli...
Sən duymaq, düşünmək öyrətdin mənə,
Duyub-düşünməkdən azad olaydım.
Danışmaq öyrətdin sən öz körpənə
Nola, mən anadan lal doğulaydım.*

*Dilini bir ilə öyrəndim... nahaq!...
Öz dilim özümə kəsilib yağı.
Bütün ömrüm boyu çalışdım, ancaq
Öyrənə bilmədim danışmamağı...
Başıma bələdir mənim öz dilim,
Dənizəm, üzümə durub sahilim.*

*Yerimək öyrətdin tutub əlimdən,
Dolaşdım aranı, dolaşdım dağı.
Balana yerimək öyrədincə sən,
Gərək öyrədəydin yıxılmamağı...*

*Fikirlər yığılır beynimdə qat-qat,
Cavablar qorxulu, suallar – yasaq.
Həyatı qanana ögeydir həyat,
Onu qanmayana doğmadır ancaq.*

*Məni incidirlər bəzən qəsd ilə,
Ertəsi hər şeyi unuduram mən.
Girəvə düşəndə zalimə belə,
Zülm edib, kam almaq gəlmir əlimdən.*

*Ana, quduzlaşır həyat, ilbəil,
Dalayır puç olan ümidlərimi.*

*Niyə isti deyil, mehriban deyil
Bu amansız həyat qucağın kimi?...
Hardasan, ay ana, bir gəl, mən yenə
Bəlalı başımı qoyum dizinə.*

*Mənə nağıl danış, dayansın anlar,
Görüm, nağıldakı o qəhrəmanlar
Cütbaşlı divləri nə təhər yıxır,
Nə təhər gizlənib, tilsimdən çıxır.*

*Bir danış, hardadır, görüm səadət?
Bizim yurdumuza o niyə gəlməz?
Danış, danış görüm, Məlik Məhəmməd
Zülmətdən işığa necə çıxdı bəs?*

*Danışma, ay anam, danışma, kiri,
Beynimə batmayır bu əfsanələr.
Divlər görmüşəm ki, nağıl divləri
Onların yanında toyuğa bənzər.*

*Nadanlar görmüşəm, öz yolundakı
Dikə eniş deyir, düzə dik deyir.
Tülkülər görmüşəm, öz qolundakı
Dəmir zəncirlərə bilərzik deyir.*

*Atasını söyən, yada baş əyən
Rəhbərlər görmüşəm, qəddar, amansız.
Tikana gül deyən, gülə kol deyən
Qarılar görmüşəm dinsiz, imansız.*

*Quldurlar görmüşəm, özgə yer deyil,
Yurdunu talayıb, asudə yatmış.*

*Tacirlər görmüşəm, simuzər deyil,
"Malades" sözüənə Vətəni satmış.*

*Dünyanı biləndən, duyandan bəri
Mənim gözlərimdən düşüb həyat da.
Nağılda gördüyüm qorxunc şeyləri,
Həyatda görmüşəm, anam, həyatda.*

Testlər

1. Orfoepik qaydalara aid olan prinsipləri ardıcıl düzün.

- 1 - qrafik
- 2 - morfoloji
- 3 - fonetik
- A) 2, 1, 3
- B) 2, 3, 1
- C) 1, 2, 3
- D) 3, 2, 1
- E) 1, 3, 2

2. Uyğunluğu müəyyən edin:

I – fonetik prinsip

II – morfoloji prinsip

III – tarixi-ənənəvi prinsip

1 - Sözlər eşidildiyi kimi tələffüzə uyğun yazılır

2 - Sözlərin qrammatik tərkibi əsas götürülür ki, müxtəlif tələffüz formalarından biri seçilir.

3 - Sözü vaxtilə mövcud olan yazılış şəkli saxlanılır

- A) I - 1, II - 2, III - 3
- B) I - 2, II - 1, III - 3
- C) I - 3, II - 2, III - 1
- D) I - 1, II - 3, III - 2
- E) I - 3, II - 1, III - 2

3. Uyğunluğu müəyyən edin:

I - orfoepik qaydalar ümumxalq dilinə uyğun olmalıdır

II - canlı danışıda bir neçə formada işlənən tələffüz variantlarından biri seçilməlidir

III - iki tələffüz şəkildən biri – orfoqrafiyada işlənən forma seçilməlidir

- 1. fonetik prinsip
- 2. morfoloji prinsip
- 3. qrafik prinsip

- A) I - 1, II - 2, III - 3
- B) I - 3, II - 1, III - 2
- C) I - 1, II - 3, III - 2
- D) I - 3, II - 2, III - 1
- E) I - 2, II - 1, III - 3

4. Orfoepik qaydaların müəyyənləşməsində istifadə olunan prinsipləri seçin:

- 1. fonetik prinsip
- 2. tarixi-ənənəvi prinsip
- 3. morfoloji prinsip
- 4. səsli danışiq prinsipi

5. qrafik prinsip

6. ifadəli oxu prinsipi

A) 1, 5

B) 2, 4, 6

C) 1, 3, 5

D) 3, 4, 5

E) 4, 6

5. Verilmiş fikirləri normalara uyğun müəyyən edin:

1 - Fonemlərin tələffüzünə dair normalar, alınma sözlərin tələffüzünə dair normalar;

2 - Yeni sözlərin işlədilməsinə dair normalar, sözün seçilib yerində işlədilməsinə dair normalar;

3 - Toponimlərə dair normalar, antroponimlərə dair normalar;

4 - Məna dəqiqliyinə dair normalar, sözün yeni mənada işlənməsinə dair normalar;

5 - Sözün düzgün yazılışına dair normalar;

a) orfoqrafik normalar;

b) onomastik normalar;

c) leksik normalar;

d) semantik normalar;

e) orfoepik normalar.

A) 1 – d; 2 – b; 3 – c; 4 – a; 5 – e

B) 1 – a; 2 – d; 3 – e; 4 – b; 5 – c

C) 1 – c; 2 – a; 3 – d; 4 – b; 5 – e

D) 1 – b; 2 – e; 3 – a; 4 – c; 5 – d

E) 1 – e; 2 – c; 3 – b; 4 – d; 5 – a

6. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları haqqında deyilənlərdən biri səhvdir:

- A) Ədəbi dilin normaları bir sistem olsa da, onların müstəqilliyi yoxdur
- B) Orfoepik və orfoqrafik normalar dilimizin fonetik və qrammatik normaları əsasında yaranır
- C) İltisafilik ədəbi dildə əsas şərt kimi gözlənilir
- D) Türk dillərinin iltisafı quruluşa malik olması onların ədəbi normalarının xarakterini, tipologiyasını müəyyən edir
- E) Azərbaycan dili iltisafı dil tipinə daxildir

7. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları haqqında fikirlərdən biri düzgündür:

- A) Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları bu dilin dialekt, yaxud şivələrinə məxsus normalardan və xalq danışığı dilindəki qeyri – sabit normalardan fərqlənmir
- B) Fonetik normada dəyişmə tez olur
- C) Ədəbi dilin normaları bir sistem olsa da, onların müstəqilliyi də vardır
- D) Dilin xarici quruluşunu onun fonetikasi, leksikası və qrammatikası təşkil edir
- E) Leksik norma digər normalara nisbətən dəyişməzdir

8. Yazılı ədəbi dil, ədəbi dilin hansı normasına tabe olur?

- A) Leksik
- B) Qrammatik
- C) Orfoepik
- D) Orfoqrafik

E) Morfoloji

9. Şifahi ədəbi dil, ədəbi dilin hansı normasına tabe olur?

A) Orfoqrafiya

B) Orfoepiya

C) Qrammatik

D) Leksik

E) Morfoloji

10. Deyilişi yazılışından fərqlənən sözlər cərgəsini göstərin:

A) kitab, qələm

B) uşaqlar, maraqlı

C) meşəlik, şəhər

D) meşə, elan

E) hamı, sadə

LEKSİK NORMALAR

Leksik normalar sözlərin incəlik, zəriflik, rəvanlıq cəhətdən daha geniş işlənməsi, mənasının asan dərk olunması və s. baxımından uyarlısının müəyyənləşdirilməsi və ədəbi dilə gətirilməsinə xidmət edir. Bu normalara görə sözlərin ədəbi dildə işlənməsi aşağıdakı hallarda məqbul sayılır:

a) sözlərin yerli şivə və dialektlərdə işlənən və ümumiyyət tərəfindən az anlaşılan variantları: cəviz (qoz), sə-rək (ağılsız), soruq (döşəkağı), qəlbi (hündür), tumo (zökəm) və s.

b) köhnəlmiş, ünsiyyətdə az işlənən sözlər. Bura tarixizmlər və arxaizmlər daxildir: çuxa, əba, xış, badya (qab), düng, kəndxuda, suç, çuar (su çuarı) və s.

c) loru sözlər və ifadələr: zırpı (böyük), lələş, qağa, fısqırıq, dürtmək, anqırmaq, bağırmaq, böyürmək və s.

ç) sözlərin yerində işlənilməməsi: Sözlərin fikrə uyğun seçilib nitqdə işlədilməsi əqbul hesab edilir. Dildəki hər növ sözlərdən yerli-yerində istifadə edilib ədəbi dilin normalarına uyğunlaşdırılmasıdır. Azərbaycan dilində: Azərbaycan xalqı yaxşı yaşamağa məhkumdur (layiqdir əvəzinə); Biz bunlara müdaxilə göstərməyə (etməyə əvəzinə) çalışdıq; Adama necə də həzz verirdi (ləzzət verirdi əvəzinə). Bu il havaların pis keçməsilə bağlı qəbahət (çətinlik əvəzinə) yaranmışdır; İcazə verin sizdən bir sual soruşum (sual verim əvəzinə) və s. Kimi ifadələrin işlədilməsi ədəbi dilin leksik normalarını pozur.

e) söyüş xarakterli sözlər, ifadələr.

d)Neologizmlərdən istifadə.Dildə yeni sözlərin yaranması canlı dillərin tələbinə uyğun olur.Bu proses zamanı dildə onlarca yeni-yeni sözlər-neologizmlər meydana çıxır.

Dildə yeni söz işlətmək üçün həmin sözün fonetik tərkibi, qrammatik quruluşu,semantik tutumu dəqiqləşdirilməli və sonrdan ədəbi dilə daxil edilməlidir.Əks təqdirdə,hər hansı bir neologizmi yerli-yerində ədəbi dil normalarına uyğun işlətmək hər zaman uğurlu olmur.

Ş)Terminlərdən istifadə.Ədəbi dil normalarının tərkib hissəsi kimi terminlərdən düzgün istifadə etmək həmişə dilçilikdə diqqət mərkəzində olmuşdur.Terminlərdən həddindən çox yerli-yersiz istifadə dildə anlaşılmazlıq yaradır.Bundan əlavə,terminlərin ana dilinin öz hesabına yaradılması ədəbi dil normalarına daha çox uyğundur.

j)Alınma sözlərdən istifadə.Dilə gələn hər bir alınma söz dilimizin lüğət tərkibinə keçə bilmir.Belə sözlərin həddindən çox işlədilməsi nitqi ağırlaşdırır,anlaşılmasını çətinləşdirir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələsində alınma sözlərdən istifadə müxtəlif vəziyyətdə özünü göstərmişdir.Məsələn, 20-30-cu illərdə Ərəb, Fars,Rus və Avropa sözlərini ədəbi dilə gətirilməsi güclü olmuşdur.Bu meyl həmin dövrün ədəbi dil normalarına uyğun gəlirdiisə,bu gün alınma sözlərdən yerli-yersiz istifadə etmək ədəbi dil norması baxımından qüsurlu hesab olunur.

QRAMMATİK NORMALAR

Qrammatik normalar dilin qrammatik quruluşunun nitq prosesində fəaliyyətini nizamlayır. Bu normalara dilin öz təbiəti, qanunauyğunluğu, dildə axıcılıq, rəvanlıq, ardıcılıq və s. tələblərin gözlənilməsi baxımından məqbul sayılan əlaqə formaları, şəkilçilərin ardıcılığı, sözlərin sıralanması, qrammatik kateqoriyaların işlənməsi və s. ilə bağlı qaydalar daxildir.

Qrammatik normalara aşağıdakıları misal göstərək.

Söz kökündən sonra əvvəlcə sözdüzəldici (söz yaran), sonra isə sözdəyişdirici şəkilçi (qrammatik funksionu yerinə yetirən) işlənir. Məsələn; arı-çı-lıq-dan, sənətçi-lər və s.

Miqdar və qeyri-müəyyən saydan sonra işlənən isim cəm şəkilçisi qəbul etmir: beş qələm, xeyli adam, dörd göz otaq əvəzinə beş qələmlər, xeyli adamlar, dörd göz otaqlar demək düzgün sayılmır. Nitq kommunikasiyasında sözlər müəyyən düzülüş qaydasına malik olur: mübtəda cümlənin əvvəlində, xəbər sonunda, təyin isim və isimlə ifadə olunan üzvdən əvvəl, tamamlıq ismi və feli xəbərin, zərflik xəbər, xəbər qrupunun əvvəlində işlənir.

Bir qrammatik qaydaya görə cümlədə və ya abzasın əvvəlində işlənən isimlər sonra gələn cümlədə (eləcə də abzasda) şəxs əvəzlilikləri və ya münasib sözlərlə, ifadələrlə əvəz olunmalıdır. Bu eyni söz və ya ifadənin təkrarını aradan qaldırmaqla nitqin ahəngdarlığını təmin edir.

Amma bu qaydaya həmişə əməl olunmur. Məsələn, M.M.Nəvvabın pedaqoji görüşləri ilə bağlı yazılmış avto-referatda yanaşı gələn iki səhifədəki on beş abzasın hamısı “M.M.Nəvvab” sözü ilə başlanır. Belə hal, heç şübhəsiz ki, yazılı nitq üçün qüsurlu sayılır.

Deyilənlərdən əlavə digər kateqoriyaların, məsələn, mənsubiyyət, hal, dərəcə, zaman, şəxs və sairənin ədəbi dildə işlədilməsi ilə bağlı qrammatik normalar mövcuddur. Həm yazılı, həm də şifahi nitqdə qrammatik normalardan uzaqlaşma halları tez-tez müşahidə olunur. Məsələn;

a) Uzlaşma əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar:

1. Bir neçə maşın torpaqları həyətə tökdülər.

(olmalıdır: torpağı həyətə tokdü)

2. G.Aslanov 12 nəfərlik ailəsi ilə beton döşəmənin üstündə yaşayırlar.

(olmalıdır: yaşayır)

3. Hər bir ailə qurmaq istəyən gənclər uçota götürülür.

(olmalıdır: istəyən gənc)

b) İdarə əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar:

1. Ustalar 1400 oturacaq stullar təmir etdilər.

2. Bir çox ölkələrin müşahidəçilər seçkidə iştirak etdilər.

Birinci cümlədə: stullar, ikinci cümlədə müşahidəçilər sözləri müəyyən təsirlik halında işlənməlidir.

c) Yanaşma əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar:

1. Azərbaycanın bütün həyatının sahələri Avropaya integrasiya olunur

(olmalıdır: həyatının bütün sahələri).

2. Bizim daha da dostluğumuz artdı (olmalıdır: daha da artdı).

ç) Eyni və ya yaxın mənalı sözlərin təkrar olunması ilə bağlı qüsurlar:

1. Ona müvəffəqiyyət uğuru arzu edirəm.

2. Bu fəaliyyət XX əsrin əvvəlində daha da fəallaşdı.

3. Kompüterdə kompüteri öyrənirəm.

4. Yaşarın yazdığı yazını oxudum və s.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Ədəbi dil nədir?

2. Ədəbi dilin hansı normaları var?

3. Fonetik norma nədir?

4. Qrammatik norma nədir?

5. Leksik norma nədir?

6. Fonetik normanın pozulması nitqdə hansı problemləri meydana çıxarır?

7. Nitqdə leksik normanın pozulması məqamları.

8. Qrammatik normanın pozulması hansı üslubda məqbul sayılır?

9. Leksik norma pozulması məqamları.

10. Norma nədir?

Çalışma. Verilmiş nümunədə hansı normanın pozulduğunu araşdırın:

Gündə bir gətirir zakoni-tazə,

*Fikri budu xəlqi verə güdazə.
Bizdən də məhrəmdir biri knyazə,
Nə mehrəm, füzulü heyvərə, yanşaq.*

Çalışma. Verilmiş nümunədə hansı normalar pozulmuşdur?
*Var mülki-Qarabağda çox dun köpək oğlu,
Haşa kim, ola bir belə məlun köpək oğlu!*

*Sən sənki-cəfabirlə mənim könlümü yıxdın,
Yıxsın evini qadiri-biçun, köpək oğlu!*

*Yox səndə məgər şərmü həya, bir kəsə eylər
Bu zülmü nə Həccacü, nə Məmun köpək oğlu!*

*Munca nədi kim, dinini dünyaya satırsan?!
Yığdı o qədər neylədi Qarun köpək oğlu!*

*Bir dərdə salıbsan ki, məni çarə tapılmaz,
Hərgah gələ Loğmanü Fəlatun, köpək oğlu!*

*Eşşəkdən at olmaz, çulunu eyləyəsən gər
Ya tirməvü, ya ətləsi-gülün, köpək oğlu!*

*Əfəli-bədin qıldı Qarabağı müləvvəs,
Pak etməz onu lücceyi-Ceyhun, köpək oğlu!*

*Hərçənd müsəlmandı adın, yaxşıdı səndən
Taətdə Mıkırdış ilə Ərtun, köpək oğlu!*

*Kimdir o çörəksiz qapına şad gəlib, axşam
Qayıtmaya dilxəstəvü məhzun, köpək oğlu!*

Üftadələrin dəstini tut ta nəfəsin var,

Həmvarə dolanmaz belə gərdun, köpək oğlu!

*Hər kim tanıdı, tapdı səni, oldu peşiman,
Bir mən deyiləm beylə cigərxun, köpək oğlu!*

*Kimin evinə düşsə sənənin məqdəmi-şumün,
Yeydir ki, düşsə zəlzələ, taun, köpək oğlu!*

*Hər bəndini bir kəsdən alıb mədərin, oldur
Səndən görünür kari-digərgun, köpək oğlu!...*

*Bir acı xiyarca mana iş görmədin əsla,
Dursun gözüünə yük-yük o qavun, köpək oğlu!*

*Dörd yük sarı buğda keçən il vurdu qatırçın,
Yolda üyünüb getdi sizə un, köpək oğlu!*

*Dünya işi əql ilə deyil, talei-meymun
Çəkmiş nə yerə gör səni, meymun köpək oğlu.*

Testlər

1. Ədəbi dil nəyə deyilir?

- A) ümumxalq dilinin cilalanmış, müəyyən normalara salınmış qoluna
- B) obrazlı və emosional danışığa
- C) mədəni davranış qaydalarını xarakterizə edən dilə
- D) ümumxalq dilinin ziyalı danışiq formasına
- E) ümumxalq dilinin paytaxt danışiq formasına

2. Ədəbi dilin normalarından biri səhv verilmişdir:

- A) derivatoloji norma
- B) onomastik norma
- C) tekstoloji norma

- D) morfoloji norma
- E) semantik norma

3. Verilmiş fikirlərdən biri səhvdir:

- A) ədəbi dilin yazılı formasında jest və mimikadan istifadə edilmir.
- B) ədəbi dilin yazılı formasının tarixi şifahi formadan daha qədimdir.
- C) ədəbi dilin yazılı formasında bağlayıcılara və silsilə mürəkkəb cümlələrə daha çox yer verilir.
- D) ədəbi dilin yazılı formasında elmi, texniki, siyasi və digər terminlər çox olur.
- E) ədəbi dilin yazılı forması hər hansı məlumatın nəsildən-nəslə keçməsinə əsas rol oynayır.

4. “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir” ifadəsinin müəllifi kimdir?

- A) H.Cavid
- B) N.Nərimanov
- C) M.F.Axundov
- D) H.Əliyev
- E) C.Məmmədquluzadə

5. Ümumxalq dili hansı tərkib hissələrə bölünür?

- 1 - ədəbi dil
 - 2 - rəsmi və kütləvi dil
 - 3 - danışq dili
 - 4 - dialekt və şivə
 - 5 - şifahi və yazılı
- A) 1, 4
 - B) 2, 4
 - C) 3, 5
 - D) 4, 5

E) 1, 3

6. Verilən fikirlərdən biri yanlışdır.

- A) Ədəbi dil normalara tabedir.
- B) Ədəbi dil tarixi hadisədir.
- C) Ümumxalq dili ədəbi dilin cəlalanmış qoludur.
- D) Ədəbi dil xalqın ən nümunəvi ünsiyyət vasitəsidir.
- E) Norma düzgün və vahid nitq yaratmağa kömək edir.

7. Bu nitq normalarından biri yalnız şifahi ədəbi dilə aiddir:

- A) sintaktik
- B) orfoqrafik
- C) morfoloji
- D) orfoepik
- E) leksik

8. “Onun çox yüksək hafizəsi var” cümləsində ədəbi dilin hansı norması pozulub?

- A) üslubi
- B) sintaktik
- C) morfoloji
- D) leksik
- E) fonetik

9. Orfoqrafiya qaydalarının pozulması nəticəsində baş verən qüsurlar aşağıdakı hallarda özünü göstərir. Biri yanlış verilmişdir:

- A) söz və ifadələrin yerində işlədilməməyində
- B) xüsusi isimlərin yazılışında
- C) mürəkkəb sözlərin yazılışında
- D) alınma sözlərin yazılışında
- E) ixtisarların yazılışında

10. Sözüün mənasını yaxşı bilmək və onu düzgün işlətmək hansı nitq normasının tələbidir?

- A) fonetik
- B) leksik-fonetik
- C) leksik
- D) morfoloji
- E) qrammatik.

V BÖLMƏ

ÜSLUB VƏ ÜSLUBİYYAT

NİTQİN ÜSLUBLARI

Mədəni nitqə yiyələnmək üçün dilin yalnız leksik-qrammatik normalarını gözləmək kifayət etmir. Bunun üçün nitq üslubi cəhətdən də düzgün qurulmalıdır. Yəni danışarkən elə sözlər seçilməli, cümlələr elə qurulmalıdır ki, fikir dəqiq və aydın ifadə oluna bilsin. Danışan və ya yazan işlətdiyi hər bir sözün əhəmiyyətini, onun nəzərdə tutulan fikrin ifadəsi üçün nə dərəcədə yararlı, dəqiq olmasını nəzərə almalıdır. Həm danışq, həm də yazıda hər hansı bir söz öz həqiqi mənasından başqa, digər mənalarda da işlənir. Mənadan doğan forma rəngarəngliyi dilin üslubi imkanları əsasında yaranır ki, bütün bunlar dilin üslubiyyat bəhsində öyrənilir (2, 204).

Natiq Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik imkanlarını həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən öyrənməli, nitqin dəqiqliyi, yığcamlığı, ahəngdarlığı, bədiiliyi üçün üslubi imkanlardan yerində, ünsiyyətin tələblərinə uyğun istifadə etməyi, ədəbi dilimizin ifadə və

sitələrindən konkret şəraitlə bağlı yararlanmağı bacarmalıdır. Nitq üslubu danışanın (eləcə də yazanın) dil vasitələrindən, onun fonetik, leksik və qrammatik imkanlarından məqsəd və məqama uyğun istifadə edə bilmə tərzidir, sistemidir.

Bu istifadə bir sıra amillərlə, şərtlərlə (ünsiyyətin şəraiti, məqsədi, müsahibin marağı, anlama səviyyəsi və s.) bağlı olur və müxtəlif formalar kəsb edir. Bir halda danışan qarşısına müsahibindən nəyisə öyrənmək və ya ona hər hansı əşya, hadisə barədəsə məlumat vermək, başqa bir halda təbiət və cəmiyyətdəki hadisələr, qanunauyğunluqlarla bağlı biliklərini şərh etmək, digər bir məqamda əşya və hadisənin təsvirində müsahibin hissində, duyğusuna təsir göstərmək və sair məqsədlər qoyur. Üslub fərdidir, danışanların hər birinin özünəməxsus nitq üslubu vardır.

Dil vahidlərinin üslubi keyfiyyətləri müxtəlifdir. Bu keyfiyyətlər dilin fonetikasi, leksikasi və qrammatikasının imkanları sayəsində yaranır, nitqə üslubi çalarlıq gətirir, onu səlis, çevik, mənalı və kəsərli edir, estetik təsir gücünü artırır.

Dil vahidlərinin üslubi imkanlarından danışarkən prof. Ə.Dəmirçizadə yazır: “Üslub dedikdə biz sözlərin, ifadələrin, qrammatik vasitələrin və fonetik imkanların məqsədəuyğunluq əsasında seçilmiş vahidlər sistemini başa düşürük” (18, 32). “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları” kitabında dil vahidlərinin üslubi imkanları eyni mövqedən qiymətləndirilir (37).

Fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik normalar ədəbi dilin strukturu ilə bağlı olub nitqin düzgünlüyünü təmin edirsə, üslub normaları leksik-qrammatik normaların bir növ törəməsi olub nitqin gözəlliyini, ifadəliliyini, dəqiqliyini artırmaqla ünsiyyəti asanlaşdırır, onun təsirli, cəlbədicə olmasını, danışan, oxuyan və dinləyənin ən incə məqamları, mətləbləri ifadə və dərk edə bilməsini təmin edir.

Nitq üslubu danışanın (eləcə də yazanın) dil vasitələrindən, onun fonetik, leksik və qrammatik imkanlarından məqsəd və məqama uyğun istifadə edə bilmə tərzidir, sistemidir. **Normativ üslub.** Ədəbi tələffüz normaları əsasında yaranan üslub normativ üslub adlanır. Əgər danışan və ya hər hansı bir mətni oxuyan adamdan, uşaqlar, gərilər, konsert, başlayır, işləyir kimi söz və qrammatik formaları ədəbi tələffüzə uyğun şəkildə: adamnan, uşaxlar, gəlillər, kansert, başlayır, işliyə kimi söylədirsə, o, normativ tələffüz üslubunda danışmış və ya oxumuş olur. Normativ üslub orfoepiyanın əsasını təşkil edir.

Kitab üslubu. Bu üslubda danışanlar, oxuyanlar sözlərin yazılışını, hərflərini əsas götürür və belə başa düşürlər ki, sözlər nə cür yazılırsa, elə də tələffüz olunmalıdır. Məktəblilərin, tələbələrin, radio və televiziya verilişində çıxış edənlərin danışığında (daha çox mətn üzrə oxusunda) yazılış tələffüzündən fərqli olan sözlərin (məs.: atamdan, vətəndən, yarpaqlar, komissiya, intonasiya, ailə, gəliniz, qanlı, növbətçi, dovğa və s.) yazıldığı kimi deyilməsi hallarına təsadüf olunur. Belə deyiliş ədəbi tələffüz baxımından qüsurlu sayılır, natiq bu qəbildən olan, yəni orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqlənən söz və qrammatik formaları ədəbi tələffüz qaydasında söyləməli və ya oxumalıdır. Adı danışiq üslubu. Dil ünsiyyətinin geniş forması bu üslubda aparılır. **Adi**

danışiq üslubunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, normativ üslubda mənimçün, bizdən ötrü, stəkan, bacarmaq kimi tələffüz olunan sözlər adi danışiq üslubunda məmcün, bizzən ötrü, istəkan, başarmaq kimi tələffüz edilir. Ümumiyyətlə, adi danışiq dili şivəyə nisbətən ədəbi dilə yaxın olduğu kimi, onun tələffüz qaydaları da ədəbi dilin tələffüz qaydalarına yaxındır. Adi danışiq dili ilə ədəbi dil arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Ədəbi dil ümumxalq dili (bura adi danışiq dili də daxildir) əsasında meydana gəlir, yaşayır və inkişaf edir.

FUNKSIONAL ÜSLUBLAR

Dilçilikdə, ədəbiyyatşünaslıqda, musiqidə, vokal sənətində, memarlıqda, xalçaçılıqda və insan idrakının, sosial şüurun fəaliyyət göstərdiyi bir sıra sahələrdə üslub (stil) aparıcı xüsusiyyətə malikdir. Stil sözü dünya elmində və mədəniyyətdə üsluba nisbətən daha qədimdir.

Stil termini yunan dilindən latın dilinə keçmiş “Stylus” sözündən olub, çubuq, qələm deməkdir. Sonradan bu söz yazı manerası “Obraz sistemində bədii təsvir vasitələrinin, yaradıcılıq üsullarının ümumiliyi olub, ideya vəhdəti eyniliyi ilə şərtləndirilir”.

Üslub termini isə ərəbcə tərz, ifadə tərz, üsul mənasındadır.

Ümumiyyətlə götürdükdə, üslub hər şeyin öz «məni»dir. Yəni hər hansı bir kateqoriyadan olan fəaliyyət növünün özünəməxsus keyfiyyət məcmusudur. Hər hansı bir sahənin ilkin inkişaf mərhələsində üslubu ola bilməz. Lap elə dilin özünü götürmüş olsaq, onun ilkin inkişaf mərhələsində hansı üslubundan bəhs etmək olar?

Qəbilə dilinin bədii, funksional, elmi və s. üslubundan danışmaq olarmı?

Üslubun yaranması və çoxlu üslubların meydana gəlməsi dilin inkişafı ilə bağlıdır. Bütün dil üslubları dilin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Üslub çox geniş anlayışdır. Bu gün artıq akademik üslub, arxaik üslub, dialoq üslubu, monoloq üslubu, janr üslubu, realist üslub, romantik üslub, funksional üslub, bədii üslub, elmi üslub və s. üslub növləri vardır ki, bunların hamısı dilin öz inkişafı və tarixi durumu ilə bağlıdır. Bundan əlavə, poetik üslub – ayrı-ayrı sənətkarların fərdi üslubu da vardır ki, onlar da bilavasitə dilin tarixi inkişafından asılıdır.

Üslub anlayışının tarixi çox qədimdir. Hələ yunan dilçiliyində Aristotel insan nitqi və onun fəlsəfi problemlərindən danışarkən üslub məsələlərinə toxunurdu. Sonra romalılar üslub anlayışını nitqə tətbiq etdilər. Həm yunanları, həm də romalıları üslub məsələsində bir ümumi cəhət birləşdirirdi. O da hər iki ölkə alimlərinin üslub (stil) terminini ritorika, bəlağətli nitq, geniş mənada natiqlik sənəti kimi başa düşmələri idi.

Böyük yunan alimi Aristotel (e.ə. 384-322) üslub məsələsini nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirərək yazırdı: «Üslubun qiyməti onun aydınlığındadır, ... Əgər nitq aydın deyilsə, deməli, natiq öz məqsədinə nail ola bilməz. Üslub həddindən çox alçaq, həddən çox yüksək olmamalıdır, lakin nitqin mövzusuna uyğun gəlməlidir”.

Qədim Romanın məşhur natiqi, yazıçısı, vəkili, görkəmli siyasi xadimi Mark Tuli Siseron (e.ə. 106-43) natiq-

lik sənəti haqqında traktat yazmışdır. Siseronun aşağıdakı sözlərini bilməyən üslubiyyatçı və natiq yoxdur: «Əsl natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətlə, orta səviyyəli işlər barədə isə yuxarıdakılar arasında orta mövqe tutan bir üslubla danışmağı bacarsın».

Qədim Hindistanda da üsluba nitq əlaməti kimi baxmışlar. Üslubiyyatı isə nitqi bəzəyən elementlər haqqında təlim kimi qiymətləndirmişlər. Rus alimi A.Barannikov da bu fikri təqdir edir.

Azərbaycan ədəbiyyatının Nizami, Nəsimi, Füzuli, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə və başqa görkəmli nümayəndələri bədii və rəsmi üslubun müxtəlif sahələri haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər. Məsələn, M.Füzuli bədii üslublar içərisində qəzələ üstünlük verirdi.

M.F.Axundov bədii üslubların bir çox məsələlərinə toxunmuşdur. O, şeirdə poetikanı əsas amil hesab edərək deyirdi: "Şeir gərək son dərəcə ziyadə ləzzətə bais ola və hüznə və fərəhdə ziyadə təsirə bais ola. Əgər olmasa, sadə nəzmdir. – Sonra böyük ədib İranın bir sıra şairlərinin əsərlərini tənqid edərək yazır: –... və hərgiz bilmir ki, poeziya nə tövr gərək olsun və hər pərpuç nəzmi poeziya hesab edir. Belə zənn eləyir ki, poeziya ibarətdir bir neçə taqqa-turuqu əlfazı bir vəzni-müəyyəndə nəzmə çəkib axırına qafiyə verməkdən və məhbubları qeyri-vaqə süfat ilə tərif etməkdən və baharı və xəzanı qeyri-təbii təşbihat ilə vəsf eləməkdən. Necə ki, Tehranın mütəəxxirin şüəra-

sından Qaani təxəllüsündə bir şairin divanı bir növ cəfəngiyat ilə doludur. Dəxi fəhm edə bilmir ki, poeziyada məzmun gərək ki, məbaratib nəsrdə bəyan olunan məzaminədən müəsirtər düşsə və ya poeziya gərək ya hekayətə, ya şikayətə şamil ola”.

M.F.Axundov haqlı olaraq belə hesab edir ki, bədii personajın danışiq üslubu onun hərəkətləri ilə həmahəng olmalı, obrazın daxili aləminin açılmasına kömək etməlidir. Ədib Mirzə Ağaya onun pyesləri haqqında verdiyi məsləhətdə deyirdi: "Bütün bu əhvalat şirin və təsirli ibarələrlə ifadə edilməlidir. İnşallah bu ibarələrlə sizin qələminizin gücünü görəcəyik... Bu cür edin ki, Sara ismətli və həyalı görünsün. Buna görə də onun anası ilə və başqaları ilə olan bütün danışığılarını dəyişdirin”.

Böyük demokrat C.Məmmədquluzadə istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında ana dilinin varlığı, saflığı, xəlqiliyi uğrunda mübarizə aparmışdır. O, həmişə «türkün ana dili»ndə yazmış və bunu öz həmfikirlərindən tələb etmişdir. "Molla Nəsrəddin" və onun ətrafına toplaşan Ə.Haqqverdiyev, M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, onlarla sıx həmfikir olan F.B.Köçərli və onlarla başqaları ədəbi üslubun xalq qoluna üstünlük verirdilər. Əsrin əvvəllərində «Füyuzat» və «Şəlalə» kimi jurnallar ümumtürk məsələsi qoymaqda nə qədər haqlı idilərsə, doğma Azərbaycan dilini bəyənməməkdə bir o qədər yanılırdılar. «Molla Nəsrəddin» jurnalının 1913-cü il 2 mart tarixli sayında şəlaləçilərə cavab olaraq «Dil məsələsi» adlı məqalə dərc edilmişdir. Burada deyilir: «Şairin və ya müəlli-

fin yazdığı əsər ancaq o vaxtı fayda verə bilər ki, o əsər «E1 malı» ola bilər. Bir əsər də «el malı» ola bilmək üçün elin dilində, elin anladığı tərzdə yazılmalıdır. Məsələn üçün «Şəlalə»nin üçüncü sayında birinci səhifədə «Hirs və tə-nə» ünvanlı yazılmış məqalənin ilk sətirlərini götürək. Belə qurma dil ədəbi dil ola bilməz!... Hər bir qövmün ədibləri və ürfəsi tərəfindən o qövmün dilinin ruhuna və qanununa müvafiq yaradılmış, zəriflənirilmiş və sərbəstləşdirilmiş dil o qövmün ədəbi dilidir».

Buraya qədər deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üslub anlayışı insan idrakının, insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir.

Üslubların tarixi qədim olsa da, bir elm kimi üslubiyyatın tarixi XX əsrin 20-ci illərindən başlayır. Üslubiyyatın bir elm sahəsi kimi bünövrəsini Praqa funksional dilçilik məktəbinin banisi görkəmli dilçi Villem Matezius, onun həmkarları V.Skaliçka, F.Travniçek, B.Havranek və başqaları dilin özünü funksional fəaliyyət prosesində götürürlər.

Praqa dilçilik dərnəyinin tezislərində dilin üslubi cəhətlərindən danışılır. Burada ədəbi dil, şeir dili və onların xüsusiyyətindən bəhs edilir ki, bu bilgiləri üslubiyyat elminin ilkin qaynaqlarından hesab etmək olar.

Üslubiyyat bir termin kimi XX əsrin I rübündə elmə daxil olmuş, əsasən, ədəbiyyatşünaslığa aid edilmişdir. Keçən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq dilçilikdə və ədəbiyyatşünaslıqda hegemonluğu ələ alan akademik V.V.Vinoqradov üslubiyyatın müstəqil dil sahəsi olduğu

nu qətiyyətlə sübut etdi. Alim haqlı olaraq göstərdi ki, bədii üslub məhz bədii dillə yaranır. Buna görə də o, dilçilik sahəsi olmalıdır. Amma alim bədii ədəbiyyatın üslubiyyatı adı ilə xüsusi üslubiyyat da göstərir. Beləliklə, V.V.Vinoqradov üslubiyyatın 3 növünü göstərirdi:

"Sistemlər sistemi" olan dilin üslubiyyatı. Bunu o, eyni zamanda "struktur üslubiyyat" da adlandırır. Struktur üslubiyyat "sistemlər sistemi" kimi dilin vahid daxili quruluşunu, sözlərin, söz sırasının, sistem şəklində olan müxtəlif xüsusi formaların əlaqələrini, qarşılıqlı təsirini öyrənir, aydınlaşdırır və təsnif edir. Eyni zamanda tarixən dəyişkən meylləri, dil üslublarının qarşılıqlı növlərini – funksional üslubları öyrənir. Bundan başqa, sözlərin, söz birləşmələrinin semantik quruluşunda, leksik və qrammatik sinonimlərdə əks olunan incə məna fərqlərini – ekspressivliyi, intonasiyanın keyfiyyətini, sözlərin cümlədə öz yerinə görə işlənmə variasiyalarını öyrənmək də dil üslubiyyatının vəzifəsidir.

Nitq üslubiyyatı. Nitq üslubiyyatı şifahi və yazılı nitqin ictimai cəhətdən şərtlənmiş növlərini, janrlar arasında olan ən incə semantik, ekspressiv üslubi fərqləri, geniş mənada nitqin melodiyasını, intonasiyasını və s. öyrənir.

Bədii ədəbiyyatın üslubiyyatı. Bu da bədii əsərlərin dilini öyrənir.

Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları. Bu üslubların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Tarixi inkişaf prosesində müəyyənləşmiş həmin xüsusiyyətlər

yətlər bir üslubu başqa üslubdan fərqləndirir. Məsələn, bədii üslub obrazlılığı, bədii ifadə vasitələrinin bolluğu ilə seçildiyi kimi, elmi üslubun da əsas səciyyəvi xüsusiyyəti terminlərdən istifadəyə üstünlük verilməsidir. Bu üslublar bir-birindən nə qədər fərqlənsə də, onların hamısı ədəbi dilin üslublarıdır. Buna görə də bu üslubların hər biri ədəbi dilimizin fonetik, leksik və qrammatik normalarına tabe olur.

BƏDİİ ÜSLUB

Bədii üslub milli bədii təfəkkürün ifadəsidir. Obrazlı, emosional nitq formasıdır. Bədii üslub ədəbi dilimizin tərkibində həmişə aparıcı olmuşdur. Funksional imkanlarının genişliyinə görə bədii üsluba ədəbi-bədii dil də deyilir. Bədii üslubun ən vacib şərti və ümumi cəhəti obrazlılıqdır. Bədii üslubun obrazlılığı həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik səviyyədə özünü göstərir.

Fonetik səviyyədə bədii üslubun göstəriciləri alliterasiya, assonans, təkrar və intonasıyadır. Birinci üç göstərici nitqdə ritm yaradan əsas vasitələrdir.

Alliterasiya eyni samit səslərin təkrarına deyilir. Məsələn: «Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidi, yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidi» atalar sözündə təkrar olunan y və ş samitləri nitqdə alliterasiya yaradır. Nəsiminin: «Al ilə ala gözlərin aldadı aldı könlümü; Alına bax nə al edər, kimsə irişməz alına» beytində isə L samitinin təkrarı alliterasiyadır.

Səs, kəlmə uyğunluğunun nitqin, şeirin gözəl səslənməsindəki rolundan bəhs edərkən fransız şairi, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Bualo "Poeziya sənəti" adlı kitabında yazırdı: "Ahəngdar kəlmələrin münasib uyğunluğunu yarat ki, şeir bütövlükdə gözəl səslənsin; unutma ki, samitlərin kobud səslənməsi və nahamar düzülüşü ikrah hissə səbəb olur. Şeirdəki fikir oldu, söz gözəlliyi olmadı, sözlər və səslər qulağı dəldi, belə şeiri heç kəs oxumaz və dinləmək istəməz".

Alliterasiya bir poetik üslubi priyom kimi klassik, eləcə də çağdaş poeziyamızda çox geniş yayılmışdır. Məsələn, Səyavuş Məmməd zadənin bir şeirindən aşağıdakı parçanı nümunə kimi göstərək.

*Qatar gedir, qaranlığı yara-yara,
Qatar gedir yollarını yora-yora,
Qatar gedir, köhlən qatar, qatır qatar,
Qaranlığı qabağına qatır qatar.
Qatar qaçır, qatar uçar, alov saçır,
Gələcəyin toranında yollar açıq.
O qatarda biz gedirik,
Az gedirik, üz gedirik,
Dərə-təpə, düz gedirik.*

Bu şeirin məzmunu məlumdur, amma oxucunu cəlb eləyən həm də şeirdəki alliterasiyadır, eyni samit səslərin – daha çox q səsinin sanki qatarın gedişinə uyğun bir-birini təqib etməsi, nizamla işlədilməsidir.

Eyni sözün təkrarı (eləcə də sinonimlərin işlədilməsi) nitqdə, xüsusən bədii əsərlərdə, şeirdə ahəngdarlığı

yaradan vasitə olur. Bunu müşahidə etmək üçün S.Məmmədzadənin şeirindən başqa bir parçanı nəzərdən keçirək:

*Şuşanı qar gördüm, qar gördüm,
Elimi var gördüm, var gördüm.
Səslədim ötən günləri,
Daşları kar gördüm, kar gördüm.
Bağları dağ gördüm, dağ gördüm,
Həmişə sağ gördüm, sağ gördüm.
Bir bulaq aynasında
Saçımı ağ gördüm, ağ gördüm.*

Səslərin, sözlərin təkrarından yaranan ahəngdarlıq, ritm bu şeir parçasında öz musiqisini, nəغمəsini də oxucuya diktə edir. Səslərin yaratdığı ahəngdarlıq təkcə şeirlərdə deyil, nəsr üslubunda yazılan mətnlərdə də özünü göstərir. Nəsr əsərlərində eyni və ya yaxın səsin sözlərin əvvəlində və ya ortasında ardıcıl düzümü üslubi effekt yaradır. Aşağıdakı parçada ş samitinin alliterasiyası dediklərimizə nümunə ola bilər:

“Sona şamı yandırdı. Şamın işığı fotoşəkilin üstünə düşdü və Gülağanın gözləri o şam işığında işıldadı” (Elçin).

Assonans isə eyni saitlərin təkrarına deyilir. Məsələn: «Azacıq aşım, ağrımaz başım» atalar sözündə a və ı saitlərinin təkrarı nitqdə assonans yaradır.

*Ay qabaq, alma yanaq,
Aşırıq oldum sana, Ayna!*

Bədii parçada a səsinin təkrarı fonetik səviyyədə obrazlılıq yaradıb.

Təkrar dedikdə isə ritmik (fonetik) təkrar nəzərdə tutulur. Məsələn: Ağə Kərəm, paşa Kərəm, xan Kərəm; Alış, Kərəm, tutuş, Kərəm, yan, Kərəm" misralarında Kərəm sözünün təkrarı xüsusi bir ritm yaradır. İntonasiya isə şeirin və ya cümlənin xüsusi intonasiya ilə oxunması deməkdir.

Emosional intonasiya nəzm əsərlərində özünü daha çox göstərir. Ona görə də şeirdə intonasiyanın hesabına fonetik səviyyədə obrazlılıq daha qabarıq olur.

Azərbaycan! Azərbaycan!

Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!

Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!

(Ə. Cavad).

Bədii üslubun leksik səviyyədə göstəriciləri: epitet, təşbeh, istiarə, mübaliğə, kinayə; frazeoloji birləşmələr, omonimlər, sinonimlər, antonimlər və s.

Danışığ zamanı üslubi effekt və səlislik yaratmaq, lüzumsuz təkrarlara yol verməmək, fikrin daha təsirli, ifadəli və dəqiq ifadə edilməsi məqsədilə rəngarəng sinonimlərdən istifadə olunur ki, onlar nitqin təsir gücünü artırır, emosionallıq və ekspressivlik yaradır ki, onlar incə məqamları ifadə etmək üçün geniş və rəngarəng üslubi imkanlara malikdir. Danışan fikir və hissini daha dəqiq ifadə etmək üçün sinonim cərgəyə məxsus lazımi sözü yerli-yerində elə işlədir ki, bu, nitqdə dəqiqlik yaradır, eyni zamanda, ahəngdarlığı təmin edir. Bu baxımdan

Ulu öndər H.Əliyevin nitqi təsirli və zəngin olmuşdur. Onun dilində həyəcan-narahatlıq, arzu-istək, kömək-qayğı-mənəvi dayaq, bilikli-savadlı, hörmət-ehtiram-minnətdarlıq, fikir-duyğu-istək və s. kimi ifadələrə, sinonimlərə tez-tez rast gəlmək mümkündür ki, bu da onun dilinin leksik cəhətdən zəngin olduğunu göstərir.

Leksik vasitələrdən, o cümlədən sinonimlərdən istifadə şifahi nitqə bir növ yaradıcı xarakter verir. Natiqlər, müəllimlər və başqaları hərə öz bacarığı, nitq tutumu və lüğət ehtiyatının səviyyəsi dairəsində sinonimlər işlətməyə çalışırlar. Sinonimlər vasitəsilə yaranan rəngarənglik nitqi maraqlı edir, dinləyicilər belə danışığ tərzini rəğbətlə qarşılayırlar. Dilimizin leksikası sinonimlik baxımından olduqca zəngindir: qoçaq, igid, cəsür, qorxmaz, qəhrəman; güc, qüvvə, taqət; el, vətən, diyar, yurd, oba, ocaq; keçid, aşırım; dünya, aləm, cahan, kainat; üz, sifət, bəniz, camal, surət; xoşbəxtlik, səadət; iftixar, qürur; söz, deyim; gələcək, istiqbal; ayrılıq, hicran; incə, zərif, nəfis, lətif; tək, tənha; od, atəş; səs, səda, avaz və s.

Antonim sözlər. Nitq prosesində təzadlı, ziddiyyətli hadisə və əşyaları qabarıq, obrazlı bir şəkildə təsvir etmək, qiymətləndirmək, nəzərə çarpdırmaq məqsədilə antonimlərdən istifadə olunur. Bədii təsvir vasitəsi kimi antonimlər nitqdə lakoniklik, konkretlik, obrazlılıq yaradır. Antonimlərdən dilin bütün üslublarında istifadə olunsa da, onlar üslubi vasitə kimi bədii ədəbiyyatda, poeziyada daha geniş şəkildə işlədilir:

*Mən yaşıda qardaşam qocayla, gənclə,
Sirli bir aləməm bütün aləmdə.
Nifrət məhəbbətlə, sevinc kədərlə,
Baş-başa uyuyur mənim sinəmdə.*

N.Xəzri.

Antonim sözlərdən əşya və hadisələrin qarşılaşdırılması, müqayisə yolu ilə təzadlı lövhələrin yaradılması məqsədilə istifadə olunur. Bu baxımdan aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

*Sən mənim qərībā qismətim, payım,
Gecələr gündüzüm, gündüzlər ayım.
Güneydə-quzeyim, qışda yazımsan,
Sən mənim həmişə əlçatmazımsan.*

B.Vahabzadə

Obrazlılıq yaradan, fikri, mətləbi məntiqi çalarlarla diqqətə çatdıran ifadə vasitələri kimi nitq mədəniyyətinə, natiqlik sənətində frazeologizmlərin – idiom, ibarə, hikmətli söz, atalar sözü, zərbi-məsəl, metafora, metoni-miya, sinekdoxa və sairənin də rolu böyükdür.

Frazeoloji birləşmələr. Nitqin emosionallığını, obrazlılıq və ifadəliliyini yaradan ən təsirli vasitələrdən biri frazeoloji birləşmələrdir. Məcəzi məna kəsb edən bu birləşmələrin nitqdə yaratdığı canlılıq, obrazlılıq onların qarşılığı olan leksik sinonimlərdən qat-qat qüvvətlidir. Müqayisə edək: danışmaq-söz açmaq; doğulmaq-dünyaya gəlmək; ölmək-dünyasını dəyişmək; incimək-üz çevirmək; çaşmaq-özünü itirmək; gedib-gəlmək - ayaq döy-

mək; yoxlamaq-ağzını aramaq; tutulmaq-ələ keçmək; yaşamaq-ömür sürmək; dirçəlmək-baş qaldırmaq və s.

Dilimizdə frazeoloji birləşmələr forma və məzmunca çox zəngindir. Danışq prosesində onlardan bütövlükdə nitqi qüvvətləndirmək, məna rəngarəngliyi və ifadəlilik yaratmaq məqsədilə tez-tez istifadə olunur. Məsələn, ağzına dil atmaq, canını boğazına yığmaq, kirpiyi ilə od götürmək, Çin səddi qoymaq, qayğı göstərmək, milləti satmaq, aranı qarışdırmaq, danışqları pozmaq, quşu gözündən vurmaq, quşu quş ilə tutmaq, toydan sonra nağara, qabağına kötük itələmək və s.

Sən ey şeirlərinlə xalqa can verən şair,

Sən ey dünən evində təkə can verən şair.

(S.Rüstəm)

Söz ustaları nitqlərində dilin bu ifadəlilik vasitəsinin sinonim cərgəsindən də istifadə edirlər. Məsələn; *Onlar bu yolda böyük əziyyətlər çəkmiş, gecəni-gündüzə qataraq işləmiş, alın təri axıtmış, əllərindən gələni əsirgəməmişlər*. Bu tipli cümlələrdə və ya mətnlərdə sinonim cərgəni təşkil edən frazeoloji vahidlər bir-birini tamamlayır, nitqdə ifadəlilik, aydınlıq və bütövlük yaradır.

Göy üzü tərtəmiz idi,

Göy zəmilər dəniz idi.

Və yaxud

Gətirib onları yada, Təbrizim

Baş əymə callada, yada, Təbrizim.

Natiqlik praktikasında, xüsusən tərbiyəvi mövzuda aparılan söhbətlərdə ibrətamiz ifadələrdən fikri əsaslan-

dırmaq, dinləyəni hər hansı bir işin icrasına sövq etmək və ya ondan çəkəndirmək, düşündürmək, deyilənləri əsaslandırmaq, yekunlaşdırmaq və s. məqsədlərlə istifadə olunur. Düzgün, yerinə düşən atalar sözü və məsəllər söylənilən fikrin, bir növ, məntiqi özəyi olur. Dinləyici bu hikmətli ifadələrin köməkliyi ilə nə vaxtsa eşitdiyi və ya oxuduğu bir əhvalatı xatırlaya və bütövlükdə yaddaşında bərpa edə bilər. Adamlar bəzən hər hansı bir atalar sözünü əsas götürüb onun məzmununa uyğun mühakimələr söyləyirlər. Bu mənada atalar sözü, zərbi-məsəllər bir çox hallarda şagird və tələbə inşaları üçün mövzu kimi seçilir. Məsələn; *Arzu arzudan doğur; Torpaq ovuclayan qızıl ovuclayan; Dirilik birlikdədir; El sevəni aləm sevər; Vətənə gəldim, imana gəldim* və s.

Natiq həyatın müxtəlif sahələrinə aid olan bu hikmətli ifadələrdən nitqində yerində və məqsədəuyğun istifadə etməyi, onları mövzularla, izah olunan məsələlərlə uyğunlaşdırmağı bacarmalıdır. Atalar sözü və zərbi-məsəllər, aforizmlər yerində deyiləndə daha təsirli olur.

Nitqin üslubi rəngarəngliyinin təmin edilməsində dilin bədii təsvir vasitələrinin (metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, müqayisə, bənzətmə, mübaligə, tabu sözlər və s.) də rolu böyükdür. Onlardan bir neçəsini yığcam şəkildə şərh edirik.

METAFORA

Metafora yunan sözü olub mənası “məna keçirilməsi” deməkdir. Metafora müxtəlif əşyalar arasında əlaqə (bənzətmə, oxşarlıq, müqayisə) kimi dərk edib, onları eyni səs tərkibli sözlə adlandırmaqdır. Məsələn; canavarın başlıca xüsusiyyəti güclü, yırtıcı, vəhşi, dağıdıcı olmasıdır. Hər hansı adamda belə xüsusiyyət olarsa, ona “canavar” deyilir və bu sözlə bağlı dildə metafora yaranır. Yaxud, birc, hiyləgər adama “tülkü” deyilərsə, bu da metaforadır.

Hal-hazırda məşhur səhnə ustaları, müğənni və başqalarının “ulduz” adlandırılması da metaforadır. Dili-mizdə heyvan adlarından: *pələng, aslan, canavar, tülkü, çaqqal, ayı, ilan, qoyun, quzu, maral, ceyran, öküz, eşşək, qurbəğa* və s.; quş adlarından *tərən, bülbül, kəklik, sona, göyərçin, bayquş*; həşərat adlarından *hörümçək, əqrəb* və s. sözləri metaforik mənada işlənə bilir. Danışıq dilində insanları dəyərləndirərkən onlara verilən mənfi və müsbət qiymətlər müvafiq metaforalarla ifadə olunur. Müsbət xüsusiyyəti ifadə edəndə *ceyran, maral, aslan, pələng, sona, bülbül, göyərçin*; mənfi xüsusiyyətləri göstərmək üçün *tülkü, öküz, ilan, qurbəğa* və s. kimi metaforalar işlədilir.

Metaforalar əşya və hadisələrin müəyyən bənzəyiş əlaqələri əsasında yaranır. Dilçilik ədəbiyyatında bu oxşarlığın aşağıdakı formaları göstərilir:

a) zahiri oxşarlıqla əlaqədar yaranan metaforalar. Bəzən insana aid cəhətlər adi oxşarlıq nəticəsində başqa

əşyaların üzərinə keçirilir. Məsələn; *qabın boğazı, ayaqqabının burnu, çayın qolu, südün üzü* və s.

b) daxili əlamətlərinə görə oxşarlıq nəticəsində əmələ gələn metaforalar. Məsələn; *tülkü, maral, aslan, canavar, quzu, göyərçin, sona* və s. Heyvan və quş adları insan üzərinə köçürüldükdə həmin sözlər metaforaya çevrilir.

c) insana və ümumiyyətlə, canlılara məxsus xassələr əşyaların üzərinə köçürüləndə metafora əmələ gəlir. Məsələn; *ölüm gəzir, fikir doğur, işlər axsayır, ay doğur* və s.

Metafora, adətən, bədii təsvir vasitəsi kimi qiymətləndirilir və onun haqqında bu səpkidə bəhs edilir. Eyni zamanda məcazın bu növündən emosional-ekspressiv xarakterli nitqdə təsirli bir vasitə kimi istifadə olunur. Qədim Roma alimi Kvintilian metaforanı məcazın ən yaxşı növü hesab etməklə onu “təbiətin vergisi” kimi qiymətləndirmişdir: “Metafora, yaxud məna köçürməsi nitqi gözəlləşdirməklə bərabər, adları olmayan əşyalara da ad verir” (22, s. 16).

Mədəni nitqdə, natiqlik sənətində metaforadan istifadənin əhəmiyyəti böyükdür. Natiq dərin və incə hissləri verə bilmək, dinləyicinin estetik zövqünü oxşamaq, ona qüvvətli emosional təsir göstərmək üçün dilin bu ifadəlilik vasitəsini ustalıqla işlətməyi bacarmalıdır.

METONİMİYA

Daxili və xarici əlaqələr əsasında mənanın bir sözdən başqa sözə keçirilməsi metonimiya adlanır. Məsələn, *qabın içindəki əvəzinə qab sözü* (Bir qab yedim); *əsər əvəzi-*

nə əsərin müəllifinin adı (məs.; Mən Vurğunu əzbər bilirəm); *adamlar əvəzinə məkan* (kənd, məktəb, ölkə və s.) sözlər. (məs.; Kənd yuxudan yenicə oyanırdı. Məktəb yarışda birinci yerə çıxdı. Bütün ölkə ayağa qalxdı) və s. işlədilir.

Metonimiyanın metaforadan fərqi odur ki, birincidə sözlərin bənzərlik əlaqəsi, sonuncuda isə semantik tutumu əsas götürülür. Metonimiya dilin ifadəlilik imkanlarını artırır.

SİNEKDOXA

Məcəzin bu növündə eyni söz həm bütövü, həm də bütövün hissələrini bildirir. Sinekdoxanın daha geniş yayılmış forması sözün cəm əvəzinə təkdə işlənməsidir. Məsələn; Tələbənin (tələbələrin) vəzifəsi yaxşı oxumaqdır. Kiçik (kiçiklər) böyüyün (böyüklərin) yanında danışmaz; İxtisasını yaxşı biləni (bilənləri) işə qəbul edirlər və s.

Sinekdoxanın bir növündə şəxsi bildirmək üçün bədən üzvləri və ya paltar adı işlənir. Məs.: ağsaqqal, keçəl, ağbirçək, sarıköynək, çalpapaq, qırmızıpapaq və s. Məcəzi mənası sabitləşən bu sinekdoxalar dildə müstəqil ləkə-sik vahid kimi işlədilir.

EPİTET

Epitet məcazi mənada işlənən obrazlı, bədii təyindir. Bu söz yunanca *epithos* sözündən olub mənası “əlavə” deməkdir. Burada əşya və hadisələrə məxsus əlamət oxşar olan başqa bir əşya və hadisəyə əlavə edilir. Məs.:

*çılpaq ləpələr, qoca dünya, qara gözlü gecə, ala gözlü gündüz-
lər, durna gözlü bulaqlar, şən ləpələr, saqqallı uşaq, ipək telli,
durna gözlü, nazlı bahar, göy gözlü dəniz, şən ləpələr, yorğun
bulud, mərmər sinə, xəncər kirpik və s.*

Epitetlər qüvvətli bədii təsvir vasitələrindəndir. On-
lar bədii üslubun hər hansı bir janrında işlənərək müxtə-
lif xarakterli əşya və hadisələrin səciyyələndirilməsinə
xidmət edir. Məsələn,

*Hər səhər, hər axşam, hər axşam, hər səhər
Çox zaman sərsəri küləklər bixəbər
Bir yığın dost kimi qapını döyərlər
Küləklər, küləklər, bəstəkar küləklər
Dünyanı dolaşan bəxtiyar küləklər.*

Bədii üslubun qrammatik səviyyədə göstəriciləri:

Söz sırasının qəsdən pozulması (inversiya), qeyri-
normativ quruluşlu cümlələr, ellipsis (sözlərin və ya şə-
kilçilərin ixtisarı).

Nitq hissələri dilimizin üslubi cəhətdən zənginləş-
məsində geniş imkanlara malikdir. Onlar cümlədə həm
öz morfoloji funksiyasını yerinə yetirir, həm də nitqin ay-
dınlığını, yığcamlığını, səlisliyini, təsirliliyini təmin edir.
Bu baxımdan ismin imkanları daha genişdir. Bu nitq his-
səsinin yaratdığı üslubi çalarlıq onun leksik məna növlə-
ri, mənsubiyyət, hal, kəmiyyət, xəbərlilik kateqoriyaları
üzrə dəyişməsində özünü göstərir. Məsələn, ismin xəbərlilik kateqoriyasına məxsus şəkilçinin ixtisarı nitqin həm

yazılı, həm də şifahi formasında ahəngdarlıq yaradır, ağırlığı aradan qaldırır, onu qulağayatımlı edir. Məs.;

Ata gözdür, oğul göz işığı.

(S.R.)

Biz nəyik?

İldırım!

Torpaq!

Su!

Külək!

Əsər yer üzünün nəsimi kimi.

(X.R.)

Nitqdə yığcamlığı yaratmaq məqsədilə sahib əşyanı bildirən söz (yiyəlik halında işlənən söz) ixtisara düşür, mənsubiyyət şəkilçili söz həm də sahib şəxsi əvəz edir: *Bu dil ağzımda anamın südü kimidir* (G.Kamal).

Eli tutub səsin yenə,

A bəxtəvər ana bülbül!

Bağçalıqdan kəsilməyir

Xoş cəh-cəhin, sona bülbül.

(R.R.)

Əgər səsin və hecanın təkrarı fonetik səviyyədə təkrir yaradırsa, söz birləşmələrinin və cümlənin təkrarı qrammatik səviyyədə obrazlılıq yaradır, nitqi daha canlı və emosional edir:

Həmzə, atı yaxşı saxla,

At igidin qardaşıdır.

Gündə muğayat ol, yoxla,

At ıgıdın qardaşıdır.

Digər misala diqqət edək:

Əziz vətən, əziz vətən,

Doymaq olmaz heç vaxt səndən.

Nitqin yığcamlığı baxımından söz birləşməsində, ifadədə, cümlədə buraxılan, ancaq təsəvvür olunan, bərpası mümkün olan dil vahidlərindən – ellipsisdən istifadə edilir. Bu nitqi çevikləşdirir, artıq yükəndən qoruyur. Dil həmişə qənaəti sevir. Ona görə də hər birimiz ellipsisdən istifadə edirik.

– Görmə!

– Baş üstə, yumaram gözlərim. (gözlərimi)

– Dinmə!

– Mütiəm, kəsəram sözlərim. (sözlərimi)

(M.Ə.Sabir)

Verilən nümunədə şəkilçi ixtisar olunub, amma istənilən zaman bərpa etmək mümkündür.

Sən getmisən, göylər dolub,

Göyün, yerin rəngi solub.

Ağaclar da saçın yolub,

Darıxmışam. (sənin üçün)

Yol gedirəm ağır-ağır,

Üstümə qəm, kədər yağır,

Məni özün səslə, çağır,

Darıxmışam. (sənin üçün)

Ümumiyyətlə, aqqlütinativ dillərdə şəxs, mənsubiyyət, xəbərlik şəkilçiləri, yeri gəldikcə ixtisar olunur ki, bu da ellipsis yaradır. Məsələn: *Aygün hələ soyunmamış toy paltarını*. (S.Vurğun).

Bədii üslub – şeir dili, nəsr dili və dramaturgiya dili formalarında özünü göstərir.

Şeir dili – müəyyən ahəngə, ölçüyə və bölgüyə malik olan və qafiyələnən dildir.

Nəsr dili – müəyyən süjetə malik olan təhkiyənin – hekayə, povest, romanın dilidir.

Dramaturgiya dili – monoloq və dialoqlardan ibarət olan səhnə əsərinin dilidir.

Bədii üslub başqa üslublarla müqayisədə daha qədim və daha zəngin sayılır. Başqa üslubların formalaşması, ədəbi dil normalarının müəyyənləşməsində bədii üslub həmişə aparıcı olmuşdur. Ədəbi dildə normanın yeniləşməsi, ümumxalq dili vahidlərinin yazılı dilə gəlişi bədii üslubdan başlanır.

Sözün poetik funksiyası. Sözün mətndə bədii vəzifə daşmasına, obrazlı şəkildə işlədilməsinə sözün poetik funksiyası deyilir. Mətnə poetik funksiya daşıyan söz və ya ifadə poetizm adlanır. Sözün poetik funksiyası onun informativ (məlumat səciyyəli) vəzifəsindən fərqlənir. Məsələn: dərin qab, dərin quyu birləşmələrindəki dərin sözü informativ vəzifə daşıyır. Dərin məna, dərin düşüncə birləşmələrindəki dərin sözü isə poetik funksiyalı

sözdür. Deməli, poetizm bədii sözdür. Böyük söz ustadı M.Füzuli bədii sözü (poetizmi) «diri söz» adlandırmışdır.

Bədii söz, əsasən, məcazi mənada işlənir və güclü emosiya, bədii təəssürat yaradır. Sözü bədii imkanlarının genişliyi birbaşa söz ustalarının istedadı və yaradıcılıq qabiliyyəti ilə bağlıdır. Bir çox sənətkarlar sözdən məharətlə istifadə yolu ilə güclü poetizmlər yaratmışlar. Zaman keçdikcə ayrı-ayrı poetizmlər hamı tərəfindən mənimsənilir və tədricən informativ səciyyə daşıyır. Məsələn: *daş ürək*, *acı söz*, *şirin arzu* ifadələri gündəlik məişət-də tez-tez işlədilən poetizmlərdir.

Frazeoloji birləşmələrin də çoxu bədii imkanlar hesabına yaranmışdır.

BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ **(məcazlar)**

Sözü poetik funksiyası ən çox bədii təsvir və ifadə vasitələrində – məcazlarda özünü göstərir. Məcazlar birbaşa deyil, məcazi mənada işlənən söz və ifadələrdir. Məcazların əsas növləri aşağıdakılardır:

Məcazların bəziləri haqqında məlumat verdik.

Təşbeh (bənzətmə). Bir əşyanın özündən qüvvətli başqa bir əşyaya bənzədilməsinə təşbeh deyilir. Təşbeh-də, adətən, dörd ünsür olur: bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması və bənzətmə əlaməti. Məsələn: *Alma bal*

kimi şirindir. Təşbehin bu növü müfəssəl təşbeh adlanır. Son iki ünsürün iştirak etmədiyi təşbeh isə mükəmməl təşbeh adlanır.

Məsələn: *Qaşları kamandır, yanağı lələdir* və s.

Təşbehə aid daha bir neçə nümunə:

Fərhad çinar kimi ucaboylu igiddir. Əsgər aslan kimi güclüdür. Qələmi qılnc kimi itidir, ağılı dəryadır və s.

Mübaligə. Əşya və ya hadisənin həddindən artıq şişirdilməsinə deyilir. Məsələn: *Qaraca Çobanın atdığı daş yerə düşməzdi. Düşsəydi də, üç il orada ot bitməzdi. Məcnunun ahından dağlar titrədi. Nərəsindən yer yarıldı. Göz yaşlarından çaylar axdı* və s.

Döydü yağış məni, döydü qar məni!

Minsəm, bir qarışqa aparar məni.

Əzizinəm sal yana

Dara zülfün, sal yana

Necəsən bir ah çəkim

Kür quruya, sal yana.

Verilən nümunənin birincisində həddindən çox kiçiltmə, ikincisində isə həddindən çox şişirtmə görürük.

Kinayə. Sözüün zahirən müsbət mənada deyilib, əslində isə mənfi mənada işlədilməsi kinayə adlanır. Məsələn, zəif adama pəhləvan, qorxaq adama cəsur və ya ağılsız adama alim demək, kinayədir.

Qeyd: Mübaliğə və kinayə ədəbiyyatşünaslıqda bədii ifadə vasitələrinin növləri kimi öyrənilir. Bədii sual, təzad, təkrir, inversiya da bədii ifadə vasitələrinin növləri sayılır.

Mətnaltı mənə. Mətnaltı mənə sözün üzdə olmayan, dərhal anlaşılmayan «gizli» mənasına deyilir. Mətnaltı mənə iki məqsəddən yaranır:

1. Sözü, yaxud fikri daha maraqlı və təsirli ifadə etmək üçün. M.Füzulinin əksər qəzəlləri buna nümunə ola bilər. Məsələn:

Çəkdi Məcnun ayağın badiyədən, leyk verir

Qanlı güllər ayağından çəkilən xar hənuz.

Beytin birbaşa – lüğəvi mənası belədir: *Məcnun ayağını səhradan çəkdi, lakin ayağından çəkilən tikanlar halə də qanlı güllər verir.*

Beytin mətnaltı mənası isə bu cürdür: *Məcnun dünyadan getsə də, bir zamanlar ayaqyalın gəzdidiyi çöllərdə indi qırmızı güllər bitir. Bu gülləri onun ayağından axan qanlar yetirmişdir. Ona görə də bu güllər belə qanlıdır – qırmızıdır.*

2. Sözü və fikrin doğuracağı təhlükədən qorunmaq məqsədi ilə gizlin verilməsi. Məsələn, M.Ə.Sabir «Beynəlmiləl» şəridəki aşağıdakı misralarda "İblis" dedikdə çar Rusiyasını nəzərdə tutmuşdur:

Fitneyi-iblisi-məlun nəgah oldu aşikar,

Gör cəhalətdən nə şəkə düşdü vəzi-ruzigar.

Müəllifin dili (təhkiyə) və tipin dili. Bədii üslubda müəllifin dili (təhkiyə) yazıçının öz üslubudur. Müəllifin dilində hadisələrin təsviri əsas yer tutur. Tipin dili dedikdə isə əsərdəki surətlərin danışmaq tərzinə nəzərdə tutulur. Adətən, tipin dili müəllifin dilindən fərqləndirilir. Bundan əlavə hər tipin özünəməxsus fərqli cəhətləri olur. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin «Poçt qutusu» hekayəsində Novruzəli ilə xanın danışmaq tərzinə üslubca bir-birindən fərqlənir.

Eləcə də müəllifin dili tiplərin dilindən seçilir. Tipin dilində bir çox hallarda dialektizmlərə, loru sözlərə, varvarizmlərə (ədəbi dildə işlənməyən başqa dillərə məxsus olan sözlərə), vulqarizmlərə (söyüşlərə) və s. rast gəlmək olur. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin "Ölülər" komediyasındakı Şeyx Nəsrullah surətinin dili qəliz ərəb-fars ifadələri ilə (varvarizmlərlə) doludur.

Azərbaycan dili yüzilliklər boyu poeziya dili kimi inkişaf etmişdir. Deməli, ədəbi dilin bədii üslubu qədimliyi, mükəmməlliyi və bütün tarix boyu aparıcı olması ilə seçilir.

ELMİ ÜSLUB

Elmi üslub – milli elmi təfəkkürün ifadəsidir. O, müxtəlif elm sahələrinin dilidir. Elmi üslubun əsas xüsusiyyəti məntiqilik, dəqiqlik, ardıcılıq və konkretlikdir. Elmin müxtəlif sahələrinə aid kitab, dərslik və məqalələr elmi üslubda yazılır. Bədii üslubun əsas göstəriciləri olan obrazlılığa, emosionallığa elmi üslubda, demək olar ki, təsadüf edilmir.

Elmi üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onda ixtisas sözlərinin – terminlərin bol-bol işlənməsidir. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminləri vardır ki, onlar yalnız mütəxəssislər üçün tam və dəqiq şəkildə anlaşıqlı olur.

Elmi üslubda mürəkkəb cümlələr, modal sözlər çox işlənir. Elmi üslubda fikrin daha dəqiq və yığcam şəkildə ifadəsi üçün çox vaxt müxtəlif sxem və qrafiklərdən, şərti işarələrdən geniş istifadə edilir. Elmi üslubda söz və ifadələr müəyyən elmi anlayışları birmənalı şəkildə, birbaşa ifadə edir. Buna görə də elmi üslubda fikrin müxtəlif cür anlaşılmasına, mətnaltı mənaya və ya çoxmənalılığa yol verilmir.

Sözün terminoloji funksiyası. Sözün elmi üslubdakı əsas vəzifəsinə onun terminoloji funksiyası deyilir. Mətn-də birbaşa terminoloji funksiya daşıyan söz və ya ifadə termin adlanır.

Başqa üslublar üçün səciyyəvi olmayan terminlər elmi üslubun əsas göstəricilərindən biridir. Elmi mətndəki hər hansı bir sözü termin kimi qəbul etmək olmaz. Ter-

min, ilk növbədə, ayrı-ayrı elm sahəsinə aid olan və yalnız həmin elm sahəsində işləyən mütəxəssislər üçün anlaşılqlı olur. Terminin daha bir xüsusiyyəti təkmənalı olması, yəni bir anlamı ifadə etməsi və yığcamlığıdır. Dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi, bizim dilimizdə də alınma terminologiya – beynəlmiləl səciyyə daşıyan ixtisas sözləri çoxdur. Elmi terminlərin çoxu bir sıra dünya dillərində eyni olur. Məsələn: *fonetika, leksikologiya, sinus, kosinus, qravitasiya, hidrodinamika* və s.

Elmi üslub bədii üslubdan aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə fərqlənir:

1. Terminlərə geniş yer verilir. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilinə aid yazılan əsərdə *fonetika, assimilyasiya, dissimilyasiya, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, onomalogiya, semasiologiya, frazeologiya, derivatologiya* və s.; ədəbiyyatşünaslığın əsasları fənninə dair əsərdə *kompozisiya, lirik növ, epik növ, satira, yumor, metafora, sinekdoksa, klassizm, sentimentalizm* və s. terminlərdən istifadə olunur.

2. Mücərrəd mənalı sözlər çox işlənir. Məsələn, *məfhum, təkamül, quruluş, mitinq, tərbiyə, həyat, kütlə, məğlubedilməz, tərəqqi* və s.

3. Beynəlmiləl sözlər və terminlərə daha çox təsadüf olunur.

4. Şərh olunan fikirlər konkret, dəqiq və birmənalıdır.

5. Mürəkkəb cümlə tipinə daha çox üstünlük verilir.

6. Sual və əmr cümlələri, demək olar ki, işlədilmir.

7. Xüsusi yazı işarələrindən istifadə olunur. Məsələn, dilimizin səs sisteminin, dialektlərin tədqiqi zamanı transkripsiya işarələri, eləcə də digər elm sahələrində müvafiq işarələrdən istifadə edilir.

8. Məsələlər səbəb və nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi, ümumiləşdirmələr aparılması və nəticə çıxarılması istiqamətində şərh olunur.

9. Elmi üslub yığcamlıq və dəqiqlik tələb edir. Yəni mətləbə daxil olmayan fikirlərə, yaygın mühakimələrə, uzunçuluğa, ehtiyac olmadan haşiyəyə çıxma hallarına və s. yol verilmir.

Deyilənlərdən heç də belə bir nəticə çıxarılmamalıdır ki, elmi üslubda anıšan və ya yazan digər üslubların elementlərinə müraciət etməməlidir. Elmi məsələləri şərh edən nətiq ehtiyac duyduqda (diqqəti daha çox cəlb etmək, fikrin təsirini artırmaq, nitqə müəyyən canlılıq gətirmək və s. məqsədlərlə) bədii dilə məxsus vasitələrdən – obrazlı ifadələr, aforizm, atalar sözü və sairədən istifadə edə bilər. Hər halda, bu, müəyyən ölçüdə olmalıdır.

Elmi üslubun yaranması Azərbaycan dilində yazılmış elmi əsərlərlə bağlıdır. Əldə olunan məlumata görə, hələ XVI əsrdə ana dilində ilk təzkirələr yazılıb. Əhdi Bağdadinin "Gülşəni-şüəra" və Şah Abbasın kitabları, Sadiq bəy Sadiqinin "Məcməül-xəvas" təzkirələri Bağdad ədəbi mühiti və milli poeziyamız haqqında müəyyən məlumat verir. XIX əsrdən başlayaraq elmi məqalələrin yazılması, bəzi ədəbi və tarixi araşdırmaların aparılması daha da gücləndi. Bu da milli-elmi təfəkkürün inkişafına

zəmin yaratdı. Deməli, Ə.Bağdadinin, S.Sadiqinin, M.F.Axundovun, S.Ə.Qaibovun, F.Köçərlinin və başqalarının fəaliyyəti milli elmi təfəkkürümüzü inkişaf etdirdi və milli elmi üslubun bünövrəsi qoyuldu.

PUBLİSİSTİK ÜSLUB

Publisistik üslub – milli ictimai təfəkkürün ifadəsidir. Bu üslub mətbuatın (qəzetlər, bədii-siyasi və ictimai jurnallar, elmi-kütləvi kitablar və s.), radio-televiziyanın dilidir. Publisistik üsluba bəzən «mətbuat dili» də deyilir. «Qəzet dili», «radio dili», «televiziya dili» anlayışları da bu mənada işlənir. Radio və televiziya dili publisistik üslubun şifahi forması, qəzet və jurnalların dili isə onun yazılı formasıdır. Bu iki forma arasında elə bir kəskin fərq yoxdur. Publisistik üslubun hər iki formasının əsas xüsusiyyəti fikrin hamı tərəfindən anlaşılqı, aydın və təsirli şəkildə ifadə olunmasıdır. Publisistik üslubda yazan müəllif ilk növbədə çalışır ki, toxunduğu məsələ mümkün qədər kütləvi şəkildə hamıya çatsın və oxucularda müsbət reaksiya doğursun.

Məhz buna görə də publisistik üslubda əksəriyyət tərəfindən anlaşılan ümumişlək sözlərdən daha çox istifadə olunur. Publisistik üslub kütləvi nitq forması olduğu üçün bütün dil göstəricilərinə görə adi danışq dilinə çox yaxın olur. Mətbuat dilində gedən proseslər (yeni yaranan sözlər və s.) ümumxalq danışq dilinə də təsir göstərir. Publisistik üslubda başqa üslubların da xüsusiyyətləri özünü göstərir. Publisistik üslub ən ictimai nitq for-

ması olduğuna görə, digər funksional üslubların bir sıra əlamətlərini də daşıyır. Nəticədə publisistik üslubun, əsasən, aşağıdakı növləri meydana çıxır:

1. Bədii-publisistik dil
2. Elmi-publisistik dil
3. Rəsmi-publisistik dil.

Bədii-publisistik dil publisistik üslubun əsas xüsusiyyətlərinə malik olmaqla yanaşı, müəyyən qədər obrazlı nitq formasıdır. Bu üslubda məcazlara da təsadüf edilir.

Oçerklər, felyetonlar, bəzi bədii məqalələr buna misal ola bilər. Məsələn: C.Məmmədquluzadənin "Azərbaycan" məqaləsi, "Niyə məni döyürsünüz?", "Bizim obrovonnular" felyetonu, M.Ə.Rəsulzadənin "Əsrimizin Səyavuşu" əsəri və s. bu üslubda yazılmışdır.

"Ax, unudulmuş vətən, ay yazıq vətən!"

Dünyalar titrədi, aləmlər mayallaq aşdı, fəlakələr bir-birinə qarışdı, millətlər yuxudan oyanıb gözlərini açdılar və pərkəndə düşmüş qardaşlarını tapıb, dağılmış evlərini bina etməyə üz qoydular" (C.Məmmədquluzadə, "Azərbaycan" məqaləsi).

Elmi-publisistik dil dedikdə müxtəlif elm sahələrinə (buna elmi-kütləvi dil də deyilir), siyasətə, dinə və s. aid publisistik məqalələrin, kitabların dili nəzərdə tutulur.

Məsələn: Əli bəy Hüseynzadənin "Nicat məhəbbətdədir" məqaləsi elmi-publisistik dilin kamil nümunələrindəndir. Əli bəy Hüseynzadənin "Tolstoyçuluq nədir" dini-fəlsəfi məqaləsi də elmi-publisistikaya aiddir.

Rəsmi-publisistik dil bilavasitə publisistik məzmun daşıyan bu və ya digər rəsmi, yaxud işgüzar sənədin dilidir. Məsələn: *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bəyanatı*.

Kütlələrə təsir göstərmək, problemlərin həllinə insanlarda maraq oyatmaq, onları bu işə cəlb etmək məqsədini qarşıya qoyan mətbuatın dili, hər şeydən əvvəl, canlı, aydın və anlaşıqlı olmalıdır.

Bədii publisistik üslub qəzet dilidir. Bu üslub növündə publisistik üslubun əsas xüsusiyyətləri gözlənilməklə yanaşı, yeri gəldikcə obrazlılığa, bədiiliyə də yer verilir.

Publisistik üslub XIX əsrin II yarısında milli qəzetlərin nəşrə başlaması ilə formalaşmışdır. Həsən bəy Zərdabının redaktorluğu ilə 1875-ci il iyulun 22-də (milli mətbuatın əsası qoyulduğu gün) "Əkinçi" qəzetinin yaranması ilə başlanıb inkişaf etmişdir.

MƏİŞƏT ÜSLUBU

Məişət üslubu – gündəlik həyatda insanların bir-biri ilə ünsiyyət saxladığı dildir. Məişət üslubu adi danışq dilidir – insanların bir-biri ilə hal-əhval tutduğu dildir. Məişət üslubu kitab-qəzet dili deyil, eyni zamanda məhəlli səciyyə də daşımır. Məişət üslubu ədəbi dilin gündəlik davranışda işlənən şifahi nitq formasıdır.

Məişət üslubu ədəbi dilin ən geniş yayılmış üslubudur. Məktəbdə dərs zamanı müəllim də, şagird də bu üslubda danışır, bu üslubda öz fikirlərini ifadə edirlər. Məişət üslubu istər fonetik, istər leksik, istərsə də qrammatik xüsusiyyətlərinə görə yazılı ədəbi dildən fərqlənir. Burada sözlər orfoepik normalara uyğun şəkildə tələffüz olunur, cümlələr də quruluşuna görə yazılı ədəbi dildəki ilə müqayisədə fərqlənir.

Məişət üslubunun əsas səciyyəvi xüsusiyyəti sərbəstliyi və yığcamlığıdır. Məişət üslubu canlı dialoji nitqdır. Dialoji nitq dedikdə iki nəfərin gündəlik həyatda üzləşdiyi zaman istifadə etdiyi dil, üslub nəzərdə tutulur. Məişət üslubunun sərbəstliyi və yığcamlığı dialoji nitqdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Dialoji nitqdə intonasiya və jest – hərəkət mühüm rol oynayır, yarımçıq cümlələr çox işləyir.

Məişət üslubunun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- 1) Sadəlik, aydınlıq, sərbəstlik və təbiilik.
- 2) Məişət üslubu dialektüstü nitq formasıdır. Bu üslubda dialektlərdən çox az istifadə olunur.

3) Məişət üslubunda test və mimikalardan geniş istifadə olunur.

4) Dialoji nitq məişət üslubunun əsas xüsusiyyətidir.

5) Məişət üslubu nitq normalarının daha çox pozulduğu üslubdur.

6) Bədii üslubda məişət üslubunun təzahürü obrazların dilində olur.

7) Yarımçıq cümlə və söz-cümlələrdən bu üslubda çox istifadə olunur.

8) Məişət üslubunun daha çox bağlandığı üslub bədii üslubdur.

9) Kütləviləyinə, işlənmə dairəsinə görə ən üstün üslubdur.

İndi məişət dili kimi qavradığımız nitq o zaman bütövlükdə canlı dilin – xalqın ünsiyyət saxladığı dilin özü idi. Ədəbi dilin üslubları danışq dilinin əsasında və danışq normasından uzaqlaşma yolu ilə yaranır. Sonralar öz yazılı üslubları ilə ədəbi dil qəlibə, şablon dilə çevrilir. Bu zaman insanlar ünsiyyətdə təbii danışığa ehtiyac hiss edirlər. Ədəbi dil bu vəziyyətə çatdıqda cəmiyyətdə mədəni səviyyənin yüksəlişi, yerli şivəcilikdən çəkilmə meyli yaranmış olur. Bu zaman ədəbi normativli dil insanın gündəlik məişətinə müəyyən dərəcədə yol açmış olur. Beləliklə, ədəbi dilin şifahi təzahürü – məişət üslubu yaranır.

Məişət üslubunun yaranması bir zərurətdir. O, xalq danışq dili ilə ədəbi dil arasında bir balans yaradır. Ədə-

bi dilin yadlaşmasına, xalq danışığı dilinin çox da ədəbi dildən uzaqlaşmasına imkan vermir.

Məişət üslubu ədəbi dilin şablonlardan, qəliblərdən, azad və canlı danışığın məhəllicilikdən, bəsitlikdən təmizlənmiş şəkli. Bu üslubu loru danışığıla, dialektlə qarışdırmaq olmaz. Məişət üslubu xalq danışığı dilinin səliqə-sahmanlı, qayda-qanunlu formasıdır. M.Şəhriyar "Heydərbabaya salam" poemasını xalq danışığı dilində yazıb (dialekt və ya məişət üslubunda yazmayıb). Nümunədə xalq danışığı dili ilə məişət üslubunun fərqlərini görmək çətin deyil.

*Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi,
Kəlik oxur, dalısında fərəsi.
Quzuların ağı, bozu, qərəsi,
Bir gedəydim dağ-dərələr uzununu,
Oxuyaydım: "Çoban, qaytar quzunu".*

Bədii ədəbiyyatda da məişət üslubunun təsiri açıq-aşkar özünü göstərir. Bir çox şair və yazıçılar (M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə və s.) əsərlərində məişət üslubundan – canlı danışığı dilindən uğurla bəhrələnmişlər.

RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUB

Rəsmi-işgüzar üslub – rəsmi və işgüzar sənədlərin dilidir. Bu üslubda fikir müəyyən qəlibə düşmüş (standart) formalarda və olduqca yığcam şəkildə verilir. Üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyəti də elə budur. Rəsmi-işgüzar üslub hamı üçün eynidir – standartdır. Burada obrazlı ifadələrə, fərdi nitq xüsusiyyətlərinə rast gəlinmir. Milli rəsmi-işgüzar üslub başqa funksional üslublara nisbətən gec formalaşib.

Bu üslubun lüğət tərkibi yığcam, sintaksisi məhduddur. Rəsmi-işgüzar üslubda bir sıra arxaik sözlər və köhnəlmiş sintaktik qəliblər uzun müddət qorunub saxlanılır.

Rəsmi-işgüzar üslub iki yerə ayrılır: rəsmi sənədlərin dili, işgüzar sənədlərin dili.

Dövlət, hökumət təşkilatlarının tərtib etdiyi və rəsmi qaydada təsdiq olunan sənədlər (məsələn, prezident fərmanları, hökumət sərəncamları, nazirlərin əmrləri, konstitusiya və s.) rəsmi sənədlər sayılır.

Rəsmi sənədlər mütəxəssislər tərəfindən hazırlanır, yerlərdə müzakirə edilir, sonra isə təsdiqlənir.

Rəsmi sənədlərin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- dilin maksimum mükəmməlliyi;
- fikrin tam aydınlığı;
- fikrin (sözlərin) birmənalılıığı;
- fikrin hüquqi cəhətdən əsaslandırılması;
- dil yığcamlığı.

Rəsmi sənədin əsas şərti (həcmindən asılı olmayaraq) dil yığcamlığıdır. Rəsmi sənədlər millətin dövlətçilik

mədəniyyətini əks etdirir. Buna görə də həmin sənədlərin mükəmməl tərtibinə xüsusi diqqət yetirilir.

İşgüzar sənədlər isə ayrı-ayrı vətəndaşlara aid olur. Ərizə, tərcümeyi-hal, akt, xasiyyətnamə, elan, reklam və s. işgüzar sənədlərdir. İşgüzar sənədlər hamı üçün eyni olan standart formalarda hazırlanır. Belə sənədlər xüsusi dövlət əhəmiyyəti daşıyır.

Rəsmi-işgüzar üslubun şifahi forması olmur.

Dilçilik ədəbiyyatında rəsmi sənədlərin dili aşağıdakı şəkildə səciyyələndirilir:

a) hər bir məsələ aydın və olduqca qısa izah edilir;

b) artıq, lüzumsuz sözlərə, təkrarlara, bədii ifadələrə yol verilmir;

c) ikimənalılığa, dolaşıqlığa yol verməmək üçün hər bir anlayışa dair dəqiq terminlər seçilir;

ç) hər hansı bir məfhumun izahı üçün ədəbi dilin qrammatik normalarına düzgün riayət olunur;

d) ştamp xarakterli xüsusi tərkiblərdən, ifadələrdən geniş istifadə edilir (37, 27).

Rəsmi üslub əsasında qurulan nitqə əməli nitq, əməli yazı da deyilir. Əməli nitq həyatın praktik tələbləri ilə bilavasitə bağlıdır. O, dövlət və ictimai idarələrin bir-biri ilə, həm də idarələrin, müəssisələrin əhali ilə əlaqəsini yaradır, təmin edir. Nitqin bu formasından rəsmi sənədlərin tərtibi, ayrı-ayrı faktların hesaba alınması üçün istifadə olunur.

Əməli nitq qədim bir tarixə malikdir. Hələ Şah İsmayıl Xətayi öz hökmranlığı zamanında Azərbaycan di-

lində bir sıra fərmanlar vermişdir. Hökmdarların sarayında, sonralar ayrı-ayrı xanların, bəylərin divanxanalarında hazırlanmış belə fərman, sərəncam və digər rəsmi sənədlər zaman-zaman təkmilləşmiş, onların müxtəlif növləri yaranmışdır. Belə rəsmi sənədləri, adətən, xüsusi mirzələr tərtib edərtilər. Bu sənədlər vasitəsilə dövlət başçıları və xanlar bir-biri ilə məktublaşar, müqavilələr bağlayardılar. Ticarət işləri ilə bağlı əlaqələr genişləndikcə əhali, sadə adamlar da bu ünsiyyət vasitəsindən, əməli yazıların müxtəlif növlərindən istifadə etməyə başlayırlar. Vaxtilə həmin kağızlara verilən adların bir çoxu indi də dilimizdə işlənir. Məsələn, “etimadnamə”, “etibarnamə”, “dəvətnamə”, “qəbz”, “təliqə” və s.

Orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə məktub, ərizə, fərman, qərar, hökm, fərmannamə, əhdnamə, təşəkkür, təbrik, elan və s. sənədlərdən bəhs edən inşa adlı bir elm sahəsi də olub. Bu elm həm mərkəzi, həm də əyalət hökmdarlarının saraylarında çalışan mirzələrə, katiblərə əməli sənədlərin yazılış tərzini haqda məlumat verərdi. Həmin dövrdə dəftərxanalarda hər növ sənədə aid nümunələr də olardı. Əməli yazıların dili yığcam, dəqiq və aydın olmalı idi. Oradakı sözlər, ifadələr qeyri-dəqiq işlədilsə, cümlələr düzgün qurulmazsa, faktlar təhrif edilərsə, hər hansı bir əməli yazı öz funksiyasını yerinə yetirə bilməz.

Əməli yazılar öz məzmununa görə aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. Bilavasitə yazışma məqsədi daşıyan yazılar: teleqram, anket, təliqə, ərizə, məruzə, yazılı məlumatlar.

2. Müəyyən faktı təsdiq etmək üçün istifadə edilən yazılar: vəsiqə, arayış, vəkalətnamə və s.

3. Müəyyən hadisə və faktları əks etdirən kağızlar: akt, protokol, müqavilə və s.

4. İclas, müşavirə, yığıncaq, konfrans, qurultay və s. tərəfindən qəbul olunmuş qərarları əks etdirən əməli yazılar: protokol, stenoqrafik hesabat və s.

ƏMƏLİ YAZILARA AİD NÜMUNƏLƏR

ƏRİZƏ

İdarə və ya təşkilat başçısına müəyyən bir xahiş üçün edilən rəsmi müraciətdir. Ərizəçi öz müraciətində idarə və ya təşkilatdan nəyi xahiş etdiyini müxtəsər və yığcam şəkildə göstərməlidir. Ərizənin sonunda tarix və imza qoyulmalıdır.

Nümunə:

ADU-nun filologiya fakültəsinin dekanı,
professor Y.Seyidova 101-ci qrup tələbəsi
Məlikova Hüseyniyyə Daşqın qızından

Ə R İ Z Ə

2013-cü il mayın 25-də ailəmiz yeni mənzilə köçə-
cək.

Həmin gün mənə icazə verməyinizi xahiş edirəm.

İmza: (H.Məlikova)

19.05.2013

“Kəpəz” mebel firmasının direktoru cənab

A.Vəliyevə

Bakı şəhəri, Atatürk küçəsi, 27-ci evin 56-cı mənzir-
lində

yaşayan Kərimova Aygün Qədir qızından

Ə R İ Z Ə

Məni mühasib vəzifəsinə keçirməyinizi xahiş edirəm.

İmza: (A.Kərimova)
25.06.2013

ARAYIŞ

İdarə, məktəb, ictimai təşkilat və s. tərəfindən müəyyən bir şəxsin kim olduğunu və eləcə də digər faktları təsdiq etmək üçün verilən əməli yazı növüdür. Arayışda aşağıdakılar olmalıdır: sol tərəfin üst küncündə idarənin ştamplı, ortada sərlövhə, məzmun, arayışı təsdiq edən idarə rəhbərinin imzası və möhürü.

Nümunə:

A R A Y I Ş

Abdullayev Mehman Firudin oğlu, Bakı şəhərində Azadlıq prospekti, 48-ci evin 12-ci mənzilində yaşayır.
Arayış Rabitə Nazirliyinə təqdim etmək üçündür.

3 saylı Mənzil İstismar
İdarəsinin rəisi: İ.İsmayılov

E L A N

15 iyun 2013-cü ildə, saat 14-də akt zalında fakültə elmi şurasının iclası olacaq.

GÜNDƏLİK

1. 2011-2012-ci tədris ilinin yekunları və qarşıda duran vəzifələr.

2. Cari məsələlər

3. Seçki

Dekanlıq

TƏRCÜMEYİ-HAL

(nümunə)

Mən, Qədirov Xəlil İslam oğlu, 1961-ci ildə Mingəçevir şəhərində anadan olmuşam. 1968-ci ildə şəhərdəki 4 saylı məktəbin I sinfinə daxil olub, 1978-ci ildə orta məktəbi bitirmişəm. Həmin ildə Azərbaycan Politeknik İnstitutunun I kursuna qəbul olunmuş, 1983-cü ildə inşaatçı ixtisası ilə ali təhsilimi başa vurmuşam.

1983-1985-ci illərdə orduda xidmət etmişəm. 1995-ci ildə Bakı şəhərinə köçmüşəm. O vaxtdan indiyə qədər Bakı evtikmə kombinatında iş icraçısı işləyirəm.

Atam Qədirov Müslüm Oruc oğlu təqaüdcüdür.

Anam Qədirova Gülövşə Rəcəb qızı həkim işləyir.

Evliyəm. Həyat yoldaşım Qədirova Məsmə Əli qızı müəllimdir.

Oğlum Qədirov Mahmud Xəlil oğlu Azərbaycan İqtisadiyyat Universitetinin IV kurs tələbəsidir.

Qızım Təranə Bakı Ali Pedaqoji Qızlar Universitetində oxuyur.

İmza: X.Qədirov

16.02.2012

PROTOKOL

İclaslarda, konfranslarda və s. kimi ictimai yerlərdə müəyyən hadisəni, faktı, qəbul olunmuş qərarı özündə əks etdirən əməli yazı növüdür. Protokol quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olur. Sadə protokol geniş müzakirə aparılmayan kiçik yığıncaqlarda yazılır. Bu, əsasən, “əşidildi” və “qərara alındı” bölmələrindən ibarət olur.

Mürəkkəb protokollarda “əşidildi” və “qərara alındı” sərlovhəsi ilə verilmiş bölmələrin arasında çıxış edənlərin familiyası, hər çıxışın qısa məzmunu, məruzəçiyə verilən suallar, alınan cavablar və s. qeyd olunur. Bu cür protokolda müzakirə zamanı irəli sürülən fikirlərin ən mühüm məsələləri qısa şəkildə öz əksini tapır.

PROTOKOL

(nümunə, mürəkkəb forma)

10 sentyabr 2012-ci ildə 36 sayılı məktəbdə valideyn iclası keçirildi. İştirak etdi: 110 valideyn, 12 sinif rəhbəri, məktəb rəhbərliyi, məktəb şurasının sədri H.Quliyev, 53 sayılı mənzil-istismar idarəsinin rəisi K.İbrahimov, sahə polis müvəkkili Q.Tahirov.

Sədr: P.Babaxanov

Katib: H.Hacıyeva

Gündəlik məsələ:

Azərbaycan Respublikasında təhsil islahatının həyata keçirilməsində valideynlərin vəzifələri.

Dinlənildi:

Məsələ haqqında məktəb şurasının sədri H.Quliyev məruzə etdi (məruzənin mətni protokola əlavə olunur).

Çıxışlar:

1. T.Mahmudov - valideyn komitəsinin sədri: – Məruzədə təhsil islahatlarının mahiyyəti, məzmunu, əsas istiqamətləri ətraflı şərh edildi. Bu işdə valideynlərin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Biz uşaqların ailədə tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmalı, məktəb ümumxalq köməyinin təşkilində fəallıq göstərməli, bunun üçün bütün imkanlardan istifadə etməliyik.

2. Z.Məmmədov - məktəbin direktoru: – İslahat uzunmüddətli proqramdır. Müasir dövrdə təlim-tərbiyə şagirdlərin və valideynlərin tələbatına müvafiq şəkildə yerli şərait və milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla qurulmalıdır. Əhali arasında pedaqoji təbliğatı, valideynlərin maariflənməsi işini yüksəltmək üçün müəllim və tərbiyəçilər ailələrlə ciddi iş aparmalıdır.

3. Q.Tahirov - polis sahə müvəkkili: – Uşaqların tərbiyəsində valideynin rolu böyükdür. Buna görə də islahatın həyata keçirilməsində ailə ön plana çəkilir. Bu işdə məktəb, ictimaiyyət, mənzil-istismar idarələri, əmək kollektivləri ailə ilə bağlı fəaliyyət göstərməlidir.

Q ə r a r :

1. Azərbaycan Respublikasında təhsil islahatının həyata keçirilməsində valideynlərin fəaliyyəti ilə əlaqədar tədbirlər planı təsdiq edilsin.

2. Uşaqların tərbiyəsində ailənin rolunun yüksəltdiyi indiki şəraitdə valideynlərin məsuliyyəti artırılsın.

3. Mənzil istismar kontoru, polis sahə müvəkkilliyinin əməkdaşları yaşayış yerlərində uşaq, yeniyetmə və gənclərin tərbiyəsi, onların asudə vaxtının səmərəli təşkili işində ailələrlə birgə tədbirlər həyata keçirsinlər.

4. Ailələrlə işin canlandırılması, valideynlərin pedaqoji cəhətdən maariflənməsi, onlara metodik köməyin gücləndirilməsi pedaqoji kollektivdən tələb edilsin.

5. Qərarla əlaqədar görülməli işlər barədə valideyn komitəsinin sədri T.Mahmudovun məlumatı dinlənilsin.

6. Qərarın icrasına nəzarət məktəb şurasına (H.Quliyevə) və məktəb rəhbərliyinə (Z.Məmmədova) tapşırılsın.

S ə d r: (imza) P.Babaxanov

K a t i b: (imza) H.Hacıyeva

A K T

Akt müəyyən bir faktı və hadisəni, məsələn, idarəni, müəssisəni və sairəni başqasına təhvil verdikdə və yaxud aparılmış yoxlamanın nəticəsini və s. dəqiq surətdə təsvir etmək lazım gəldikdə tərtib edilir. Aktda aşağıdakı məsələlər əks olunur: sərəlvə şəklində akt sözü, tərtib olun-

ma tarixi, aktı tərtib edən şəxslərin ad və familiyası, akt-da qeyd olunan hadisəyə dair faktiki məlumatlar, nəticə və aktı tərtib edənlərin imzası.

A K T (nümunə)

2011-ci il mart ayının 15-də pedaqoji fakültədə auditoriyaların vəziyyəti yoxlanıldı. Yoxlama zamanı aşağıdakılar müəyyənləşdirildi:

1. 137 və 139 №-li otaqlarda pəncərələr sınımlıdır.
2. 129 və 147 №-li auditoriyaların qapıları bağlanmışdır.

3. Auditoriyadakı bəzi stolların üstü yazılmışdır.

Bu nöqsanlar həmin auditoriyalarda məşğələ keçən bəzi tələbələrin intizamsızlığı, təsərrüfat işlərinə baxanların məsuliyyətsizliyi nəticəsində baş vermişdir. Həmin nöqsanların üç gün ərzində aradan qaldırılması üçün fakültə dekanlığı və təsərrüfat işləri üzrə prorektor tədbir görsünlər.

Aktı tərtib etdilər:

1. (imza) İ.İsmayılov – fakültə həmkarlar ittifaqı komitəsinin sədri

2. (imza) G.Əliyeva – 403-cü qrupun təşkilatçısı

3. (imza) H.İbrahimov – müəllim

Aktla tanış edildilər:

1. (imza) C.Əzizov – fakültə dekani

2. (imza) F.Seyidov – təsərrüfat işləri üzrə prorektor

TƏLİQƏ (məktub forması): müəyyən bir idarənin başqa bir idarəyə və yaxud vəzifəli bir şəxsə rəsmi xarakterdə müraciət etməsidir. Təliqənin sol tərəfinin üst künçündə idarənin ştamprı, həmin ştamprda isə idarənin adı, ünvanı, tarix və göndərilmə nömrəsi qeyd olunur.

T Ə L İ Q Ə

(nümunə)

Ağsu Rayon Xalq Təhsili şöbəsinin müdiri H.Əliyev cənablarına.

Sizin 23 mart 2013-cü il tarixli 312 №-li məktubunuza cavab olaraq bildiririk ki, ADPU-nun riyaziyyat fakültəsinin qiyabi şöbə üzrə IV kurs tələbəsi Quliyeva Mahirə Əsəd qızı xəstə olduğu üçün qış sessiyasında iştirak edə bilməmiş, təkrar IV kursda saxlanılmışdır. Hal-hazırda həmin kursda oxuyur.

Quliyeva Mahirə Əsəd qızı yaxşı oxumaqla bərabər, fakültənin ictimai işlərində yaxından iştirak edir.

Riyaziyyat fakültəsinin dekanı: (imza) S.Məcədov

30.03.2013

QƏBZ. İdarələrdən və ya xüsusi şəxslərdən birinin pul, qiymətli şey, müəyyən bir material, kitab və s. aldığı təsdiq edən sənəddir.

Nümunə:

Mən, filologiya fakültəsinin V kurs tələbəsi Alıyeva Sənubər Qurban qızı, tələbələrə paylamaq üçün universi-

tetin nəşriyyat şöbəindən 400 (dörd yüz) ədəd metodik vəsait aldım.

(imza) S.Aliyeva

25.02.2013

ETİBARNAMƏ (vəkalətnamə). Müəyyən bir idarə tərəfindən başqa bir idarəyə təqdim olunmaq üçün xüsusi şəxslərə verilən sənəd. Belə vəkalətnamələr, adətən, xüsusi formada, mətbəədə çap olunur.

Nümunə

ETİBARNAMƏ

(Vəkalətnamə)

Mən, Qasimov Muxtar Məcid oğlu Şamaxı rayonunun Göylər kəndindən mənə göndərilmiş 500 (beş yüz) manat pulu qrup yoldaşım Hüseynov Kamil Nemət oğluna (şəxsiyyət vəraqəsi ____№_____) almaq ixtiyarını verirəm.

(imza) M.Qasimov

12.02.2013

Muxtar Qasimovun imzasını təsdiq edirəm
Coğrafiya fakültəsinin dekanı: (imza) M.Məmmədov

15.02.2013

R Ə Y

(nümunə)

ADPU-nun pedaqoji fakültəsinin V kurs, 503-cü grup tələbəsi Bayramova Ülkər Xıdır qızının “İbtidai siniflərdə qiraət vərdişlərinin inkişafı üzrə aparılan işlər” mövzusunda buraxılış işinə

R Ə Y

İbtidai təhsilin qarşıya qoyduğu vəzifələrdən biri şagirdlərin nitq, o cümlədən, ifadəli qiraət vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Bu vəzifənin həyata keçirilməsində ibtidai siniflərdə tədris olunan Azərbaycan dili və oxu dərsləri mühüm rol oynayır. Bu fənlərin tədrisində şagirdlər ədəbi dilin tələffüz qaydalarını və intonasiya normalarını praktik şəkildə mənimsəyir, danışq və oxularında həmin qaydalardan istifadə etmək bacarığına yiyələnirlər.

Bu iş hansı yollarla aparılır? Bu məqsədlə hansı üsullardan və vasitələrdən istifadə olunur? Ü.Bayramova, haqqında bəhs etdiyimiz buraxılış işində, yuxarıdakı suallara cavab tapmağa çalışmış, bu işin öhdəsindən istənilən səviyyədə gələ bilmişdir. İş giriş, iki fəsil, nəticə və kitabıyyatdan ibarətdir.

Girişdə ibtidai qiraətin ədəbi tələffüzlə əlaqədar məsələlərindən danışılır, mövcud vəziyyət təhlil olunur.

Birinci fəsildə poeziya dilində orfoepik normalar, onların ifadəli oxuda canlılıq və ahəngdarlıq yaratmaq baxımından əhəmiyyəti və s. bədii parçalar üzərində izah olunur, aydınlaşdırılır, oxu dərslərində orfoepik bacarıq-

ların yaradılması ilə əlaqədar aparılacaq işlərdən söhbət açılır.

İkinci fəsil oxu dərslərində intonasiya qaydalarının öyrənilməsi məsələsinə həsr olunmuşdur. Orada məktəb təcrübəsindən konkret nümunələr gətirilir.

İşin sonunda verilən nəticədə deyilənlər ümumiləşdirilir.

Söylənilən elmi və metodik fikirlər, mülahizələr, konkret məktəb təcrübəsinə əsaslanan nümunələr, ümumən, qənaətləndiricidir. Bunlar, hər şeydən əvvəl, tələbənin tədqiq etdiyi mövzunu yaxşı mənimsədiyini göstərir. Yüksək səviyyədə yerinə yetirilən bu buraxılış işi əla qiymətə layiqdir.

R ə y ç i: prof. N.Abdullayev

EPİSTOLYAR ÜSLUB

"*Epistola*" sözü latınca "məktub", "yazıb göndərmə", "iki tərəf arasında yazışma" mənasında işlənir. Epistolıyar üslubda korrespondent (yazan) və adresat (yazını, məktubu alan) olur. Bu üsluba nəsihətnamə, öyüdnamə, dəvətnamə və məktublar daxildir. Ərəb mənşəli məktub (yazılmış kağız) yazışmanın ən qədim növü hesab olunur. O, monoloji daxili və yazılı nitq formasında öz əksini tapır. Münasibətdən asılı olaraq yazışanlar müəyyən söz və ifadələrlə – əziz, əzizim, hörmətli, qardaşım, atam, anam, bacım, dostum, həmkarım və s. kimi nəvazişli müraciət etikətləri ilə bir-birinə müraciət edirlər. Məktubla-

rın rəsmi-işgüzar, ədəbi, açıq və intim-məişət növləri məlumdur.

Rəsmi-işgüzar məktublar, adətən, ölkə başçıları arasında əlaqələr qurmağa hesablanır. Açıq məktublar ictimai-siyasi mahiyyətli olur və mətbuatda – qəzet və jurnallarda çap edilir, korrespondentin adresata müsbət və ya mənfi münasibəti açıqlanır, onun faydalı və ya ziyanlı fəaliyyəti ilə ağılı, ziyalı mövqeyi bütün təfərrüatı ilə ortaya qoyulur. Ədəbi məktublar sosial mahiyyətdə olur, yazanın dünyagörüşünü, həyata münasibətini əks etdirir. Ədəbi məktublara misal olaraq XIX əsrin böyük satirik şairi Qasım bəy Zakirin Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, dostu Mirzə Fətəli Axundzadəyə, Seyid Əzim Şirvaninin "Əkinçi" qəzetinin nəşiri və redaktoru Həsən bəy Zərdəbiyə, Cəlil Məmmədquluzadənin Məhəmməd Tağı Sidqiyə, Ömər Faiq Nəmanzadəyə, Cənubi Azərbaycan şairi Məmmədhüseyn Şəhriyarın Süleyman Rüstəmə, Məmməd Rahimə, Bəxtiyar Vahabzadəyə və bu şairlərin Şəhriyara və s. məktublarını göstərmək olar. İntim-məişət məktubları isə ən yaxın, əziz adamların, sevgililərin bir-birinə yazışmasıdır. Bu tipli məktublar ən xoş söz və ifadələrlə – atama, anama, bacıma, qardaşıma, dostuma, sevdiiyə, əzizimə, gözəlimə və s. sözləri ilə başlanır və elə bu ruhda da tamamlanır.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Üslub nədir?
2. Üslubiyyat nədir?
3. Ən qədim tarixə malik hansı üslubdur?
4. Bədii üslub nədir?
5. Funksional üslubların ortaq xüsusiyyətləri nədir?
6. Nitqdə fonetik səviyyədə obrazlılıq özünü hansı formada göstərir?
7. Alliterasiya nədir?
8. Assonans nədir?
9. Elmi üslubun tarixi neçənci əsrdən başlayır?
10. Elmi üslubda sözün əsas funksiyası nədir?
11. Publisistik üslubun yaranma tarixi.
12. Publisistik üslubun özünəməxsus xüsusiyyətləri hansılardır?
13. Rəsmi-işgüzar üslubun yaranma tarixi.
14. Rəsmi-işgüzar üslubun özünəməxsus xüsusiyyətləri hansılardır?
15. Məişət üslubu və onun xüsusiyyətləri hansılardır?

Çalışma. Qrup şəklində bir protokol hazırlayın.

Çalışma. Verilmiş mətnlər hansı üslubda yazılmışdır?

Koronavirus – məməlilərdə və quşlarda xəstəliklərə səbəb olan virusdur. Bu virus insanlara zökəm, qrip, ya da digər adi xəstəlik formasında keçə bilər. Bu virus inək və donuzlarda diareya səbəb olduğu halda, toyuqlarda tənəffüs yolu infeksiyasına səbəb ola bilər. Hazırda korona virusun müalicəsi üçün heç bir dərman və ya vaksın yoxdur.

Korona virus koronaviruslar ailəsinə aiddir. Tam olaraq orthocoronavirinae fəsiləsinin nidovirales dəstəsinin koronaviruslar sinfinə aiddir. [1][2]

Koronaviruslar superkapsid viruslardır. (+)ssRNA virus və RNT genomuyla kapsid spiral simmetriyaya malikdir. Korona virusların genomik ölçüsü 26/32 kilobaz aralığında olur və ən böyük RNT viruslarıdır.

"Koronavirus" adı, koron partikullarının (corona) xarakteristika görünüşünə görə koron və ya virus mənasına gələn latınca (virions) sözündən gəlir. Bu virusun görünüşcə Günəş koronalarını Korona, Günəş tacına deyilir, onu xatırladan saçaqları var.

Çalışma. Verilmiş mətndə hansı səviyyələrdə obrazlılıq özünü göstərib?

*Pəncərəmi döyən yağış,
Ürəyini gəl aç mənə.
Aç qəlbini, mənə danış,
Təkcə qalib əlac sənə.*

*Pəncərəmi döyən yağış,
Bir az dincəl, gecə keçir.
Bax, hər tərəf göz yaşındı,
Gözlərimdən yuxum köçür.*

*Çox doğmadı səsin mənə,
Yağ yağışım, ağ yağışım.
Sən yağmaqdan yorulanda
Gözlərimə bax, yağışım.*

*Pəncərəmi döyən yağış,
Heyran-heyran sənə baxdım.
İstəmirəm tək yağasan,
Sənə baxdım mən də yağdım.*

(S.Abdin).

Çalışma. Verilmiş mətn hansı üslubdadır; və xüsusiyyətlərini qeyd edin.

*Gözlərindən axan yaş
Gözlərimdə donacaq.
Sənsiz qalan göz yaşım
Gözlərini danacaq.*

Çalışma. Verilmiş nümunə hansı üsluba aiddir? Üzərində işləyib çətin anlaşılan sözlərin mənasını lüğətdən araşdırın.

*Dərədə yatmış idim, oyatdılar, oyanmadım,
Burnuma tikanları uzatdılar, oyanmadım.
Bomba, parthapartnan top atdılar, oyanmadım.
Müxtəsər, hər bir əməl çıxartdılar, oyanmadım.*

*Şəhrimizdən cəm olub cavanlar, naz ilən gəlib,
Qumarbaz, uşaqbazlar matışkabaz ilən gəlib,
Mar, meymun oynadan söhbətü saz ilən gəlib,
Mütrübü xoşləhcələr pək xoş avaz ilən gəlib,
Müxtəsər, hər bir əməl çıxartdılar, oyanmadım.*

*Qarışdı aralıqlar, qopdu məhşər qiyaməti,
Müsəlmanlar bir-birin qırdı unudub qeyrəti,
Hər “gələn” alim olub, çapdı-taladı milləti,
Mən yuxuda ol zaman çəkirdim rahat ləzzəti,
Burnuma tikanları uzatdılar, oyanmadım.*

*Gördülər yuxlamışam, hər kəs sınaq gücünü,
Atlı atın üstümə, qurbağa saldı qıçını,
Hoppanıb Araz bu tay, yığıb dərənin bicini,
Hiyləbazlar tutdular bütün Qafqazın içini,
Saqqalımdan bir ovuc qopartdılar, oyanmadım.*

*Biz fəqirə axırı rəhm eləyib biganələr,
Açdılar mədrəsələr, klub, qiraətxanələr,
Yazdılar kitab, qəzet, xərc etdilər xəzanələr,
Molla Nəsrəddin dedi hər həftə bir əfsanələr,
Müxtəsər, hər bir əməl çıxartdılar, oyanmadım.*
(C. Məmmədquluzadə)

Testlər

1. "Yadıma düşdükcə Dilican dərəsi

***Başından alovlar, tüstülər qalxır*".**

Misralarda hansı bədii təsvir vasitəsi işlənmişdir?

- 1 - Metafora
- 2 - Epitet
- 3 - Təzad, inversiya
- 4 - Mübaligə
- 5 - Təşbeh, inversiya
- A) 1, 2
- B) 2, 5
- C) 4
- D) 2, 4
- E) 1

2. "Səni kimdir sevən bica, qərənfil?!" – Nümunədə obrazlılıq, ifadəlilik yaradan vasitələr nədir ?

- 1 - İnversiya, ritorik sual, bədii xitab
- 2 - Xitab, metonimiya
- 3 - İnversiya, təşbeh
- 4 - Psixoloji fasilə, məntiqi vurğu, təşbeh
- 5 - Ritorik sual, alliterasiya
- A) 1, 2
- B) 2, 5
- C) 4, 5
- D) 3
- E) 1

3. "Əldən-ələ keçir vəfasız həyat

Biz gəldi-gedərik, sən yaşa, dünya!"

Bu misralarda bədii ifadə vasitəsinin hansı növü işlənmişdir?

- 1 - Təzad, inversiya
- 2 - Təşbeh, inversiya
- 3 - Mübaligə, simvol
- 4 - Metonimiya, bədii xitab
- 5 - Epifora, bədii xitab
- A) 1, 2
- B) 2, 5
- C) 4
- D) 2, 4
- E) 1

4. Ədəbi dilin üslublarını ardıcıl düzün.

- 1 - Bədii üslub
- 2 - İctimai-publisistik üslub
- 3 - Rəsmi üslub
- 4 - Elmi üslub
- A) 1, 4, 3, 2
- B) 2, 3, 1, 4
- C) 1, 4, 2, 3
- D) 1, 2, 3, 4
- E) 1, 4, 2, 3

5. Hansı üslubu terminsiz təsəvvür etmək olmur?

- A) məişət
- B) bədii
- C) rəsmi
- D) elmi

6. Ancaq termin olan cərgəni seçin:

- A) bucaq, kitab

- B) drama, lirika
- C) dil, dalğa
- D) dəniz, lirika

7. İşgüzar sənədləri rəsmi sənədlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri:

- A) Rəsmi sənədlərdən fərqli olaraq işgüzar sənədlərin xüsusi dövlət əhəmiyyəti daşıımamağı
- B) İşgüzar sənədlərdə bəhs olunan məsələ barəsində daha geniş məlumat verilməsi
- C) İşgüzar sənədlərin həcmcə rəsmi sənədlərə nisbətən böyük olması
- D) İşgüzar sənədlərin bir qayda olaraq mütəxəssislər tərəfindən tərtib edilməsi

8. İşgüzar sənədlər haqqında aşağıdakılardan biri səhvdir:

- A) İşgüzar sənədlərin mütəxəssislər tərəfindən tərtib edilməsi
- B) İşgüzar sənədlər xüsusi dövlət əhəmiyyəti daşımır
- C) Ərizə, tərcümeyi-hal, bildiriş, arayış, protokol və s. işgüzar sənədlərə aid edilir
- D) İşgüzar sənədlərdə bəhs olunan məsələ barəsində daha konkret, daha aydın məlumat verilməsi.

9. Hansı bənddəki nümunə məişət üslubuna uyğundur?

- A) Bu fiqurlarda simmetriya əsasdır
- B) Cinayətin motivləri istintaq üçün hələ də aydın deyil
- C) Ay oğul, a bala, gör bizim uşaq hara gedib?
- D) Vətəndaşların sərbəst toplaşmaq hüququ vardır.

10. Hansı publisistik üslubun şifahi formasıdır?

- A) kütləvi jurnalların dili
- B) elmi-kütləvi kitabların dili
- C) qəzetlərin dili
- D) radio dili

VI BÖLMƏ

NİTQIN ETİK MƏSƏLƏLƏRİ

Nitqin etik məsələləri nəzakətli davranış qaydalarına və etik normalara düzgün riayət edilməsini tələb edir. Etika müəyyən cəmiyyət daxilində insanların bir-birinə münasibətini tənzimləyən nəzakətli danışığı və əxlaq normalarını özündə ehtiva edir. Nəzakətli rəftar, hərəkət, davranış milli məənəviyyat və mədəniyyətimizin başlıca, əsas komponentlərindən sayılır.

Dil mədəniyyətinin başlıca müddəalarından biri də danışığın etikasındır. Mənşəcə latın sözü olan etika (*ehtica*) termini adı altında insanların bir-birinə, cəmiyyətə, cəmiyyətin insanlara münasibətini tənzimləyən mədəni, nəzakətli danışiq, əxlaq normaları nəzərdə tutulur. Bu normalar uzunmüddətli tarixi dövr ərzində formalaşmışdır. Etika termini ilk dəfə Aristotelin “Nikomaxın etikası”, “Böyük etika”, “Evlem etikası” əsərlərində işlənmiş, əməli nəsihət xarakterli fikirləri özündə ehtiva etmişdir. Aristotelin etikası ilk əxlaq nəzəriyyəsi olmuşdur.

Bu dahi mütəfəkkirə görə, etikanın vəzifəsi insanı mənasız və qeyri-təbii ehtiraslardan uzaqlaşdırmaq, ona cəsurluq və ədalətlik keyfiyyətləri aşılamaqdır.

Əxlaq etikanın tədqiqat obyektidir. Lap qədim dövrlərdən başlayaraq etika “insan necə hərəkət etməlidir?”

sualına cavab axtarır, əxlaqın mənşəyi və mahiyyəti məsələləri ilə məşğul olur. Etikaya görə, əxlaq cəmiyyətdə, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzim etmək tələbatından doğmuşdur. O özünün funksiyalarını yerinə yetirərkən ictimai rəyə, könüllülüyə əsaslanır. Etika dünyagörüşü elmidir, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsində bilavasitə iştirak edir. Etika mövcud adət və ənənələrə tənqidi yanaşmaqla şəxsiyyətə cəmiyyətdə fəal əxlaqi mövqe tutmaq keyfiyyəti aşılıyır.

Mənəvi aləmin nə dərəcədə fərdi, bənzərsiz və məhrəm olduğu bəllidir. Lakin bir insan mənəviyyəti fərdi olmaqla bərabər, həm də yurddaşları ilə nədə ortaqdır, yəni milli-etnik səciyyəlidir, toplum mənəviyyəti ilə ümumdür – xalqın tarixi inkişafı, özünüdərkı boyu insan psixologiyasının milli çalarları, etnik-etiket və mənəvi dəyərlər formalaşır, – bunlar milli xarakteri təşkil edir. Xalqın yaratdığı bu etik qaydaların insanlar arasında əlaqə və münasibətlərin tənzim olunması, normal həyat tərzinin yaradılması sahəsində rolu böyükdür. Etik normalar xalqın lap qədimdən yaratdığı və qoruyub saxladığı adət-ənənələrindən, müsbət əxlaqi keyfiyyətlərindən yaranmış, islami dəyərlərdən formalaşmışdır. Ta qədimdən yazıb-yaradan ədiblər, zəka sahibləri, dövrünün tanınmış ictimai xadimləri, maarifçilər və başqaları danışiq etikası, nəzakətli hərəkət və nitq barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, bu normaları gözləməyin insanlarda mədəniyyətin ümumi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə, dil ünsiyyətinin

keyfiyyətcə yaxşılaşmasına göstərdiyi müsbət təsiri dönə-dönə vurğulamışlar.

Hələ erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan məktəblərində tarix, ədəbiyyat, məntiq, ritorika və s. kimi dünyəvi, “Quran”, “Təfsir” (Quranın açıqlanması), “Hədis” (peyğəmbər (s) sözləri və onunla bağlı hekayə və rəvayətlər), “Təcvid” (Quranın düzgün oxunması), “Təftil” (Quranın mənasının başa düşülməsi) və ilahiyyat elmlərinin tədrisi prosesində şəxsiyyətin inkişafı, təhsili və təlimi, tərbiyəsi, o cümlədən də əxlaqi-mənəvi dəyərləri ilə bağlı bu gün belə aktual olan qiymətli fikirlər, məlumatlar verilmişdir. Həmin təhsil ocaqlarında Birününin, Əbu Əli İbn Sinanın, Əbu Nəsr Farabının, Sədi Şirazinin əsərləri, daha sonralar Ruminin “Məsnəvi”si, Füzulinin “Divan”ı, “Kəlilə və Dimnə”, “Qabusnamə” kimi əxlaqi-mənəvi dəyərli əsərlərdə nəzakətli danışiq və hərəkətlərdən də bəhs olunmuşdur.

“Dədə Qorqud” dastanlarında digər dəyərlərlə yanaşı, insanların mənəvi-əxlaqi, etik-estetik keyfiyyətlərinin inkişafı ilə bağlı söylənilən fikirlər bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Nəzakətli danışiq, eləcə də onu tamamlayan hərəkətlər də başqa normalar kimi müəyyən sistemə malikdir. Bura nitqin müraciət, dinləmə, sualvermə, söhbətə-qoşulma, suala cavabvermə, şad və bəd xəbəri çatdırma və s. qaydaları kimi komponentlər daxildir. Nəzakətli nitq, hərəkət, davranış mədəniyyətimizin çox mühüm amillərindəndir. Bu hərəkətlər şəxsiyyətlərarası münasi-

bətlərin tənzimlənməsi, nizamlanması və inkişafında həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, insan mədəniyyətinin və mənəviyyatının ümumi səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmışdır.

Müstəqillik qazandığımız, adamların öz ana dilində ünsiyyət saxladığı indiki dövrdə nəzakətli danışiq qaydalarına əməl etmək xüsusilə vacib sayılır.

Vətənimizi, ölkəmizi, xalqımızı sivil, mədəni bir ölkə, xalq kimi dünyaya tanıtmaqda digər amillərlə yanaşı, mədəni danışığın, yüksək nitq mədəniyyətinin də rolu böyükdür. Bu baxımdan respublikamızın Prezidenti İ.Əliyevin çıxışları, nitqləri hamıya nümunədir. İ.Əliyev cənabları Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2004-cü il yay sessiyasının iclasında çıxış etdikdən sonra Şuranın sədri Piter Şuder dinlədiyi nitqlə bağlı demişdi: “Cənab Prezident, olduqca gözəl çıxışınıza görə sağ olun. Assambleyaya və Avropa Şurasına ünvanladığınız nəzakətli sözlərə görə sağ olun”.

Adamlar həmişə, hər yerdə mədəni ünsiyyətinə, nəzakətli danışığına görə təqdir olunmuş, mü sahibinin (və ya mü sahiblərinin) nəzakətli sözləri, ifadələri ilə “mükafatlanmışlar”.

Nitqin etik qaydalarından danışılarkən bu məsələ ilə bağlı olan, onu tamamlayan nəzakətli hərəkətlər barəsində də bəhs açmağa ehtiyac duyulur. Hərəkət, rəftar, davranış mənəviyyatımızın mühüm komponentlərindən olan davranış normaları, ənənələri şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzim olunmasında, nizamlanmasında və

inkişafında həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, korrekt davranış xalqın mədəniyyətinin ümumi səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmışdır.

İnsanlar nəzakətli hərəkətləri görmüş və əxz etmişlər. Bu hərəkətlərlə (böyük gələndə ayağa durmaq, nəqliyyatda və digər yerlərdə böyüyə, uşağa, qadına yer vermək, danışanı axıracan dinləmək, ictimai yerlərdə – məclisdə, süfrə başında, yığıncaqlarda özünü aparmağı bacarmaq, ağsaqqalların, valideynlərin yolunu gözləmək, böyüyün üzünə ağ olmamaq, əlilə, xəstəyə, şikəstə kömək etmək, salam vermək və salam almaq, böyük olan yerdə siqaret çəkməmək, yayılıb oturmamaq və s. – hər kəs başqalarına hörmət etdiyini nümayiş etdirməyə çalışır.

Müraciət formalarından düzgün istifadə olunması. Azərbaycan dili elə incə gözəl dildir ki, onu nə türk dilləri ilə, nə də Avropa dilləri ilə müqayisə etmək olar. Çünki, o islam dininin əzəmətini, fransız dilinin oynaqlığını, alman dilinin möhkəmliyini, italyan dilinin zərifliyini, yunan və latın dilinin zənginliyini və yığcamlığını, ərəb dilinin elmiliyini, fars dilinin şeiriyyətini özündə birləşdirən musiqili dildir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dili qeyd edilən dillərin hər birinə xas olan xüsusiyyətləri özündə yaşadır.

Əsl ünsiyyət insanın müraciəti ilə başlanır. Salam vermək, kef-əhval tutmaq müraciətin ilkin şərtidir. Hər bir azərbaycanlı, xüsusən ziyalılar, kimə, harada və necə müraciət etməyi bilməlidir. Ailədə xoş ünsiyyət mehri-

banlıq, işdə, kollektiv arasında səmimi münasibət qayğı, hörmət yaradır.

İnsanlara müraciət məqsədilə işlədilən sözlər – xitablar dinləyənin diqqətini cəlb etmək, onu çağırmaq, nəyəsə sövq etmək, nədənsə cəkindirmək və s. məqsədi daşıyır. Qohumluq əlaqələrinə, yaşa, cinsə, ictimai mövqeyinə, vəzifəyə və sairəyə görə ümumiyyətin qəbul etdiyi sözlər (bunlar vokativ sözlər adlanır) müraciət olunanları razı salır, onları hərəkət etməyə, fəaliyyət göstərməyə sövq edir.

İnsanlara edilən müraciət formaları müxtəlifdir, rəngarəngdir. Bunların bir qismi qohumluq münasibətini bildirən adlardır. Məsələn, ana, anacan, atam balası, atacan, qardaş, bacı, baba, anam-bacım, bala, bacıqızı, bacı-oğlu, qardaş, oğlum, qızım, gəlinbacı, xalagəlini, qardaşoğlu, xala, xalaoğlu, qaqaş, bibi, bibiqızı, dayı, dayıcan, dayıoğlu, dayıqızı, əmi, əmioğlu, əmiqızı, əmican, Nərgizcan və s. Bu sözlərlə həm qohumlara, həm də yadlara müraciət olunur.

Müraciət bildirən baş sözlərə “ay” vokativ sözü də əlavə olunur: ay dayı, ay bacı, ay qız, ay ana və s. Bu müraciət formalarının bir çoxu adlarla da işlənir. Məsələn, Səfər dayı, Həqiqət xala, İslam əmi, Sənəm bacı, Nazilə bibi və s.

Müraciət bildirən sözlərin digər qismi şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyi, vəzifəsi, peşəsi, milli və yaş mənsubiyyətini, insanların qarşılıqlı əlaqə və münasibətini ifadə edir. Müəllim, həkim, sürücü, satıcı, mühəndis, biznes-

men, fermer, direktor, dekan, müdir, professor və s. belə sözlərdəndir. “Müəllim” sözü ünsiyyətdə geniş şəkildə işlənən müraciət formasıdır. Bu söz iki şəkildə işlədilir: həm ayrı, həm də xüsusi vokativ sözlə – adlarla. Təlim-tərbiyə ilə məşğul olan adama, həm də rəsmiyyət və hörmət əlaməti olaraq digər sənət sahiblərinə (müəssisənin direktoru, nazirliyin işçiləri, hökumət rəhbərləri və başqalarına) müraciət zamanı müəllim sözü şəxs adı ilə işlədilir (məsələn, Aslan müəllim, Sərvər müəllim, Həsən müəllim və s.).

Müəllim sözünün əvvəlinə cənab, yoldaş kimi sözləri artırıb, cənab müəllim, yoldaş müəllim də demək olar. Bütün bunlarla bərabər müəllim sözü öz ilkin “təlim edən, öyrədən” anlayışından uzaqlaşmamalıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “müəllim” müraciət formasından bəzən uyğun olmayan məqamlarda, yersiz istifadə olunur, işindən, peşəsindən və s. asılı olmayaraq istənilən adama bu adla müraciət edilir. Məsələn, ANS-in “İç xəbər” verilişlərində demək olar ki, hamıya “müəllim” deyə müraciət olunur. Sərnişin qatarında bələdçi işləyən Səfər adlı bir nəfərin mənzil problemi ilə bağlı məsələsi müzakirəyə çıxarılmışdı. Aparıcı “Səfər müəllim” deyə dəfələrlə ona müraciət edirdi. Belə uyğunsuz müraciət həmin sözün ehtiva etdiyi mənaya, məzmunu, şübhəsiz ki, xələl gətirir, tamaşaçını, dinləyicini narazı salır.

Həkim, sürücü, satıcı kimi sözlər həm ayrılıqda, həm də ümumi vokativ sözlərlə (yoldaş, vətəndaş, cənab)

işlənir: yoldaş həkim, cənab həkim, yoldaş sürücü, vətəndaş Elxan və s.

Nazir, mühəndis, fermer, direktor, dekan kimi adlar təklildə müraciət forması kimi işlədilmir. Onlara cənab, yoldaş sözlərindən biri əlavə olunur: cənab mühəndis, yoldaş direktor, cənab nazir, cənab dekan və s. “Rəis” ayrılıqda müraciət forması kimi işlənir.

Bəzən fikir adamları arasında “ustad” müraciət formasından da istifadə olunur.

Dinləyicilərə edilən müraciət formasının əvvəlinə əziz, əzizim, hörmətli, möhtərəm sözlərini də əlavə etmək olar. Məsələn, hörmətli Qabil, möhtərəm İsmayıl müəllim, əziz tələbələr, əziz dinləyicilər, hörmətli xanımlar və s.

Ünsiyyət prosesində yaşca böyük adamlara, tanış olmayanlara (bəzən də qohum və tanışlara), vəzifə sahiblərinə, qadınlara və başqalarına “siz” deyə müraciət olunur. Bu hörmət və ehtiram formasını bəziləri rus etiketinin təsiri sayırlar. Halbuki “hələ XI əsrdə M.Kaşğari yazırdı ki, türklər özlərindən yaşca və vəzifəcə kiçiklərə sən, böyüklərə siz deyirlər (“Divan”, I c., “Daşkənd” nəşri, s. 326). Azərbaycan yazılı abidələrində də bu diferensiallaşmanın tarix boyu mövcudluğunu təsdiqləyən faktlar istənilən qədərdir. Ona görə də müasir Azərbaycan etiketində “siz” müraciət formasının işlənməsi heç bir təsirin nəticəsi deyil, əksinə, tam milli xüsusiyyətdir (17, 166).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz situasiyalarda “sən” deyə müraciət olunması bütün hallarda adamlar tərəfindən

onlara qarşı hörmətsizlik və nəzakətsizlik kimi qiymətləndirilir. Rus nitq etiketində “siz” ehtiram forması o qədər əhəmiyyət kəsb edir ki, çox zaman “sən” deyə müraciət edənlərə cavab belə verilmir. Rəhbər işçi əməkdaşlarla təmas zamanı “siz” müraciət formasını işlətməlidir. Həmçinin o, qadın işçilərinə adını bilirsə xanım əlavə etməklə (məsələn, Sona xanım, Ayna xanım və s.), bilmirsə, elə sadəcə olaraq, “xanım” deyə müraciət etsə, qarşı tərəf narazı qalmaz.

Özündən yaşlı adamlara (bir qədər ağsaqqal sayılan adamlara) adı ilə müraciət etmək qəbahət sayılır. İctimai yerlərdə aşna, lələ, ay arvad, a gədə, qağa, canciyər və s. kimi müraciət formalarının işlənməsi başqalarına hörmətsizlik kimi qiymətləndirilir. Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarının birində göstərilir: “Kim birisini öz adı ilə deyil, onun xoşlamadığı bir adla çağırırsa, mələklər ona lənət oxuyur”. Yazıçı-publisist Həsən Mehdiyev öz xatirələrində yazırdı ki, “...müsaibim mənə “qəqəni” deyə müraciət etdi. Bu sözün rayon yerində gədə-güdəyə, əl altında qalana deyildiyini bilirdim. Söz məni yaman bərk tutdu. Bir mülahizəyə görə özümü saxladım. Müsaib bunu hiss etdi, məndən üzr istədi” (“Musavat”, 15 may 2001).

Bu həyatı misal müraciət formasının ünsiyyətdə, qarşılıqlı münasibətlərdə nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığına əyani bir sübutdur.

Müəllimlər şagird və tələbələrə adından başqa oğlum, qızım, bala, əzizim kimi sözlərlə də müraciət edə bi-

lər. Valideynlər öz uşaqlarına müraciət edərkən gülüm, əzizim, gözümlün işığı, quzum, oğlum, sonam, ceyranım, evimin yaraşığı, maralım, bülbülüm, canım-ciyərim, şəkərim, evim-əşiyim, dilbərim, qurban olduğum, ömrüm-günüm, qurban kəsim, başına dönüm, qadanı alım, qoçaq balam və sair kimi oxşama və əzizləmə mənalı söz və ifadələri işlətsələr, daha yaxşı olar. Əzizləyici can ünsürünün isimlərə qoşulması yolu ilə müraciət bildirən sözlər yaranır: məs.: anacan, xalacan, nənəcan, Orxancan və s.

Qadınlara və kişilərə müraciət zamanı rəsmiyyət və hörmət əlaməti olaraq xanım, bəy, ağalar, xanımlar sözləri də işlədilir. Bu sözlərdən iki formada istifadə olunur: a) təklikdə, sadəcə olaraq xanım, bəy formasında; b) adlardan sonra. Məs.: Leyla xanım, Rəşad bəy və s.

Adamların tez-tez işlətdikləri ağsaqqal, oğlum, qızım, eloğlu, elli, dədə, elqızı, bibi, nənə, qohum kimi müraciət formaları nəzakət və hörmət baxımından məqbul sayılır.

Son zamanlar ağa, bəy, əfəndim müraciət formalarının işlənməsinə dəb təsadüf edilir. Ağa müxtəlif mənbələrdə mülkədar, bəy, zadəgan, sahib, böyük qardaş, əmi, ata, yaşlı, savadlı adamlara müraciət forması olaraq kişilərə aid edilmişdir. Bəzən mədəni ailələrdə bacılardan böyüyünə “ağa bacı” deyən müraciət olunma halı da mövcuddur. Tarixən hökmdar, başçı, hakim, böyüklük mənasını ifadə edən bəy sözü, titulu türk dillərində bek, bəy, biy, bey şəkillərində, əsasən, hakim təbəqəyə müraciət forması kimi işlənmişdir. Hazırda bəy formasından

məsləkdaşlar bir-birinə müraciət məqsədilə (çox geniş yayılmasa da) istifadə edirlər. Nitqdə hörmət əlaməti olaraq cənab, cənablarına, zati-aliləri kimi yeni müraciət formaları da işlənir. Məsələn, cənab şeyx, cənab səfir, cənab hakim və s.

Müraciətlərdən, xitablardan televiziya, radio verilişlərində də istifadə olunur ki, tamaşaçının, dinləyicinin diqqətini cəmləşdirmək, verilən informasiyaya, göstərilən təsvirə, hadisəyə diqqətli olmaq məqsədini daşıyır. Ən əsası odur ki, bu xitablar xoş, lirik, ürəkaçan bir əhval-ruhiyyə yaratmaq, səfərbəretmə, ruhlandırma, qürur və fəxr məzmunu bildirmək üçün ən zəruri nitq elementləridir.

Onlardan bəzilərini nümunə kimi göstərək: əziz dostlar, əziz və hörmətli televiziya tamaşaçıları, hörmətli radio dinləyiciləri, əziz analar, bacılar və s.

SUALVERMƏ, SÖHBƏTƏQOŞULMA

Səmimi və mədəni ünsiyyətin yaradılmasında danışq etikasının gözlənilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Danışq etikası bir sıra tərkib komponentlərindən ibarətdir: 1) müraciət qaydaları; 2) şad və ya bəd xəbərləri çatdırma qaydaları; 3) dinləmə qaydaları; 4) söhbətə qoşulma; 5) verilən suallara mədəni cavab qaydaları; 6) mimika və jestlərdən məqamında düzgün istifadə etmə qaydaları. Danışq etikasına istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə riayət edilməsində nitq etiketlərindən düzgün və səmərəli istifadə gərəkdir.

Nitq etiketi cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş, müxtəlif nitq situasiyalarında istifadə olunan, insanlar arasında mədəni ünsiyyət və nitq davranışını tənzimləyən etik qaydalar sistemini ehtiva edən nitq formullarıdır. Onlar nitq daşıyıcısının davranış norma və qaydalarını ehtiva etməklə, etik davranış mədəniyyətini formalaşdırır. Bundan başqa, insanların verbal və qeyri-verbal davranışını müəyyənləşdirməklə bir-birinə olan münasibətinin təzahürüdür. Verbal ünsiyyət kommunikasiya vasitələrinin – dilin, söz və ifadələrin köməyi ilə yaradılır. Qeyri-verbal ünsiyyət isə mimika, jestika, pantomimika, işarələr sistemi ilə qurulur. Nitq etiketlərindən müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında geniş istifadə olunur. Mədəni nitq etiketində situasiya əsas meyardır, dialoqun hansı istiqamətdə getməsi, mədəni ünsiyyətin məramının açılması situasiyadan bilavasitə asılıdır. Nitq etiketi formalarından istifadə situasiya tipləri ilə əlaqədar olaraq müəyyənləşir. Situasiya tipləri rəsmi, qeyri-rəsmi, yarı-rəsmi məqamlarda mövcud olur və onlara tanışlığın dərəcəsi, söhbət iştirakçılarının sosial statusu, təhsili, söhbət iştirakçılarının sayı da təsirini göstərir. Məhz etiket situasiyaların düzgün qiymətləndirilib həmin situasiya üçün düzgün, norma hesab edilən ifadələrin seçilməsini tələb edir.

İctimai yerlərdə natiqə, ya da hər hansı bir adama söylənilən fikirlə bağlı veriləcək suallar münasiblik, lazımlıq, aidlik və s. baxımından ölçülüb-biçilməli, götür-qoy edilməlidir. Bəsit suallar onun sahibinin səviyyəsini,

dünyagörüşünü, bilik və məlumatının səthiliyini büruzə verir. Sualı yenidən başqa cür təkrar etmək, deyilmiş və hamıya aydın olan məsələ barədə sual vermək, mətləblə heç bir əlaqəsi olmayan bir şeyi soruşmaq məsləhət görülmür. Rəsmi yerlərdə, verilişlərdə ənənəvi, bir növ qəliblənmiş, çeynənmiş suallar da dinləyicini təmin etmir. Televiziya verilişlərindəki söhbətlərin birində aparıcı müsahibinə belə suallar verirdi: *“Eldar müəllim, olduğunuz kimi olmaq istəyirsiniz, yoxsa göründüyünüz kimi?”*; *“Siz nədən sevinir, nədən kədərlənirsiniz?”*; *“Dördüncü babanızın adını bilirsinizmi?”*; *“Eldar müəllim, yüksəklikdən qorxmursunuz ki?”* və s. Bu cür məntiqsiz və mənasız suallara radio və televiziya verilişlərində tez-tez təsadüf olunur.

Şübhəsiz ki, suallar (xüsusilə rəsmi yerlərdə, geniş auditoriyalarda, radio və televiziya verilişlərində qoyulan suallar) ölçülüb-biçilməli, onların əhatəli, düşündürücü, məntiqli, maraqlı olmasına diqqət yetirilməlidir.

Sualların verilməsində nəzakət qaydaları gözlənilməlidir. Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarından birində bu münasibətlə deyilir: *“Qarşıımızdakıların söhbətlərini diqqət və ciddiyyətlə dinləməliyik... əgər bir toplantıda olduqda mövzunu düzgün və yaxşı anlamamışıqsa, qəlbə dəyməyən suallar verərək daha çox izah edilməsini rica etməliyik”*.

Hər hansı bir məsələni araşdırmaq, öyrənmək, müsahibi söhbətə, dialoqa cəlb etmək məqsədilə belə ifadələri işlətmək daha münasib olar: *Zəhmət olmazsa, deyin görürəm; Zəhmət olmazsa, başa salın; Deyə bilməzsiniz ki... Sizin*

fikrinizi bilmək olar?; Sizə zəhmət vermək istəyirəm; Sizə bir sual vermək olar? və s. Suala cavab aldıqdan sonra müsahibə razılıq əlaməti olaraq belə ifadələr işlədilə bilər: "Danışığınızdan məmnun oldum", "Çox sağ olun; Sizdən razı qaldım"; "Təşəkkürümü bildirirəm"; "Minnətdaram" və s. kimi ifadələr işlədilməlidir.

Söhbət, məlumat, mühazirə və s. müsahibi qənaətləndirmirsə, qarşı tərəfə belə ifadələrlə müraciət etmək olar: *"Fikriniz aydın olmadı, xahiş edirəm, bir də təkrar edin"; "Zəhmət olmasa, nümunə göstərin"; "Bu məsələyə sizin şəxsi münasibətiniz necədir?"; "Siz buna əminsinizmi?"; "Düşünmək lazımdır"; "Mən ayrı yolu seçərdim"; "Siz bu təklifə necə baxırsınız?"; "Siz yəqin ki, bu barədə maraqlanırsınız"; "Siz belə fikirləşirsiniz ki?..."*

Danışan sözünün axırında dinləyicilərə razılıq əlaməti olaraq belə ifadələrdən istifadə edə bilər: *"Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm"; "Sizi yordum, vaxtınızı aldım" və s.*

Suallar xüsusi nəzakət və razılıqla qəbul edilməlidir. Bu, nətiqin, müəllimin, suala cavab verən digər şəxsin mimikasında əks olunmalıdır. Verilən suala dərhal münasibət bildirilməlidir: *"Sual yerində verilmişdir". "Yaxşı sualdır". "Mən bu sualı gözləyirdim". "Düşünülmüş sualdır" və s.*

Sual bəsit və məsələyə daxil olmayanda və ya düzgün qurulmadıqda: *"Bu nə sualdır?" "Hələ sən onu da bilmirsən?" "Belə də sual olar?" "Vaxtımızı alırsan" "Sual verəndə yaxşı-yaxşı fikirləşmək lazımdır". "Mane olmayın, imkan verin işləyək". "Səni heç cür başa sala bilmərəm" kimi ifadələr işlətmək məsləhət deyil. Bunun əvəzində "Gərək bu*

sualı belə qoyaydın". "Bəlkə, soruşmaq istəyirsən?..." "Bu sualı başqa şəkildə də vermək olar" və s. kimi ifadələrlə nətiq qüsurlu və ya düzgün qoyulmayan suallara müəyyən təshihlər aparmalı, sonra onlara cavab verməlidir.

Fikrin istənilən səviyyədə çatıb-çatmadığını müəyyənləşdirmək məqsədilə belə suallar verilə bilər. *"Fikrimi izah edə bildimmi?" "Mənimlə razısınızmi?" "Bu barədə siz nə deyə bilərsiniz?" "Deyəsən, fikrimi sizə çatdırı bilmədim?"* və s. Ünsiyyət prosesində dinləyici hər hansı bir səbəbdən (başla düşmədiyini soruşmaq, nəyisə əlavə etmək, məsələyə münasibət bildirmək və s.) söhbətə qoşulmalı, müsahibinin danışığını kəsməli olur. Belə müdaxilə münasib məqamlarda, həm də müəyyən nəzakət dairəsində edilməli, *"Bağışlayın", "Üzr istəyirəm", "Sözünün arasında əzizlərin dursun", "Sözünü oğlunun toyunda kəsim"* və s. kimi ifadələrlə söhbətə müdaxilə edən üzrxahlığını bildirə bilər.

CAVABVERMƏ

İctimai yerlərdə, geniş auditoriyalarda nətiqə, çıxış edən digərlərinə ünvanlanan suallar diqqətlə dinlənilməli, sualın müqabilində *"Sizi başa düşdüm", "Sualınız mənə aydındır", "Aydındır", "Çalışaram, məsələyə aydınlıq gətirəm", "Sualınıza görə təşəkkür edirəm", "Bu çox yaxşı və gərəkli sualdır", "Çox yerində verilən bir sualdır"* və s. kimi nəzakətli ifadələr işlədilməlidir. Cavabdan sonra qarşı tərəfin razı qalıb-qalmamağı soruşulsa, daha yaxşı olar. Bu

məqsədlə belə ifadələr işlədilə bilər: *“Razı qaldınız mı?”*, *“Cavabım sizi qane etdimi?”*, *deyilənlərə etirazınız yoxdur ki?”*, *“Sizi razı sala bildimmi?”*, *“Deyilənlərlə razısınız mı?”*, *“Razılaşırsınızsa nə üçün?”*, *“Bunu nə ilə izah edə bilərsiniz?”* və s.

Cavab verilirəkən bəzən etik normalardan uzaqlaşma halları da olur. Tək-tək olsa da kobud sözlər və ifadələr işlədilir: *“Səni başa salmaq çətindir”*, *“Vaxtımı alırsan”*, *“Ürəyimi çəkirsən”*, *“Sən belə şeyləri başa düşməzsən”* və s. Verilən sualın əvəzində *“Zəhləmi tökmə”*, *“Başımı ağrıtmam”*, *“Açıl başımdan”*, *“Mane olma”*, *“Vaxtımı alma”* və s. kimi ifadələri işlədən adamlara, xüsusən müəllim və valideynlərə heç bir halda bəraət qazandırmaq olmaz. Cavab vermək bacarığı insanın əsas keyfiyyətlərindən biridir. Cavab verən təkcə bilik və məlumatını deyil, eyni zamanda, öz mədəni səviyyəsini də nümayiş etdirir. Danışan söhbət boyu dinləyicilərin istək və arzularını gözlərindən oxumalı, cavabları səmimiyyətlə qəbul etməli, bu zaman ifrat tərifi və ya məzəmmətə yol verməməlidir. Nətiq suallara aydın, lakonik və müvafiq emosional çalarda cavab verməyi bacarmalıdır. İstər böyük, istərsə də kiçiklər cavablarda nəzakətli sözlər, ifadələr eşitdikdə, müəyyən ölçüdə nəvaziş hiss etdikdə razı qalır, məmnunluq duyurlar.

Nitqi dinləmə bacarığına yiyələnmək. “Başqasını dinləməyi bacarmaq böyük məharət tələb edir. Səbrlə, təmkinlə həmsöhbətə qulaq asmaq, onu diqqətlə dinləmək yüksək mədəniyyətin, nəzakətliliyin, nəcib əxlaqın təzahürü-

dür" (31, 88). Bu keyfiyyət hər bir savadlı və mədəni adam, xüsusən natiq üçün olduqca vacibdir. "Dinləyə bilmək bacarığı yaxşı danışmaq bacarığına bərabərdir" (Ə.Bəhmənyar). Mustafa Kamal Atatürk analara müraciətlə deyirdi ki, ey ana, istəsən ki, övladın əsl vətəndaş olsun, ona təkcə danışmağı deyil, dinləməyi də öyrət. Nitqi dinləmək bacarığına istənilən səviyyədə sahib olmayan adamların başqasına qulaq asmağa səbri çatmır, yersiz replikalarla müsaibinin sözünü ağzında qoyur, başqaları ilə danışır, nə söylənilən fikri lazımi dərəcədə dərk edir, nə də digərlərinə bunun üçün imkan yaradır. Bir türk zərbi-məsəlində deyilir ki, qulaq asmaq lazım gələndə birinci, danışmaq lazım gələndə axıncı ol. Nə qədər yerinə düşən kəlamdır.

Təxmini statistikaya görə insan bir günlük vaxtının 30%-ni danışmağa, 45%-ni isə eşitməyə, dinləməyə sərf edir. Ünsiyyət zamanı ötürülən informasiyanın 60%-i eşitmə, dinləmə vərdişinin zəifliyi, mövzunun dinləyən üçün maraqsız olması və s. səbəbindən ya yarımçıq, ya da dolaşlıq bir şəkildə qavranılır. Bunu nəzərə alıb düzgün danışmaqla yanaşı, nitqi qavrama vərdişlərinə də yiyələnmək lazımdır. Amerikanın məşhur teleaparıcısı Larri Kinq qeyd edirdi ki, danışmaq qolf oynamaq və ya maşın sürmək kimidir. Bu sahədə nə qədər erkən və müntəzəm iş aparılsa, insan ona, eləcə də eşitmə qabiliyyətinə daha mükəmməl şəkildə yiyələnmə bilər.

Ünsiyyət prosesində dinləyici informasiyanı sadəcə olaraq qəbul etməməli, o, mimikası, jesti, replikaları və s.

ilə müsahibinə həmrəy olduğunu və ya olmadığını, danışana etirazını anlatmalıdır. Bu cür əks-əlaqə nitqin təsirini duymaq, lazım gələrsə, onun istiqamətini dəyişmək, söhbəti qısaltmaq və ya genişləndirmək və sairədə danışana kömək edir.

Müsahibin nitqi sona kimi səbrlə, təmkinlə dinlənilməlidir. Ona aşağıdakı hallarda müdaxilə edilə bilər:

1. Danışan bəhs etdiyi məsələdən uzaqlaşdıqda. Belə hallarda çox zaman dinləyici “mətləbə gəl”, “əsas məsələdən danış” və s. kimi replikalarla danışanı istiqamətləndirir.

2. Məlum olan əşya və hadisə barədə danışıldıqda.

3. Bəhs olunan məsələ ilə bağlı səhvə və ya dolaşıqlığa yol verildikdə.

4. Müsahibin nitqini qüvvətləndirməyə, fikrini təsdiq və təqdir etməyə ehtiyac duyulduqda.

5. Hər hansı məsələ barədə uzun-uzadı danışıldıqda.

Müsahibin nitqinə müdaxilə bütün hallarda hörmət və nəzakət çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır. Dinləmə zamanı üz-gözünü turşutmaq, narazı halda başını yelləmək və s. danışanı çaşdırır, fikrindən yayındırır bilər. Danışanın nitqi bunun üçün əlverişli məqamlarda, daha çox müsahibin etdiyi davamlı fasilələr zamanı kəsilə bilər. Nitqə hər hansı bir münasibətlə müdaxilə edildikdə müsahibə “Bağışlayın”, “Üzr istəyirəm”, “İcazə verin”, “Bir dəqiqə” və s. kimi nəzakətli söz və ifadələrlə müraciət olunmalıdır. Müsahibin sözünü ağzında qoymaq, onun nitqini “Düz danışmırsan”, “Səhv edirsən”, “Gah nala,

gah da mıxa vurursan", "Bir şeyi bilmirsən, danışma", "Vaxtımızı alma", "Bir az qısa elə" və s. replikalarla kəsmək nəzakətsizlik sayılmalıdır. Dinləmə zamanı əsnəmək, başqaları ilə söhbət etmək, tez-tez saata baxmaq, gözü yol çəkmək və s. kimi hallar məqbul sayılmır. Nitqi dinləmə xüsusi qabiliyyətdir. İnsanda bu keyfiyyət onun mədəni səviyyəsini müəyyənləşdirən göstəricilərdəndir.

Şad və ya bəd xəbərin çatdırılması. Mütəxəssislər təsdiqləmişlər ki, informasiyanın özü də dərəcəsinə görə ilk vaxtlar çox kəskin təsir göstərmək gücündədir. Hansısa bir bəd xəbərin (çox zaman şad xəbərin də) təsirinə insanın tab gətirməyib həlak olması (xalq arasında buna "ürəyi partladı", "çartlayıb öldü" də deyilir) halları çoxlarına bəllidir. İki yeniyetmə oğlunun dənizdə çimərkən batması xəbərini eşidən ana huşunu itirmiş, bir daha özü-nə gəlməmişdi. Yaxud, atasının ölüm xəbərini eşidən qız özünü dənizə atıb həlak etmişdir və s.

Adamlar başqasına əzizinin, yaxın adamının ölüm xəbərini verərkən "vəziyyəti ağırdır", "özündə deyil", "huşunu itirib", "halı yaxşı deyil" və s. kimi ifadələrə müsahibini bu dəhşətli hadisəyə, bir növ, hazırlamağa çalışırlar. Bəzi hallarda xəstə, əsəbi zəif adamdan belə xəbərlər gizli saxlanılır. *"Yadımdadır ki, kəndimizdə Ceyran adlı bir qarının üç oğlu cəbhəyə getmiş, az keçməmiş onların üçündən də qara kağız gəlmişdi. Bütün kənd bu dəhşətli xəbəri anadan gizlətdi. Ana cəbhədən qayıdanların hamısından Hümməti, Heybəti, Həmidə xəbər alırdı. Ananı ovundurmaq üçün*

hərə bir əhvalat uydurub onu yola verirdi. Kənd bu minvalla ananı xeyli yaşatdı” (N.Abdullayev).

Bəd xəbərin münasib formada başqasına çatdırılması insanlara qayğıdır, mərhəmətdir, onların dərdinə şərik olmaqdır. Bu, hər bir mədəni adamın başlıca keyfiyyətlərindəndir.

Qəfildən alınan şad xəbərin, onun yaratdığı hiss-halların, gərginliyin də bəzən adamlar üçün ağır nəticələri olur. Uzun müddət itkin düşmüş oğlunun intizarında olan anaya qəfildən oğlunun sağ olması, yaxud gəlib çıxması xəbərini verməyin ana üçün hansı fəsadla qurtaracağını təsəvvür etmək çətin deyil.

Adamlar sanki bunu nəzərə alaraq gətirdikləri şad xəbəri “Muştuluğumu ver”, “Gözün aydın olsun”, “Sənə bir şad xəbər gətirmişəm” və s. ifadələrlə birdən-birə deyil, tədricən sahibinə çatdırırlar. Müsbət emosiyaların törətdiyi gərginlik də bəzən ağır nəticə verə bilər. Məsələn, Babilistan və Yunanıstan şəhərlərini darmadağın etmiş İran şahı Kserkis öz şöhrətinin zirvəsinə çatarkən bərkədən güldüyü üçün ölmüşdür. Atası Pyer Bomarşenin “Seviliya bərbəri” əsərini oxuyarkən gülməkdən, sevincindən dünyasını dəyişmişdir.

Rəy söyləmək, münasibət bildirmək, məsləhət vermək, mühakimə yürütmək tərzidir. İnsanlar istər yazılı, istərsə də şifahi formada başqasının fikrinə münasibət bildirir, rəy söyləyirlər. Orta və ali məktəb praktikasında rəy söyləmək, münasibət bildirmək məzmun və formasına görə müxtəlifdir, rəngarəngdir. Şagird danışığına,

oxusuna, yazılı işlərinə rəy vermək, ali məktəbdə tələbə nitqini məzmun və forma baxımından qiymətləndirmək, yoxlama, kurs işi və sairəyə rəy vermək, başqasının nitqinə münasibət bildirmək, istiqamət vermək və s. Bu iş ali məktəb həyatında açıq dərsləri müzakirə etmək, elmi işlər, müdafiə olunacaq əsərlər barədə fikir söyləmək və s. formalarda daha geniş bir şəkildə tətbiq olunur.

Həm şifahi, həm də yazılı formada verilən rəylər, söylənilən fikirlər fəaliyyət və işin məzmunundan, keyfiyyətindən, iş görənin şəxsiyyətindən asılı olmayaraq bütün hallarda dilin etik ölçülərinə uyğun olmalı, hissiyata, mənliyə toxunan fikir və ifadələrə yol verilməməlidir. İstər şifahi, istərsə də yazılı şəkildə rəy verilərkən, münasibət bildirilərkən “İş yararsızdır”, “Tarixdən xəbəri yoxdur”, “Hətta sözləri sətirdən-sətrə keçirə bilmir”, “Boş və mənasız fikirlərdir” və s. kimi ifadələrin işlədilməsi məsləhət görülmür. Həmin fikirləri başqa tərzdə, məsələn: “Təfərrüata yol verilmişdir”; “Bəzi fikirlər aydın deyildir”; “Bu barədə daha əsaslı faktlar gətirmək olardı”; “Bir qədər səthilik nəzərə çarpır”; “Bu hissənin yenidən işlənilməsi məsləhətdir” və s. kimi ifadə etmək olar və lazımdır.

Bəzi müəllimlərin şagird və tələbə cavabları barədə söylədikləri “Sən qanan şey deyil”, “Savadsızın birisən”, “Sən bunları başa düşməzsən”, “Tupoysan”, “Dünyadan xəbərin yoxdur”, “Əhsən sənə başına”, “Qorxuram ki, bu səndə alınmaya”, “Səndən heç nə çıxmıyacaq” və s. kimi təhqiranə, neqativ rəylərlə, replikalarla heç cür razı-

laşmaq olmaz. Belə ifadələr şagird, tələbə və başqalarının şəxsiyyətini alçaldır, onu qəlbən incidir, təhqir edir, öz gücünə inamını azaldır. Belələri cavab verməkdən, fikrini bildirməkdən çəkinir, əksər hallarda susmağı üstün tuturlar.

Sorğular göstərmişdir ki, bu cür neqativ qiymətləndirmə (*ustanovka*) nəticəsində adamların, xüsusən uşaq və gənclərin 90 faizində öz gücünə inamsızlıq yaranır. Psixanalitiklər təsdiqləmişlər ki, istədiklərinə nail ola bilməyənlərin – uğursuzların əksəriyyətinin şüurunda “açıq fraza” (“bu mənim işim deyil”, “bacarmaram”, “əlimdən gəlməz” və s.) olur ki, onu valideynlər, müəllimlər yaradırlar. Bu qəbildən olanlar hər hansı bir qərarı qəbul etmək istədikdə həmin fraza ona təsir göstərir, mane olur. Bu baryeri dəf etmək az-az adama nəsib olur. Görkəmli şairimiz N.Xəzrinin kiçik bir xatirəsi bu baxımdan xarakterikdir:

“Ədəbiyyata gəlməyim sevindirici olmayıb. Bunun kiçik bir tarixçəsi var. Abdulla Şaiqin qardaşı müəllimim olub. Bizdən hansı sənətin sahibi olacağımızı soruşdu və bunu yazılı şəkildə ona təqdim etdik. Mən şair olmaq istədiyimi yazdım. Cavabları yığdı, sonra da başladı oxumağa. Uşaqların əksəriyyəti sürücü olmaq istədiyini yazmışdı. Mənim arzum isə gülüslə qarşılandı. Müəllim sinfin qarşısında: “Durun ayağa, Sabir gəlir, Vurğun gəlir, bah, Ələkbərin oğlu şair olacaq” dedi. Bütün sinif başladı gülüşməyə. Mən də kitablarımı götürüb getdim evə. Qalxdım evimizin damına, başladım ağlamağa. Bir neçə

gündən sonra divar qəzetində şeirim çıxdı. Gördüm, uşaqlar toplaşdı yenə gülüşür, hətta deyirlər ki, “Buna bax e, qafiyəsi də var. Özü yazmayıb, kimdənsə oğurlayıb”. Bu hadisədən sonra da xeyli ağladım. Amma bunun mənə çox köməyi oldu. Özümə inam yarandı, onlarla prinsip aparmağa başladım. Öz-özümə deyirdim ki, “mən şair olacağam”. Sonra şəhərə gəldim və Nurəddin Babayevin köməkliyi ilə “Günəş” adlı şeirim “Azərbaycan pioneri” qəzetində çap olundu. Bundan sonra uşaqlar dedilər ki, daha bunun qabağında durmaq olmaz. Mənim ilk qazancım da məhz bu qəzetdən olub. Həmin şeiərə görə, o vaxtın pulu ilə 4 manat aldım”.

Müəllim özünün aqressiv replikası, mənfi rəyləri ilə zəif oxuyan, bəsit düşünən şagirdin, tələbənin əl-qolunu sındırmamalıdır. Bunların əvəzində elə ifadələr işlədilməli, qüsurlar elə bir tərzdə göstərilməli, nəzərə çarpdırılmalıdır ki, (məsələn, “Cavabın pis deyil”, “İstəsən, öyrənərsən”, “Bir az çox oxumaq, çalışmaq lazımdır”, “Bilmədiyin şeyi danışma”, “Bir qədər ətraflı danışmağa çalış”, “Fikirilərini ümumiləşdir”, “Konkret danışsan, daha yaxşı olar” və s.) cavab verən razı qalsın, öz gücünə inamı artsın, onda oxumağa, öyrənməyə, cavab verməyə, mübahisəli məsələlərin izahatında iştirak etməyə səy yarsın. Belə bir humanistliyin müqabilində şagird və ya tələbə daxilən razı qalır, müəllim onun nəzərində yüksəlir, özünü borclu sayan şagirdin (həm də tələbənin) fəallığı nəzərə cərpacaq dərəcədə artır. Sədi demişkən:

*Kimin olsa əgər bir şirin dili
Tük ilə çəkər o dalınca fili.*

Dərin zəka və yüksək mədəniyyət sahibləri başqaları barədə, onların fəaliyyəti ilə bağlı danışanda, yazılı və ya şifahi formalarda rəy söyləyəndə həmişə “yumşaq” sözlər, ifadələr işlətməyə çalışırlar. Bu yumşaqılıq heç də qüsurların üstündən keçmək, liberallıq göstərmək, kiməsə yaramaq mənasında başa düşülməməlidir. Burada qüsur, çatışmazlıq göstərilir, amma bir qədər başqa tərzdə, haqqında danışılana humanist mövqedən, xeyirxah bir məqsədlə müsaibə daha çox işlətməyə, oxumağa, çalışmağa sövq etmək, həvəsləndirmək üçün münasib sözlər, ifadələr işlədilir. Milli Qəhrəman, polkovnik-leytenant Şirin Mirzəyevlə bağlı televiziya verilişində döyüş dostları onun barəsində xatirələrini danışdılar. Onların hamısı qəhrəmanın bir məziyyətini – davranış və danışığını xüsusilə vurğulayırdı. O, səmimi, qayğıkeş, insanpərvər idi. Silahla davrana bilməyən əsgərləri danlamazdı, öyrədərdi, hərəni bir dillə yola verərdi. Ona görə də Şirin Mirzəyev hamının əzizi idi.

Şirin, nəzakətli danışmaq Allahın, peyğəmbərin buyruğudur. Həzrət Əli Əleyhissalam buyurur: “Qəzəblənməyin, simic olmayın, bərkdən salam verin, şirin danışın”. İnsan heç bir zaman başqasının uğursuzluğuna biganə qalmamalıdır.

Nəyəsə nail ola bilməmək, ədalətsizliklə qarşılaşmaq, xəstəliyə düçar olmaq və s. nəticəsində insanlar çox

zaman sarsılır, bədbinləşir, çıxış yolunu tapa bilmirlər. Belə vəziyyətdə, kiçik bir diqqət – ürəkdən təəssüflənmək, bir-iki təskinedici söz, ifadə (məs.: “Onun fikrini çəkməyin, düzələr”, “Hər şey yaxşı olacaq”, “Siz tezliklə sağlacaqsınız”, “Ümidinizi üzməyin”, “Sizin haqlı olduğunuzu həyat özü göstərəcək” və s.) müsahibin keçirdiyi gərginliyin azalmasına, daxilən sakitləşməsinə səbəb olur. Bəzən adamlar bir-biri ilə görüşdükdə “Nə yaman qocalmısan?”, “Gözümə birtəhər dəyirsən”, “Niyə belə arıqlamısan?”, “Xəstələnib eləməmişən ki?” kimi ifadələr işlədir və ya müsahibin xəstəliyi, onun fəsadları barədə əhvalatlar danışılır ki, bunlar eşidənin durumuna mənfi təsir edir, onun ovqatını korlayır. Bunun əvəzinə qohuma, dostla, tanışa rast gələrkən “Çox yaxşısınız”, “Siz heç dəyişməmişsiniz”, “Siz həmişə olduğunuz kimi bu gün də şən və gümrəhsiniz”, “Sizin xəstəliyiniz çox asan müalicə olunur”, “Sizin xəstəliyiniz yüngüldür” və s. kimi ümidverici və təskinedici ifadələri işlətmək daha yaxşı olar.

Bu baxımdan da respublikamızın Prezidenti mərhum H.Əliyevin nitqləri nümunəvidir. Xalqın, millətin sevinci, dərdləri, problemləri ilə yaşayan, daima onları düşünən dövlət başçısı ümidverici və təskinedici ifadələri ilə adamları yaşamağa, işləməyə, mübarizə aparmağa ruhlandırır. Məsələn, qaçqınlarla görüş zamanı onun işlətdiyi “Allah onlara rəhmət eləsin”, “Onların valideynlərinə, bacı-qardaşlarına, övladlarına Allah səbr versin”, “Allah sizə səbr versin”, “Allah sizi hifz etsin”, “Bir daha

deyirəm, əminəm ki, o şəhidlərin qanı yerdə qalmayacaq”, “Sizin dərдинiz mənim dərdimdir”, “Mən həmişə sizinləyəm”, “Sizin mənəvi dayağınızam”, “Əmin ola bilərsiniz ki, bu ağır, dərđli günlər gəlib keçəcək” və s. kimi ürəkdən gələn ifadələr cəlayi-vətən olmuş insanların dərđlərini yumşaldır, onları səfərbər edir, gələcəyə ümidini artırırđı.

Adamlar, ümumiyyətlə, hər hansı formada onlara əmr edilməsini o qədər də xoşlamırlar. “Bu işi edin” və ya “Bu işi etməyin” əvəzinə “Bu barədə də fikirləşin”, “Bu iş, sizcə, bir nəticə verə bilərmi?” kimi ifadələr işlətmək daha yaxşı olar. Nitq praktikasında müsahibə “Düzgün danışmırsan” kimi irad tutmaq məsləhət görülmür. Bunun əvəzinə “Yaxşı olar ki, bu haqda bir qədər düşüneydin”, “Fikrini başqa şəkildə necə ifadə edə bilərsiniz?” və s. ifadələrlə qarşı tərəfə istiqamət vermək olar.

Bütün hallarda hər hansı suala cavab verilməsi, tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün adamlara imkan yaratmaq lazımdır. Bu cür yanaşma qüsurların islahı işini xeyli asanlaşdırır, insanda öz gücünə inam yaradır, o özünün başqaları, ümumiyyətlə, cəmiyyət üçün əhəmiyyətini dərk edir. Nətiq mühakimə etmək, olanlara qiymət vermək bacarığına yiyələnməlidir. İnsan təfəkkürünə, məntiqinə, reallığa əsaslanan mühakimənin digər sahələrdə olduğu kimi, dil ünsiyyətində, adamların qarşılıqlı münasibətində, bir-birini anlaması və hər hansı bir fəaliyyətə cəlb olunmasında rolu olduqca böyükdür.

Mühakimə yürütmək baxımından insanları, ümumi şəkildə də olsa, bir neçə qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa daxil olanlar hər hansı məsələ barəsində öz qəti fikrini bildirir, heç bir həll variantı ilə razılaşmırlar. “Bunun çarəsi yoxdur”, “Belə işə girişmək ağılsızlıqdır”, “Millətdən bundan artıq nə gözləmək olar”, “Torpaqlarımızı geri qaytarmaq qeyri-mümkündür”, “Tələbəni kitab oxumağa alışdırmaq müşkül məsələdir” və s. Bu cür şablon, avtoritar xarakterli mühakimə dinləyicini razı salmır, çox zaman konfliktə gətirib çıxarır.

Mühakimənin irrasional xarakterli digər formasında danışan hər hansı bir məsələdə özünü haqlı sayır, təqsiri başqasında görür: “Siz günahkarsınız?”, “Sizə görə biz geri qaldıq”, “Mən bu barədə sizi xəbərdar etmişdim”, “Sizi cəzalan-dırmaq lazımdır” və s. Belə yanaşmanın problemin həlli üçün heç bir əhəmiyyəti olmur. Bu nitq modelində məqsəd başqasını günahlandırmaq və öz qüsurlarını pərdələməkdir.

Başqa bir qrup insan danışarkən uğursuzluğa daha çox meyil edir və bəhs olunan məsələ barədə belə ümumiləşmə aparır: “Mən bilirdim ki, heç nə alınmayacaq”, “Mənimki həmişə gətirmir”, “Bunun başqa çarəsi yoxdur”, “Bunun axırı görünür”, “Mən bunun belə olacağını əvvəlcədən bilirdim” və s. Uğursuzluğu təlqin edən bu cür mühakimə, nitq modeli dinləyicidə ümitsizlik yaradır, onu fəaliyyətsizliyə sövq edir, əhval-ruhiyyəyə mənfi təsir göstərir.

Əgər bu nitq modelini müəllim işlədirsə (“Sən bunları bilməzsən”, “Sənin başın işləmir”, “Səndən heç nə olmayacaq” və s.) nəticə daha ağır olur. Öyrənən ümitsizliyə qapılır, öz imkanına, gücünə inamını itirir, oxumaqdan, öyrənməkdən birdəfəlik əl çəkir. Belə irrasional mühakimə kəskin, avtoritar tonla müşayiət edildikdə dinləyicidə (dinləyicilərdə) emosional gərginliyi daha da artırır. Başqaları ilə ünsiyyətə girən hər hansı şəxs mühakimənin rəasional formalarından, uyarlı nitq modellərindən istifadə etməyə çalışmalıdır. “Mən istəyirəm”, “Mən hesab edirəm”, “Mənə lazımdır”, “Bu mənim qəti fikrimdir”, “Ayrı cürə ola bilməz” və s. kimi irrasional nitq modelləri əvəzinə, dinləyicini razı salan, onları alternativ axtarmağa, öz fikir və rəyini bildirməyə sövq edən “Mən istərdim”, “Mən şad olardım”, “Sizin rəyinizi bilmək istərdik”, “Özümüz fikirləşməli, bir yol tapmalıyıq”, “Sizin fikrinizə şərikəm”, “Bu məsələdə özüm günahkaram, ona görə də səhvimi özüm düzəltməliyəm”, “Belə də olur”, “İnanıram ki, yaxşı düşünsək, hər şeyi yoluna qoya bilərik” və sair kimi modelləri işlətmək daha münasibdir, məqsədəuyğundur. Natiq, mühazirəçi mühakimələrinin auditoriyada konfliktə, emosional partlayışa gətirib çıxarmamağı üçün məsələnin konstruktiv yolunu axtarib problemin həlli ilə bağlı auditoriyaya müraciət etməli, iştirakçıların fikrini öyrənməlidir. Ola bilsin ki, dinləyicilər mühazirəçinin mühakimələri ilə razılaşmasın. Lakin hər halda auditoriyadakı əvvəlki gərginlik azalır, dinləyici aqressivliyi aradan qalxır.

Nitqin etik qaydalarına əməl etmək. Danışığ zamanı başqasının heysiyyətinə toxunan, şəxsiyyətini təhqir edən, ədəb qaydalarına uyğun olmayan söz və ifadələrə (məsələn, zırrama, qurumsaq, qanmaz, anlamaz, gopa basma, içəri soxulmaq, meymun, keçəl, xosunlaşmaq, kəllən haqqı, böyük fısıqı, burnunu soxmaq, əkilmək, məzələnmək, anqırmaq, bağırmaq, soxuşdurmaq, burcutmaq, aradan sürüşmək, dürtmək (yemək mənasında), sərsəm, boşboğaz, toqqanın altını bərkitmək, özü doğub göbəyini özü bağlamaq, ipli-mıxlı yoxa çıxmaq, eşşəyin quyruğuna bağlamaq və s.) yol verilməməlidir. Bu cür sözlər və ifadələr hansı münasibətlə deyilməsindən asılı olmayaraq həmişə böyük narazılıqla qarşılır və çox zaman adamların inciməsinə, bəzən isə hətta savaşmasına da səbəb olur.

Xalqın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, ənənələrinə uyğun müəyyən nitq etiketi normaları, qaydaları vardır ki, hər bir mədəni və savadlı adamın onlara əməl etməsi nitq mədəniyyəti baxımından zəruri sayılır. Danışığın milli mentalitetimizə uyğunluğu ünsiyyətin müxtəlif məqamları, situasiyalarında söz, ifadə, nitq etiketlərindən düzgün istifadə edilməsində özünü göstərir. Ən münasib, xoşagələn etiketlərin (nəzakətli, ürəkaçan söz və ifadələrin) yerində işlədilməsi ünsiyyətə girənlər, dinləyicilər tərəfindən razılıqla qarşılır. İnsanın arzusu, istəyi, hətta bəzən də taleyi çox zaman onun müvafiq nitq etiketlərini işlədə bilməsindən asılı olur. Bu tələblərin göz-

lənilməməsi insanların narazılığına, münasibətin, qarşılıqlı anlaşmanın pozulmasına gətirib çıxarır.

Cəmiyyətdə, kollektivdə, ailədə və s. yerlərdə hər bir fərdin şəxsiyyətinə, mənliyinə hörmət edilməlidir. Amma çox vaxt belə olmur. Müəyyən bir münəqişə fonunda tərəflərdən biri başqasına qarşı qaba və nalayiq söz, ifadə (məs.: qotur, yaramaz, alçaq, ləçər, əclaf, tülkü, bayquş, qoyun, eşşək, donuz, heyvərə və s.) işlədir ki, bununla da onu təhqir edir, şəxsiyyət və mənəviyyatını alçaldır. Başqasına qarşı hər hansı bir münasibətlə qaba və təhqiredici söz işlətməsi həmin adamın özünün lazımı əxlaqi keyfiyyətə sahib olmadığını göstərir.

Tanıqlarımdan biri haqsız təhqirə məruz qalmışdı. Soruşduqda ki, niyə cavab vermədin, o dedi ki, bu mənim üçün çətindir, tərbiyəm buna yol vermir. İnsanlar arasında müxtəlif səbəbdən konflikt, narazılıq, mübahisə və s. ola bilər. Bütün hallarda etik normalar gözlənilməli, təhqiramiz sözlərə, ifadələrə yol verilməməlidir. Bunları işlədənlər tənbeh olunmalıdır. Nitqə verilən bu tələb məktəb praktikasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nitqin etik normalarını şagird və tələbələr daha çox müəllimin danışıqları ilə mənimsəyir, əxz edirlər. Bu cəhət nəzərə alınmalı, hər hansı bir səbəbdən əsəbilik keçirən müəllim şagird, tələbə və digərləri ilə ünsiyyətdə özünü dərhal ələ almağı, danışıqlarında heysiyyətə toxunan, şəxsiyyəti təhqir edən söz və ifadə (məsələn, qanacaqsız, tərbiyəsiz, alçaq, yekəbaş, başdan xarab, qanmaz, heyvərə, kütbeyn, tupoy və s.) işlətməkdən çəkinməlidir.

Müəllimin rəftarı, mədəniyyəti, ən başlıcası isə davranış tərzı hər zaman önəmli rola malik olmuşdur. Son psixoloji ədəbiyyatda təlimin humanistləşdirilməsi şəraitində müəllimin xarakteri aşağıdakı cəhətdən səciyyələndirilir: hər şagirdə hörmətlə yanaşmaq, onun taleyi ilə yaxından maraqlanmaq, şagirdin qabiliyyət və istedadına optimistcəsinə hörmət etmək, şagirdlə partnyor kimi əməkdaş olmaq, stimullaşdırma yolu ilə şagirdlərdə daxili motivlər yarada bilmək, şagird nöqsanlarına dözümlülük göstərməyi bacarmaq, ünsiyyət mədəniyyətinə sahib olmaq. Rusiya məktəblərində bu məqsədlə “Ünsiyyət mədəniyyəti” adlı fənn tədris olunur. Həmin fənnə təkcə nitq mədəniyyəti deyil, dildən xaric aspektlər də daxil edilmişdir.

Göründüyü kimi, ünsiyyət, danışiq mədəniyyəti ziyalı – müəllim portretinin əsas cizgilərindən biridir. Nitqin etik normalarının daşıyıcısı və qoruyucusu kimi müəllim bu sahədə valideynlərlə müntəzəm söhbət aparmalıdır.

Bəzən valideynlər, ata-ana, ailənin digər yaşlı üzvləri evdə bir-birinə qarşı normal olmayan münasibət zəminində kobud, təhqiramiz sözlər işlədirlər. Belə sözlər dərhal uşaqların danışığına keçir, başqaları ilə kiçik ixtilaf zamanı həmin sözləri işlədirlər. Valideynin uşağa hər hansı bir münaqişə zəminində bu cür sözlər işlətməsi daha dözülməzdir. Uşağa məhəbbət, uşaq şəxsiyyətinə hörmət hal-hazırda qabaqcıl ölkələrin tərbiyə sistemində çox əhəmiyyətli məsələ hesab olunur. Amerika pedaqogu

məşhur Benciamin Spok özünün “Analarla söhbət” kitabında uşaqlara, onların şəxsiyyətinə hörmət və ehtiramdan bəhs edərək göstərir ki, uşaqlar hər hansı bir səbəbdən intizamsızlıq edirsə, qayda-qanunu pozursa, biz, adətən, özümüzü həmin şagirdi vaxtında nəzarətdə saxlamamaqda və ya ona qarşı lazımi cəza tədbiri görməməkdə məzəmmət edirik. Əslində isə heç də belə olmamalıdır. Bunun səbəbini uşağa, onun şəxsiyyətinə müəllimin, valideynlərin və digərlərin hörmətinin, məhəbbətinin, sevgisinin, nəvazişinin azlığında, etinasızlıq və biganəliyində axtarmaq lazımdır.

Nəzakətli ünsiyyət, xoş rəftar və qarşılıqlı anlaşma harda varsa, xeyir-bərəkət də ordadır, orada işlər gedir, əmək məhsuldarlığı artır, adamlar sağlam və uzun ömürlü olurlar. Bəziləri hesab edir ki, işçini ram etmək üçün onunla kobud danışmaq, sərt rəftar daha yaxşıdır. Burada qədim yunan filosofu Sokratın bir kəlamı yerinə düşərdi: “İnsan dünyanı dərk etməzdən əvvəl özünü dərk etməlidir”. Doğrudan da, insan üçün çətin şeylərdən biri özünü dərk etmə, “mən”in dərkidir. Özünü dərk edənlər həm də yüksək nitq mədəniyyətinə, nəzakətli danışiq qabiliyyətinə, təmkin və səbrə sahib olurlar.

“Cəbrayıl şəhər orta məktəbinə uzun illər rəhbərlik etmiş İslam Məmmədovu şagirdləri və iş yoldaşları xoş duyğular və hörmət hissi ilə xatırlayırlar. Danışirlər ki, İslam müəllim məktəbə rəhbərlik etdiyi neçə onilliklərdə bir dəfə də olsun tabeliyində olanlara səsini qaldırmamışdı, ən kritik hallarda, ən çətin məqamlarda səbrini bas-

mağa, əsəblərini cilovlamağa, öz yoldaşlarını qoruyub, hifz etməyə nail olardı, kollektivin nöqsana yol vermiş üzvü ilə elə səbrlə, təmkinlə, milli, əxlaqi, etik normalara uyğun kübar ağsaqqallığı ilə söhbət edir, iş aparardı ki, həmin adam bir də elə səhvə yol verməzdi. Onun lap kəskin şəkildə olan danlağı da ata, böyük qardaş öyüdü kimi səslənərdi. Bu idarəçilik mədəniyyəti, nəzakətli davranışı və danışığı onu kollektivin nəzərində ucaldar, nüfuz sahibi edərdi” (“Xudafərin” qəzeti, 18 oktyabr, 2001-ci il).

Həyatın bütün sahələrində, xüsusən dövlət idarəçiliyində insanlara göstərilən xidmətlərdə etik qaydalara əməl olunması vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 iyul 2012-ci ildə imzaladığı fərmanda vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara, nəzakətli davranışa əməl olunması, vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsi zəruriliyi xüsusi qeyd olunmuşdur. Fərmanda bu məqsədlə fəaliyyət göstərəcək dövlət orqanlarının əməkdaşları üçün etik davranış üzrə kursların təşkili, vətəndaş axınının idarə olunması, vətəndaşları qarşılama, dinləmə, izahetmə bacarığını inkişaf etdirən müxtəlif treninqlərin keçirilməsinin təmin olunması tələb edilir. Dövlət orqanları əmək-

daşlarının qarşısına qoyulan bu tələb cəmiyyətimiz üçün olduqca önəmlidir, onun yerinə yetirilməsi çox vacibdir. Böyük Nizami çox yerində demişdir:

*Çalış ədəbli ol hər sözündə sən
Ədəblə danışsın səni dinləyən.
Əqilli bir işdir yumşaq danışmaq,
Axmağın işidir kobudluq ancaq.*

Təvazökarlıq mədəni nitqin başlıca şərtlərindəndir. Adamlar öz şəxsiyyəti, fəaliyyəti barədə bu və ya digər məqsədlə başqalarına məlumat verməli, danışmalı olurlar. Nitq fəaliyyətinin bu formasında bəzən təvazökarlıqdan kənar işlənən söz və ifadələrə yol verilir. Radio verilişində bir aktyor öz səhnə fəaliyyəti haqqında belə ifadələr işlədirdi: “Məndə drammatizm güclüdür. Mənim səsim əladır. Mən həmişə baş rollarda çıxış etmişəm. Bütün görüşlərdə tamaşaçılar məni alqışlayıb. Mən professional səhnə ustasıyam”. Nitq üzərində apardığımız müşahidələr zamanı təvazökarlıqdan kənar işlədilən xeyli fakt qeyd etmişik. Məsələn, “Həmin mahnını mən daha yaxşı çalıram”; “Dissertant mənim əsərlərimə istinad etmişdir”; “Bu barədə ilk dəfə mən bəhs açmışam”; “Dilçiliyin bu sahəsi ilə bağlı mənim xeyli kəşflərim var”; “Mən bu sahənin professoruyam” və s.

Belələri başqalarının fikirlərini daima inkar edir, tənqidi mülahizələrlə razılaşmırlar, onlar üçün yalnız bir həqiqət – özlərinin fikirləri mövcuddur. Kim onlarla razılaşmırsa, belələrini yabançı, düşmən kimi qəbul edirlər.

İndi el qarşısında özünü tərifləmək, demək olar ki, bir dəbə çevrilmişdir. Axı insan özünü ölkə qarşısında nə qədər tərifləyər? Bu nə müğənniyə, nə müəllimə, nə həkimə, nə də digər ixtisas, peşə sahiblərinə yaraşır.

Böyük mesenat H.Z.Tağıyev olduqca sadə və təvazökar insan imiş. Onu yaxından tanıyan ingilis yazıçısı O.Nil öz əsərlərinin birində yazırdı ki, Azərbaycan tarixində tanınmış simalardan olan H.Z.Tağıyev təbiətən az danışan olub. Özü haqqında isə ümumiyyətlə az danışarmış. Bu onun təbiətindən, təvazökarlığından irəli gəlirdi.

Dahilər, həqiqi mənada elm adamları, savadlı və mədəni şəxsiyyətlər özləri barədə, fəaliyyətləri haqda həmişə mümkün dərəcədə az danışmağa çalışmış, başqalarının onları tərifləməsinə razı olmamışlar. Ali məktəbdə dərs deyən, mühazirə oxuyan müəllimlərdən iki nəfəri – professor Ə.Dəmirçizadəni və akademik F.Qasımzadəni yetirmələri həmişə hörmətlə xatırlayırlar. Onlar bir çox dərslərin, monoqrafiyaların müəllifi, sözün əsl mənasında alim, pedaqoq, lap adi insanlar idilər. Onların dilindən mən, mənim əsərlərim, mənim təsirim, mənim fəaliyyətim, yetirməm, mənim tədqiqat üslubum və s. kimi ifadələri bir dəfə də olsun eşidilməmişdi. Bu insanlar danışığında, rəftarında təvazökar, sözü-söhbəti bütöv, hər şeyi müdrikliklə ölçüb-biçən adamlar idilər. Biz onları öyrəndikcə, əsərlərini oxuduqca həmin insanların böyük alim, dilimizin, ədəbiyyatımızın görkəmli tədqiqatçıları olduqlarını dərk etdik, başa düşdük. Böyük təvazökarlıq onları bizim gözümüzdə daha da ucaltdı. Ta qə-

dimdən yazıb-yaradan ədiblər, filosoflar sadəlik və təvazökarlıqla ağıllı, çox dəyərli, hikmətli sözlər söyləmişlər. Ə.Xaqani sadəlik və təvazökarlığı insana xas olan nəcib sifət kimi tərənnüm etmiş, lovğalığı və xudpəsəndliyi pisləmişdir:

“Mənəm, mənəm” deyib öymə özünü,

Həmişə müxtəsər söylə sözünü.

Cahildir özünü tərif edənlər,

“Çox bilirəm” demə, bilsən də əgər.

Mükəmməl savada, yüksək intellektə sahib olan adamların nitqi, danışığı, adi söhbətləri təvazökarlıq baxımından xoşagəlimli olur. Onlar bir qayda olaraq görükləri işi ümuminin adından təqdim edirlər. “Bizim bu sahədəki nəticələrimiz olduqca faydalıdır”; “Bu məsələyə bir qədər aydınlıq gətirməyə çalışmışıq” və s. Çoxları öz fəaliyyəti barədə danışarkən təvazökarlıq xətrinə belə ifadələr işlədir: “Özünü tərif olmasın”, “Özündən demək olmasın”, “Təvazökarlıqdan kənar olmasın”, “Bu mənim şəxsi fikrimdir” və s.

Belə adamlar lovğalığın nə olduğunu bilməz, hər hansı işinə görə təriflənməsini də xoşlamazlar. İmperator Sezar Avqust (e.ə. I əsr) onu tərifləyənlərin, yaltaqların qənimi idi. O, “cənab” sözünü işlətməyi və onu tərifləməyi qadağan etmişdi.

Bir dəfə ailəsi ilə teatra gedərkən səhnədən aktyorun “Ey mərhəmətli hökmdar, Allah səni Roma xalqı

üçün çox görməsin" deməsinə, tamaşaçıların onu alqışlamasına görə hiddətlənir və bir daha teatra gəlmir.

Məşhur Amerika pedaqoqu və natiqi Deyl Karnegi nitqin səmimiliyi məsələsindən bəhs edərkən olduqca həyatı, hətta ibrətamiz nümunələr gətirir.

Məsələn, "Ceneral Elektrik" kompaniyasına adamlar mövsümi şəkildə işə qəbul olunar, müddət başa çatanda baş mühasib onları bir-bir qəbul edər, xüsusi takt və hörmətlə sözə başlayardı. "Mister Smit, siz yaxşı işçi olmuşsunuz. Sizi biz Nyu-Yorka göndərdiyimiz zaman çox ağır bir tapşırıq vermişdik. Siz bu işi yüksək səviyyədə yerinə yetirdiniz. Mən istərdim biləsiniz ki, bizim firma sizinlə fəxr edir. Sizin xarakteriniz elədir ki, hər hansı yerdə işləsəniz, hamının hörmətini qazana bilərsiniz. Bizim firma Sizə inanır. Amma çox təəssüf edirik ki, sizdən ayrılmalı olacağıq və istərdik ki, Siz bunu biləsiniz".

Belə bir insani münasibət işdən azad edilənin məyusluğunu aradan qaldırır, onu işləməyə, fəaliyyət göstərməyə, yaşamağa ruhlandırırdı.

Dünyanın böyük adamları bir də ona görə böyükdürlər ki, onlar öz uğurları ilə öyünməzlər, başqalarının məniyyətinə, qüruruna toxunmurlar.

Uzun əsrlik düşmənçilikdən sonra 1922-ci ildə türklər yunanları türk ərazisindən çıxarmaq qərarına gəlirlər. Mustafa Kamal öz əsgərlərini Aralıq dənizi uğrunda vuruşmağa çağırır. Bu böyük vuruşda türklər qələbə qazınır. Yunan generallarından Trikupie və Dianis təslim aktına qol çəkmək üçün Mustafa Kamalın qərargahına yol-

lanırlar. Yol boyu türk əsgərləri onlara cürbəcür söyüşlər yağdırırlar. Lakin Mustafa Kamalın onlarla söhbətində qələbə təntənəsi o qədər də hiss olunmurdu. Mustafa Kamal onlara yer göstərir və deyir ki, siz, yəqin ki, yorulmuşsunuz. Bundan sonra Mustafa Kamal hərbi əməliyyatın gedişini müzakirə edib, nəhayətdə məğlub yunan generallarının dərdlərini yumşaltmaq məqsədilə deyir: “Müharibə bir oyundur, hərdən ən yaxşı adamlar belə məğlubiyyətə düşər olurlar” (59).

İnsan öz üstünlükləri ilə öyünməməli, qürrələnməməlidir. İngiltərənin maliyyə naziri Lorq Cesterfild oğluna deyirdi: “Əgər bacarırsansa hamıdan ağıllı ol, amma bu haqda heç kimə danışma”.

Ağıllı adamlar “mən” şəxs əvəzliyini az hallarda işlətməmişlər. Onlar öz uğurlarından, necə deyərlər, xəsisliklə danışmış, həm də bunları ümuminin adı ilə verməyə çalışmışlar. Mərifətli insanlar tarixən təvazökar adamları özlərinə dost seçmişlər.

DİSKUSSIYA MƏDƏNİYYƏTİ

Diskussiya (latınca *discussio* – baxılma, araşdırılma) hansısa çəkişməyə səbəb olan məsələnin müzakirəsidir.

Adamlar gündəlik nitq praktikasında başqaları ilə dialoqa, fikir mübadiləsinə, diskussiyaya girirlər. Fikir mübadiləsi müxtəlif məqsədlərə (məüyyən bir informasiya, hadisə barədə məlumatlanmaq, müsahibini nəyəsə

inandırmaq, sövq etmək, nədənsə çəkəndirmək, deyilənlərə münasibət bildirmək və s.) xidmət edir.

“Dialog” termini yunanca *“dialogos”* sözündən götürülmüş, iki və daha çox şəxsın qarşılıqlı söhbəti, fikir mübadiləsi mənasını ehtiva edir. Geniş mənada dialog müxtəlif əqidələrə, mədəniyyətlərə, siyasi görüşlərə, düşüncələrə mənsub insanların bir araya gələrək, mədəni ölçülər səviyyəsində bir-biri ilə danışması, müəyyən məsələlərin müzakirə edilməsi yoludur.

Dialog, əsasən, iki şəraitdə aparılır:

a) ailədə, küçədə, bazarda, iş yerində, nəqliyyatda, məişət məclislərində, çayxanalarda və s.;

b) ictimai yerlərdə, elmi konfranslarda, simpoziumlarda, iclaslarda, tədris auditoriyalarında, radio və televiziya verilişlərində və s. Hər bir şəraitdə adamların normal fikir mübadiləsi, bir-birini anlaması üçün müəyyən qaydalara, şərtlərə, etik normalara əməl olunmalıdır. Bunlardan ən başlıcası ünsiyyətin səmimiliyidir. Bu o deməkdir ki, birinci şəxs danışarkən digəri (və ya digərləri) onu axıra qədər dinləməli, müsahibinə fikrini açıqlamağa imkan verməli, sonra söhbətə qoşulmalıdır. Müsahibi mətləbdən uzaqlaşdığı, lüzumsuz məsələlərdən danışdığı, təfərrüata yol verdiyi zaman dinləyən tərəf “İcazə verin”, “Üzr istəyirəm”, “Sizin bu fikrinizə kiçik bir düzəliş vermək istəyirəm”, “İcazə verin fikrinizə bir qədər aydınlıq gətirim” və s. kimi replikalarla onun danışığına müdaxilə edə bilər.

Diskussiyada iştirak edənlər öz mövqeyini dəyişmək istəmədikdə belə deyilməlidir: “Mən sənin fikirlərini qiymətləndirirəm. Lakin öz fikirlərimə daha çox əminəm”. Danışan həmkarının fikirləri ilə razı olmaya bilər, lakin bununla belə ortaq məxrəcə gəlmək üçün yolların axtarılmasından imtina etməməlidir. Fikirlər qarşılıqlı anlaşma şəraitində, etik normalar çərçivəsində müzakirə edilməli, problemin həlli yolu tapılmalıdır.

Diskussiya zamanı dialoqun tələb olunan qaydada səmərəli keçməsi üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. Müzakirəyə çıxarılan məsələnin mahiyyəti düzgün anlaşılmalıdır.

2. Müzakirədə müdafiə olunacaq mövqe və ideyalar dəqiq müəyyən edilməlidir. Müzakirə olunan məsələdən yayınmaya yol verilməməlidir.

3. Diskussiyaya hazırlaşarkən bütün mümkün məlumat mənbələri (ilkin mənbələr, statistik məlumatlar, ədəbiyyat və s.) nəzərdən keçirilməlidir.

4. Fikir ayrılığının yaranacağı gözlənilərsə, tərəflər öz mövqeyinin müdafiəsi üçün dəlillər, sübutlar hazırlamalıdır. Sübutlar məntiqi təfəkkürə əsaslanmalı, inandırıcı olub qarşı tərəfi qane etməlidir. Dəqiq və aydın faktlar ən yaxşı təkzib üsuludur. Əsaslandırma dəqiq faktlar üzərində qurulmalıdır.

5. Rəqib opponentini diqqətlə dinləməli, onun fikrinin doğru məqamları ilə razılaşmalıdır.

6. Mövqeyinin səhv olduğu sübut edilmiş tərəf opponentin haqlı olduğunu etiraf etməyi bacarmalıdır.

7. Adamlar deyil, yalnız onların ideyaları tənqid olunmalıdır.

8. Tənqid zamanı emosiyaya qapılmamalı, qəzəblənməməli, təhqir və istehzaya yol verilməməlidir.

9. Diskussiyanın məqsədi qalibi müəyyən etmək deyil, ümumi razılığa nail olmaqdır.

10. Çıxışların sonunda yekun nəticələr qeyd edilməlidir.

İstər adi danışiq, istərsə də diskussiya prosesində normal nitq tonuna da riayət olunmalıdır. Normal nitq tonu mədəni danışığın başlıca şərtlərindəndir.

Yerindən və məqamından asılı olaraq nitqin yüksək, adi və alçaq tonundan istifadə olunur. Əgər söhbət auditoriya qarşısında gedirsə, nətiq bir qədər yüksək tonla danışmalıdır ki, fikrini eşidənlərə yaxşı çatdıra bilsin. Belə nitq tonu təbiidir, dinləyiciləri tam şəkildə razı salır. Digər situasiyada – dəhlizdə, yeməxanada, ictimai nəqliyyatda, mağazada, məclisdə və s. yerlərdə yüksək tonla danışmaq, mübahisə etmək, ucadan gülmək ədəbsizlik və nəzakətsizlik kimi qəbul olunur. Belə danışiq tərzii digərlərini əsəbiləşdirir, onların dincliyini, istirahətini pozur.

Nətiqin danışiq tonu digərləri üçün nümunə olmalıdır. Eşidənlər onun nitq tonunu imitasiya etməli, öz danışiqqlarını həmin səviyyəyə uyğunlaşdırmalıdırlar. Çox təəssüf ki, bəzən nitqin bu keyfiyyətinə istənilən səviyyədə riayət olunmur. Şahidi olduğum bir əhvalat heç vaxt yaddan çıxmır. Məktəbin dəhlizində bir müəllim valideynlə şikayət tərzində ucadan söhbət edirdi. Onun qışqıra-qışqıra danışması yan-yörədəkilərin də diqqətini

cəlb etmişdi. Müəllim sözünü qurtardıqdan sonra valideyn narazı halda dedi: “Niyə belə yüksəkdən danışırırsınız? Axı siz müəllimsiniz? Biz belə danışsaq, bəlkə də, dözlərlər. Sizə isə o cür yüksəkdən danışmaq yaraşmaz”.

Danışiq zəminində baş verən narazılıq əksər hallarda nitq tonunun pozulması, həddindən yüksək danışmaq, qışqırmaqla bağlı olur.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Mədəni nitq necə olmalıdır?
2. Nitqin etik qaydaları hansılardır?
3. Diskussiya nədir?
4. Çox istifadə edilən müraciət formaları hansılardır?
5. Şad xəbər hansı formada çatdırılmalıdır?
6. Bəd xəbər hansı formada çatdırılmalıdır?
7. Danışan şəxsin sözünə müdaxilə edərkən hansı etiket sözlərdən istifadə edilməlidir?
8. Rəy bildirərkən hansı ifadələri seçmək daha münasibdir?
9. Təvazökar insan necə olmalıdır?
10. Rəy bildirərkən hansı ifadələrin işlədilməsi qeyri-etikdir?

Çalışma. Yazılmış bir diplom işinə rəy hazırlayın.

Çalışma. Prezident İ.Əliyevin Bakıda keçirilən ilk Avropa Oyunlarının boks yarışında qaliblərin mükafatlandırma mərasimində medalları təqdim edərkən erməni əsilli idmançıya qarşı yadda qalan jesti nitqin etik məsələlərindən hansına aiddir? Bu çarxı izləyən siz olsaydınız necə hərəkət edərdiniz? Şifahi şəkildə fikirlərinizi söyləyin.

Çalışma. Məndə nitq etiketlərini tapın, onları qruplaşdırın və hər qrupu ayrıca adlandırın.

... Budaq ox atanda Beyrək: – Əlin var olsun! – dedi. Uruz atanda: – Əlin var olsun! – dedi. Yeynək də atanda: – Əlin var olsun! – dedi.

Şir Şəmsəddin atdı: – Əlin var olsun! – dedi. Elə ki, kürəkən atdı: – Əlin qurusun, barmaqların çürüsün. Hey, donuz oğlu donuz, bu bəylərə qurban ol! – dedi.

Yalançı oğlu Yalındığın acığı tutdu, dedi: – Ədə, əbləh oğlu əbləh, mənə belə sözlər deməyə sənə haqqın varmı? Gəl, əbləh oğlu, mənim yayımı çək, yoxsa indi boynunu vurduraram!

Dədəm Qorqud gəldi, boy boyladı, soy söylədi: Uca dağların yığılmasın! Böyük kölgəlik ağacın kəsilməsin! Ağ saqqallı atanın yeri cənnət olsun! Oğuldan, qardaşdan ayrılmasın! ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından)

Testlər

1. "Dili dolaşmış şəxsin fikri də dolaşıqdır". – Bu kəlam kimə aiddir?

- A) Aristotelə
- B) F.Köçərliyə
- C) Siserona
- D) S.M.Qənizadəyə
- E) M.F.Axundova

2. Nitq mədəniyyətinə aid edilmiş cəhətlərdən biri yanlışdır:

- A) Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsidir.
- B) Nitq mədəniyyəti nəzəri dilçilik sahəsi olub, hər hansı bir dilin normalarını müəyyənləşdirən təcrübi tədbirlər kompleksidir.
- C) Nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubiyyatın vəhdətindən ibarətdir.
- D) Nitq mədəniyyətinin əsas tələblərindən biri nitqin aydınlığı və düzgünlüyüdür.

E) Nitq mədəniyyəti anlayışına yazı mədəniyyəti də daxildir.

3. "Karotkoye rukovodstvo krasnoreçiy" hansı əsərin əsasında yazılmışdır?

A) "Natiqlik haqqında"

B) "Natiq"

C) "Ritorika"

D) "Brut, yaxud məşhur natiqlər haqqında"

4. Təmiz nitqə aid olanları seçin.

1 - tüfeyli sözlərdən uzaqlaşmaq

2 - milli sözlərdən az istifadə etmək

3 - jarqondan istifadə etməmək

4 - ümumişlək sözlərdən istifadə etməmək

5 - lüzumsuz alınmalardan uzaq olmaq

A) 1, 3, 5

B) 2, 4

C) 1, 4

D) 2, 4, 5

E) 3, 4

5. "At naxırı" birləşməsində nitqin hansı tələbi pozulub?

1 - Dəqiqlik

2 - Aydınlıq

3 - Orijinallıq

4 - Sadəlik

5 - Təmizlik

A) 1, 2

B) 2, 5

C) 4

D) 2, 4

E) 1

6. Nitqdə zərb-məsəllərdən, frazeoloji vahidlərdən istifadə edilməsi nə ilə bağlıdır?

- A) Nitqin elmiliyi ilə
- B) Nitqin ardıcılığı ilə
- C) Nitqin konkretliyi ilə
- D) Nitqin zənginliyi ilə

7. Hansı nitq təmiz nitq hesab olunur?

- A) Neologizmlərdən ibarət olan
- B) Terminlərlə zənginləşdirilən
- C) Dialekt və şivə elementləri olmayan
- D) Qısa, yığcam nitq

8. Danışanın nitqi sona kimi səbrlə, təmkinlə dinlənilməlidir. Başqasının nitqi aşağıdakı halda kəsilə bilər. Biri yanlışdır:

- A) Nitqi tamamlayan ifadəli hərəkət etdikdə
- B) Danışan bəhs etdiyi məsələdən uzaqlaşdıqda
- C) Məlum olan əşya və hadisə haqqında danışdıqda
- D) Bəhs olunan məsələ ilə bağlı səhvə və dolaşıqlığa yol verdikdə
- E) Hər hansı bir məsələ haqqında uzun-uzadı danışdıqda

9. Geniş işlənən müraciət forması nədir?

- A) Xanım, qaqaş, bacoğlu.
- B) Müəllim, xanım.
- C) Nənə, qəqəni.
- D) Lələ, dədə.

10. Kimin olsa əgər bir şirin dili

Tük ilə çəkər o dalınca fili.

Verilmiş nümunənin müəllifi kimdir?

- A) S.Şirazi
- B) N.Gəncəvi
- C) M.Füzuli
- D) İ.Nəsimi.

MƏDƏNİ NİTQİN ETİKETLƏRİ

Ünsiyyət prosesi zamanı etiketlərə əməl olunması mədəniyyətin göstəricisi hesab olunur. Adamlar onları əhatə edənlərlə ünsiyyətdə müxtəlif məqsədlərlə əksəriyyətin işlətdiyi bir sıra ifadələrdən istifadə edirlər ki, onların böyük bir qismini mədəni danışığın etiketləri təşkil edir. Etiket fransızca *etiquette* sözündən olub mənası mərasim, təsrifat deməkdir. Vaxtilə monarx saraylarında, diplomatik dairələrdə və s. davranış qaydaları etiket adlanırdı. Hal-hazırda hər hansı bir cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış və nəzakət formalarına da etiket deyilir.

Xalqımızın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, ənənələrinə uyğun işlənən bu ifadələr, hazır nitq modelləri bütün hallarda adamları razı salır, onlarda xoş ovqat yaradır, müsahibin fəaliyyətini istiqamətləndirir, qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir.

Dilimiz belə ifadələrlə zəngindir. Adamların gündəlik nitq fəaliyyətində onların dünyagörüşü, savad dərəcəsi, dilə şüurlu münasibətindən irəli gələn rəngarəng ifadələr tez-tez işlədilir. Nitq etiketlərinin aşağıdakı növləri vardır:

Müraciət etiketləri. Müsahib yaşca böyükdürsə, ortada tanışlıq yoxdursa, ona «siz» deyə müraciət olunur. Bu, çox qədim adətdir. Hələ Mahmud Qasğarı XI əsrdə «Divani lüğət-it-türk»də bildirirdi ki, türklər özlərindən yaşca böyüklərə siz, kiçiklərə isə sən deyə müraciət edir.

lər. Bu qayda hər bir müraciət formasında gözlənilir. Məsələn, bağışlayın, buyurun, əyləşin, lütfən sözünüüzə davam edin və s. Bundan başqa, dilimizdə Xanım! Cənab! Müəllim! Oğlum! Qızım! A bala! Qardaşoğlu! Bacıoğlu! Qardaş! Əmi! Dayı! Əzizim! Qadası! Dərdin alım! Başına dönüm! və sair kimi müraciət formaları da vardır.

Müraciət etikətləri iki cür olur:

rəsmi müraciət: *Cənab prezident! Hörmətli hakim!* və s.

qeyri-rəsmi müraciət: *Oğlum! Qadan alım!* və s.

Görüşmə etikətləri: Salam! Salam-əleyküm! Əleyküm-salam!

Ayrılma etikətləri: Xudahafiz! Əlvida! Salamət qalın! Sağ olun! Allah amanında!

Təbrik etikətləri: Təbrik edirəm! Gözünüz aydın! Mübarəkdir! Mübarək olsun! və s.

Kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədilə: İcazə verin kömək edirəm; Siz əziyyət çəkməyin, bunu mən edirəm; Qulluğunda olum; Sizə kömək etmək lazımdır?; Köməyə ehtiyacınız varmı?; Mən sizi eşidirəm; Cavab verməyə tələsməyin, bir qədər fikirləşin; Sizi narahat edən nədir?; Sizə nə kömək edə bilərəm?; Nə buyurursunuz? və s.

İş gördürmək, soruşmaq, üzrxahlıq etmək məqsədilə: İnciməyin, sizə zəhmət verəcəyəm; əgər mümkünsə; zəhmət olmasa; Buyruq olmasın; vaxtınız varsa; imkanınız olsa; Sizə əziyyət olacaq; Sizi yormayım; Rica edirəm danışın; Lütfən söyləyin; Üzr istəyirəm; Əvvəlcədən minnətdarlığımı bildirirəm və s.

Məmnun olmaq məqamında: Razıyam; Etiraz etmirəm; Sizinlə şərikəm; Xoşuma gəlir; Çox şadam; Minnətdaram; Məmnuniyyətlə; Xoşdur; baş üstə; göz üstə; Arxayın olun; Sizi unutmaram; Sizinlə işləmək mənim üçün böyük şərəfdir; Nə qədər bədənimdə canım var, sizin şəfqətinizi unutmayacağam; Allah köməyin olsun; Tanrı sənə yar olsun.

Etiraz etmək, razılıq verməmək: Bu məni təmin etmir; Etirazımı bildirirəm; Etiraz edirəm; Sizin fikrinizlə şərik deyiləm; Mən başqa cür düşünürəm; Bağışlayın, bu məsələdə sizinlə razı deyiləm; Bu mənim xoşuma gəlmir; Belə etməyin; Bu ürəyimcə deyil və s.

Təskinlik vermək, razı salmaq: Bir qədər ətraflı düşünün; Əsəbiləşməyin; Darıxmayın; İcəzə verin danışım; İmkan verin fikrimi izah edim; Özünüzü ələ alın; Səbr edin; Bir qədər səbrli olun; Nə etmək olar, qismət belə imiş və s.

İntizama dəvət, məzəmmət: Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Belə hərəkət sizə yaraşmaz; Siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz; Danışığınıza fikir verin; Allah xətrinə razı olun; Nəzakətli olun; Çalışın ki, başqaları sizdən razı qalsın; Bir qədər səmimi olun, səhvini etiraf etməkdən çəkinməyin və s.

Qarşılama məqamında: Xoş gördük; Nə gözəl təsadüf; Xoş gəlmişsiniz; Lap vaxtında gəlmişsiniz; Həmişə siz gələsiniz; Göz üstə gəldin; Sizin gəlişinizə şadam; Sizi arzulayırdıq; Səni çoxdan gözləyirdim; Gələn qədəmləriniz var olsun; Buyurun, buyurun, əyləşin; Qurbanı sənə və s.

Dəvət etmək məqsədilə: Xoş gəlmisiniz; Buyurun, qonağımız olun; Qal, qurbanın olum; Qapımız həmişə üzünüə açıqdır; Həmişə siz gələsiniz və s.

Vidalaşma məqamında: Sizi səbirsizliklə gözləyirik; Salamət qalın; Zəhmət çekdiniz; Sizə əziyyət verdik; Gecəniz xeyrə qalsın; Yuxunuz şirin olsun; Allah amanında; Eviniz abad olsun; Həmişə şadlığa gələk; Sizləri bir daha evimizdə görsək şad olarıq; İnşallah qismət olsa, biz yenə görüşərik;

İcrası hansı səbəbdənsə mümkün olmayan işin müqabilində: Sizə zəhmət verdim; Əziyyət çekdiniz; Nə etmək olar, siz bacardığınızı etdiniz və s.

Arzu-istək və təbrik məqamında: Yaxşı yol; Sağlqla qalın; Uğur olsun; Xoşbəxt olun; İşiniz avand olsun; Allah işinizə fərəc versin; Allah sənə yar olsun; Ürəyincə ömür sürəsən; Minbudaq olun; Var olasan; Gözünüz aydın olsun; Yolunuz uğurlu olsun; Bayramınız mübarək; Ad gününüz mübarək; Yeni dərs iliniz mübarək; Həmişə şənlikdə; Halal olsun; Xeyirli olsun; Allah balalarını saxlasın; Allah köməyin olsun; Allah səni ümid yeri eləsin; Allah imdadına çatsın; Ananın südü sənə halal olsun; Əlin-qolun var olsun; Üzün ağ, başın uca olsun; Bərəkətli olsun; Göz dəyməsin; Ömrün uzun olsun; Allah iltifatını artıq eləsin; İlahi, mərhəmətinə min şükür və s.

Hal-əhval tutma məqamında: Əhvalınız necədir?; Necə dolanırsınız?; Güzəranınız necədir?; Xanımınız necədir?; Həyat yoldaşınız necədir?; Özünüzü necə hiss edirsiniz? və s.

Öyrənmək məqsədilə suala cavab: Buyurun soruşun; Lütfən buyurun; Sizə məmnuniyyətlə cavab verməyə hazıram; Bu mənim üçün xoşdur; Bu mənim vəzifə borcumdur; Bu dəqiqə öyrənib sizə deyərəm; Bir dəqiqə gözləyin, öyrənim; Cavabım sizi qane etdimi? Daha nəyi bilmək istəyirsiniz?; Bağışlayın, bu barədə məlumatım azdır (yoxdur); Xeyr, tanımıram; Yaxşı tanımıram; Xeyr, bilmirəm və s.

Əzizləmə, yalvarış məqsədilə: Canım qurban, baş üstə, göz üstə yerin var, qurban olum, quzum, sonam, dilbərim, gözünü yeyim, ağrın alım, canım qurban, başına dönüm və s.

Danışmağa başlamaq məqamında: İcazənizlə fikrimi bildirim. Mənə söz verdiniz üçün minnətdaram. Məni dinlədiyiniz üçün təşəkkür edirəm və s.

Deyilənlərlə razılaşımaq, mübahisədən imtina etmək: Bu məsələyə hazır deyiləm. Sizin fikrinizə şərikəm. Məsələ mənə aydındır. Bu barədə söhbət açmağa ehtiyac duymuram.

Məsləhət vermək məqamında: Bunları nəzərə alsanız yaxşı olar. Bu sizin xeyrinizədir. Bu sizə başucalığı gətirər. Çalışın mü sahibinizi axıra qədər dinləyə bilərsiniz və s.

Məsləhəti qəbul etmək məqamında: Dediklərinizlə razıyam. Bunlar mənim xeyrimədir. Faydalı məsləhətiniz üçün çox sağ olun. Sizin bu xeyirxah məsləhətinizi heç vaxt unutmaram. Sizin təklifinizi qəbul edirəm. Çalışacağam ki, dediklərinizə əməl edim. Sizin üçün bu işi etməyə çox şad olardım və s.

Alqışlar: Allah sizə kömək olsun! Yolunuzu açıq eləsin, işinizi xeyrə calasın və s.

Qarğışlar: Allah öldürsün! Allah evini yıxsın! Gözün tökülsün! Səni yerə girəsən! Başına daş düşsün! və s.

Söyüşlər: Üzünə tüpürüm! Abırsız! Heyvan oğlu! və s.

Elə nitq etiketləri vardır ki, əsrlər, minilliklər boyu sabit qalır, elələri də vardır ki, müəyyən dövrdə, mərhələdə işlənilib sonra ünsiyyətdən çıxır. Məsələn, son illərə qədər fəal işlənən *Yoldaş! Vətəndaş!* müraciət formaları artıq qeyri-fəaldır. Halbuki son illərə qədər, demək olar ki, işlənməyən *cənab* sözü artıq geniş miqyasda yayılmışdır.

Nitq etiketlərindən yerli-yerində istifadə olunması ünsiyyətin normal gedişinə, anlaşılmaya kömək edir, səmimi münasibət yardır.

Sübhəsiz, mədəni nitqin etiketləri dediklərimizlə məhdudlaşmır. Dilimiz bu baxımdan olduqca zəngindir.

Yuxarıda deyilənlərə yekun olaraq qeyd etməliyik ki, insanın etik, əxlaqi baxışları qısa zaman daxilində yaranıb formalaşmır. Bu, uzun sürən bir proses olub, ömrün bütün dövrlərini əhatə edir.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Etiket nədir?
2. Gözəl danışmaq bizə lazımdır mı?
3. Etik davranış qaydaları və etik danışmaq insanların qarşılıqlı münasibətini tənzimləyirmi?
4. Mütəfəkkirlərimiz dil haqqında dedikləri bizi necə istiqamətləndirir?
5. Hamı natiq ola bilər mi?
6. Gözəl danışmağı ilk biz kimdən öyrənmişik?
7. Təvazökarlıq təkcə nitqin etik qaydasıdır mı?

Çalışma. Verilmiş mətni ifadəli oxuyun, qısa məzmunu öz fikirlərinizlə ifadə edin.

*Yenə bu şəhərdə biz üz-üzə gəldik,
Neyləyək, ayrıca şəhərimiz yox.
Bəlkə də, biz xoşbəxt ola bilərdik,
Bəlkə də, xoşbəxtik, xəbərimiz yox.*

*Aradan nə qədər il keçib görən, –
Tanıya bilmədim, məni bağışla.
Mən elə bilirdim, sənsiz ölərəm,
Mən sənsiz ölmədim, məni bağışla!*

*"Ölmədim" deyirəm, nə bilim axı,
Bəlkə də, mən sənsiz ölmüşəm elə.
Qəbirsiz-kəfənsiz ölmüşəm elə.
Bəlkə də, biz onda ayrılmasaydıq,
Nə mən indikiydim, nə sən indiki.*

*Ayrıldıq, şeytanı güldürdük onda,
Bu ilin, bu ayın, bu günündəki,
Elə bu küçənin bu tinindəki
Məni də, səni də öldürdük onda.*

*...Sağımız-solumuz adamla dolu,
Qol-qola kişilər, qadınlar keçir.
Özündən xəbərsiz ömründə min yol
Özünü öldürən adamlar keçir.*

*Keçir öz qanına batan adamlar,
Bir də ki qan hanı? Qan axı yoxdu...
Hamı günahkardı dünyada, amma
Dünyada heç kəsin günahı yoxdu.*

*Bizsiz yazılmışdı bu tale, bu baxt,
Sapanddan atılan bir cüt daşlıq biz.
Bəlkə bu dünyada on-on beş il yox,
Min il bundan qabaq ayrılmışıq biz.*

*Halal yolumuz da dəyişib, nəşə
Çaşmışıq, biz özgə yoldan getmişik.
Bəlkə min il qabaq səhv düşüb nəşə,
Minillik bir səhvə qurban getmişik.*

*Dəyişib yerini bəlkə qış, bahar,
Qarışıb dünyanın şəhəri, kəndi.
Bəlkə öz bətnində ögey analar
Ögey balaları gəzdirir indi.*

*Ömrüm başdan-başa yalandı bəlkə,
Taleyim başqaymış doğrudan elə.
O yoldan ötən qız anamdı bəlkə,
Bəlkə də, oğlumdu bu oğlan elə.*

*Bu yalan ömrümdə görən sən nəsən?
Bəlkə heç sevgilim deyilsən mənim?
Anamsan, bacımsan, nənəmsən, nəsən?
Bircə allah bilir, nəyimsən mənim.*

*Bizi kim addadar bu ayrılıqdan,
Çatmaz dadımıza nə yol, nə körpü.
Ölüsən, dirisən, hər nəsən, dayan!
Dayan, heç olmasa, əlindən öpüm...*

Deyirsən: "Ölüyəm, ölünü öpmə..."

*Əlimin içində soyuyar əlin.
Deyirsən: Sən allah, əlimi öpmə,
Əlimdən, deyəsən, qan iyi gəlir...*

Çalışma.

1. Verilmiş mətni oxuyun, ədəbi dilin hansı normaları pozulub müəyyən edin.

2. Verilmiş mətnə hansı müraciət formalarından istifadə edilmişdir?

Ziba xanım. Ay ləçər, axır işi o yerə yetiribsən ki, mənim qaravaşımı söyüb mənim üstümə göndəribсэн? Vəzir səni belə qudurdubdur? (*Görür ki, otaqda heç kim yoxdur. O yana-bu yana baxıb söyləyir*). Ax, hardadır bu dilaram çəngi? Evi yıxılsın Mirzə Həbib vəzirin ki, bizim axırımızı bu günə çıxartdı. (*İstir geri dönsün, kişi sədəsı eşidir, səksənir, əylənir*). Vay, yad kişinin səsi gəlir! Vay, indicə qapıdan girəcəkdir, qapıdan çıxıbilmənəm, necə edim? (*O yana-bu yana vurxunub girir pərdə dalısında gizlənir, sonra Teymur ağa ilə Şölə xanım içəri girir*).

Teymur ağa. Anan nə tez hamamdan qayıtdı, qoymadı ki, otaqda danışaq, burda münasib deyil idi, çünki mənim danışası sözüm çoxdur, olur ki, vəzir bura gəlsin.

Şölə xanım. Xatircəm ol, bu gün vəzir bura gələ bilməz.

Teymur ağa. Necə gələ bilməz?

Şölə xanım. Ondan ötrü ki, bu gün növbəti Ziba xanımın otağındadır. Onun qalmaqalının qorxusundan hərgiz cürət edib bura ayaq basa bilməz.

Teymur ağa. Bu hesabi sözdür, amma yalnız bu ehtimal ilə xatircəm olmaq olamaz; genə gərək ehtiyatı əldən qoymamaq, bəlkə bir ittifaq ilə bura gəlmək istədi.

Şölə xanım. Fikir eləmə, Nisə xanıma tapşırıbmışam ki, dəhlizdən dışqarı bir yerdə oturub gözləlsin; əgər vəzir görünsə, tez bizi xəbərdar etsin. Yoxsa qorxursan?

Teymur ağa. Mən qorxan adam deyiləm, bir para səbəblərə görə mən istəmirəm ki, vəzir məni burda görə, gedib xana xəbər verə. Bir neçə fikrim var; gərəkdir əvvəl onları itmamə yetirəm.

Şölə xanım. Əlbəttə, gərəkdir vəzir bu işləri bilməyə, yoxsa xana bildirər, iş bilkülliyyə pozular.

(M.F.Axundov. "Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran")

Testlər

1. Rəsmi müraciət etiketi hansıdır?

- A) Oğlum
- B) Cənab
- C) Xanım
- D) Əzizim

2. Müraciət etiketlərini göstərin:

- A) Oğlum, uğur olsun, sağ olun
- B) Salam, bağışlayın, gecəniz xeyrə qalsın
- C) Təbrik edirəm, qızım, cənab
- D) Buyurun, əyləşin, xanım, cənab

3. Nitq etiketləri haqqında səhv fikri göstərin:

- A) Elə nitq etiketləri vardır ki, müəyyən dövrdə, mərhələdə işlənilib, sonra ünsiyyətdən çıxır
- B) Yoldaş! Vətəndaş! müraciət formaları fəal işlənən nitq etiketləridir
- C) Nitq etiketlərindən yerli-yerində istifadə olunması ünsiyyətin normal gedişinə, anlaşılmaya kömək edir
- D) Elə nitq etiketləri vardır ki, əsrlər, minilliklər boyu sabit qalır.

4. Biri müraciət etiketinə aid deyil:

- A) Qızım

- B) Bağışlayın
- C) Cənab
- D) Vətəndaş

5. Sıranı tamamlayın.

Xoş gördük! Gün aydın! Axşamınız xeyir!...

- 1. Gecəniz xeyrə!
- 2. Təbrik edirəm!
- 3. Gözünüz aydın!
- 4. Xoş gəlmişsiniz!

6. Biri yanlış fikirdir:

- A) Müraciət etiketləri daha işləkdir.
- B) Etiketlərdən istifadə ünsiyyət üçün daha səmimi şərait yaradır.
- C) Bir xalqın etiketlərində heç bir dəyişiklik ola bilməz.
- D) Nitq etiketləri həm də nitq yarlıqları adlanır.

7. Biri qeyri-rəsmi müraciət etiketidir:

- A) bəy
- B) xanım
- C) cənab
- D) oğlum

**8. "Tələsik söyləmə sözünü bir dəm,
Fikrini kamil de, gec olsa, nə qəm".**

Beytin müəllifi kimdir və mədəni nitqin hansı tələbi qoyulur?

- A) S.Şirazi. Aydınlıq
- B) N.Gəncəvi. Yığcamlıq
- C) Ə.Firdovsi. Yığcamlıq
- D) Ə.X.Dəhləvi. Aydınlıq

9. Biri müraciət etiketinə aid deyil:

- A) Cənab
- B) Vətəndaş
- C) Qızım
- D) Bağışlayın

10. Müraciət etiketlərini göstərin:

- A) Təbrik edirəm, qızım
- B) Buyurun, əyləşin, xanım
- C) Oğlum, uğur olsun
- D) Salam, bağışlayın, gecəniz xeyrə qalsın.

SÖZ HAQQINDA ATALAR SÖZLƏRİ

Abır istəsən çox demə, sağlamlıq istəsən çox yemə.
Adam var ki, dindirərsən can deyər.
Adam var ki, dindirməsən yaxşıdır.
Allaha doğru sözdən qiymətli bir qədəqə yoxdur.
Ayaq büdrəməsi dil büdrəməsindən yaxşıdır.
Bir ağızdan çıxan söz yüz ağıza yayılır.
Dadlı söz dost qazandırar, acı söz düşmən.
Dadlı söz can arzusu, dadsız söz baş ağrısı.
Damcı daşa dəyər, söz başa.
Danışmaq gümüş olsa, danışmamaq qızıldır.
Danışan dağı aşar, danışmayan yolu çaşar.
Doğru söz acı olar.
Doğru söz qılıncdan itidir.
Doğru danışanın atı yüyürək olar.
Dil var bal gətirir, dil var bəla.
Dil gətirəni el gətirər.
İnsan ölər, söz qalar.
İki dinlə, bir söylə.
Dil ürəyin açarıdır.
Kişi sözü üzə deyər.
Sözü ağzında bişir, sonra çıxar.
Qaba söz qaba hərəkətdən pisdır.
Sözü at, yiyəsi götürər.
Sözü bişir, sonra düşür.
Söz bir olsa, dağ oynadar yerindən.
Söz böyüyün, su kiçiyin.

Sözün doğrusunu zarafatda deyərlər.
Sözünü bilməyən ağız başa toxmaq vurdurar.
Sözünü bilməyəne aşağı başda da yer yoxdur.
Söz danışığından keçər.
Söz həyatın bəzəyidir.
Söz çeynəyən çox, söz deyən az.
Söz götürənin, yer oturanındır.
Söz insanın vuran əlidir.
Söz qılıncdan da itidir.
Söz var gələr-keçər, söz var dələr-keçər.
Söz var, dağa qaldırar, söz də var ki, dağdan endirər.
Söz həyatın bəzəyidir.
Söz odur ki, haqqa vara.
Söz sözün dayığıdır.
Sözü məqamında deyərlər.
Söz vaxtına çəkər.
Söz sözü çəkər, arşın bezi.
Sözün zahiri zərif, batini lətif olmalıdır.
Sözün yaxşısı baldan şirindir.
Söyləyən olma, dinləyən ol.
Yer var danışarlar, yer var sözü udarlar.
Sözü söylə alana, qulağında qalana.
Söz var iş bitirər, söz var baş itirər.
Söz var el içində, söz var ev içində.
Sözü sözdən alarlar.
Sözün qədəmi yeyin olar.
Söz həm məlhəmdir, həm də yara.
Ürəkdən çıxan söz ürəyə gedər.

Görkəmli şəxsiyyətlərin dil, nitq, söz haqqında fikirləri

Vətənin bir ovuc torpağını bir ovuc altundan, dilimizin bir kəlməsini bir ölçü mücəhərdən üstün bildim. Dilimizin və Vətənimizin əbədiyyən yaşaması üçün əlimdən gələni etdim. Məni lənətlə yad etməyin! Yaxşı nə etdimsə, davam etdirin, xətararımı təkrar etməyin... Atalar sizə üç əmanət qoyub: «Torpağımız, dilimiz, qeyrətimiz!»

Şah İsmayıl Xətayi

«Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir».

Heydər Əliyev

«Biz dünyanı dilimiz vasitəsilə öyrəndik, dilimiz vasitəsilə tərbiyə tapdıq».

Abbas Səhhət

«Qrammatikasız oratoriya küt, poeziya pəltək, fəlsəfə bünövrəsiz, tarix xoşagəlməz, hüquqşünaslıq şübhəlidir».

M.V.Lomonosov

«Dilin qanunlarına itaətkarlıqla tabe olun və birdəfəlik möhkəmcə bilin ki, bu qanunlar sizin üçün müqəddəsdir»

Bualo

«Zaqafqaziya diyarının tatar dili¹ türk dilindən az fərqlənir və fransız dili ilə Avropanı gəzmək mümkün olduğu kimi, onunla da bütün Asiyanın bu başından o başına getmək mümkündür»

A.A.Bestujev-Marlinski

Azərbaycan dili silahdı, qafil
Qalacaq cahanda Günəş qalınca,
Gül yarpağı qədər bu tər, incə dil,
Qəzəbli vaxtında dönür qılınca.

B.Dubrovın

Müxtəlif səciyyəli insanların ürəyinə nüfuz etməyi bacarmayan, onları həyəcana gətirən və ya sakitləşdirməyin səbəblərini bilməyənlər öz nitqləri ilə arzu etdikləri məqsədə çata bilməzlər.

Siseron

Ədibin əsası sözdür. Gözəl söz söyləməyi bilən şərəfə çatar.

Ədib Əhməd Yüknəki

¹ Azərbaycan dili.

Ürək bulud, sözüm inci, könülsə bir dərya
Dilim bu gövhərə carçı, zəmanə isə bəha.

Əbül-ülə Gəncəvi

Dilim qılinc, oxum isə səhər vaxtı çəkdiyim ah,
Sındıraram səflərini, olsa da yüz eylə ləşkər.

Mücirəddin Beyləqani

Sözün kəsər və kəskinliyi qılınca sirayət edərək onu
itiləşdirmiş, materialını saflaşdırmışdır.

Xətib Təbrizi

İztirab çəkən könüllər sözdən aram tutur.

Qətran Təbrizi

Bəzən dil sıyrılmış qılınca bənzər,
Ayıq ol, başını bədəndən üzər.

Xaqani

Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa, nəyə gərək düşüncə?

Nizami

Artıq söz danışma, başı ağrıdar,
Hər deyilən sözə çıxma özündən,
Ötən bülbül olma məclisdə gəl sən.

Marağalı Əvhədi

Bu babda gərçi paz çoxdur,
Söz qapusu xatirə açuqdur.
Liykən qüləlüm muna qənaət,
Ta rəf olə işvəyi-şəfaət.

Məsihi

Bənd olmuşam şirin-şirin sözünə,
Sözləri qənd, ağızları piyalə,
Tutilər lal olur şirin dilindən.

Vaqif

Acı sözdən öz dilini dişlərsən.

Saib Təbrizi

Dilin qanunlarına itaətkarlıqla tabe olun və birdəfəlik möhkəm bilin ki, bu qanunlar sizin üçün müqəddəsdir.

Bualo

Uşaq ana dilini öyrənərkən yalnız şərti səsləri öyrənmir. O, eyni zamanda ana dilinin doğma döşündən mənəvi həyat və qüvvət içir. Ana dili, təbiəti ona heç bir təbiətçinin izah edə bilmədiyi bir şəkildə izah edir; o, uşağı onu əhatə edən adamların xarakteri ilə, içərisində yaşadığı cəmiyyətlə, onun tarixi ilə heç bir tarixçinin tanış edə bilməyəcəyi bir tərzdə tanış edir; o, uşağı xalq poeziyasına heç bir bədiyyatçının edə bilməyəcəyi bir tərzdə daxil edir; nəhayət, o, elə məntiqi anlayışlar və fəlf

səfi görüşlər verir ki, əlbəttə, bunu heç bir filosof uşağa verə bilməz.

K.D.Uşinski

İnsanlar nəyi hiss edir və başa düşürlərsə, onu ifadə edirlər, onlar yalnız özləri yaxşı başa düşmədiklərini ifadə etməkdə söz tapa bilmirlər.

V.Q.Belinski

Nəyi dumanlı təsəvvür edirsənsə, onu dumanlı da ifadə edirsən. İfadələrin qeyri-dəqiqliyi və dolaşıqlığı yalnız fikirlərin dolaşıqlığını təsdiq edir.

N.Q.Çernışevski

İnsan şərəfinin bir dəlili də nitqidir.

H.B.Zərdabi

Danışdığı sözün qiymətin bilə,
Məcəzi danışa, məcəzi gülə.
Kəlməsindən ləl, gövhər süzülə,
Tamam sözü müəmmalı gərəkdir.

Aşıq Ələsgər

Cəbhədə qılınca, məclisdə gözəl nitqə malik olanlar qəhrəmandır.

M.S.Ordubadi

Gəlib-gedər yaxşılar da, yaman da,
Qu tükündə, saman üstə yatan da.
Aşıq Alı, nə qazandın cahanda,
Səndən qalan qatar-qatar söz oldu.

Aşıq Alı

Nahaq söz od vurur qəlbə,
Fəqət haqq söz keçər daşdan
Ucuz söz qan qaraldar ki,
Küsərsən dostla sirdaşdan.

S.Vurğun

Dil könüllər fəth edən
Böyük insan gücüdür.
Dili qiymətdən salar
Ucuz söz, hiylə, böhtan,
Elə saxla dilini,
Nə dil səndən utansın,
Nə sən dilindən utan.

R.Rza

Söz qiymətli daşlar kimidir. Bu daşları yaxşı yonur,
cilalandırıb ən şərəfli sarayların mərmər divarlarını bəzə-
mək üçün işlədirlər.

M.İbrahimov

TERMINLƏR LÜĞƏTİ

bəlağət – gözəl, aydın danışma qabiliyyəti, natiqlik haqqında elm.

danışiq etikasası – insanların bir-biri ilə münasibətlərini tənzim edən danışiq normaları.

daxili nitq – səslənməyən, danışanın özü ilə əlaqələ-nən, səssiz, lal nitq.

dialog – (yunanca *dialogos*) – iki adamın nitqi.

diskussiya – latın mənşəli “diskussiya” (*diskussio*) sözü olub “araşdırmaq”, “təhlil etmək”, “təhqiqat apar-maq” deməkdir.

evfemizm – yaxşı danışmaq, hər hansı bir sərt mə-nanı yumşaltmaq, münasib olmayan söz və ifadə əvəzinə yumşaq, nəzakətli söz və ifadələr işlətmək. Məs.: “Məni başa düşmədiniz” əvəzinə “Deyəsən, fikrimi sizə çatdır-a bilmədim” və s.; “yox” əvəzinə “xeyr”, “düz deyil” əvə-zinə “həqiqətə uyğun deyildir” işlətmək və s.

evfuizm – həddindən artıq dəbdəbəli, təmtəraqlı nitq.

emosional rəng – danışanın hissi və iradəsi ilə bağlı olub sözlərə, ifadələrə əlavə olunan məna çaları, incə mə-na fərqi.

etiket – ritual (fransız *etiquette*), nitq etikasası: qəbul olunmuş danışiq forması.

elmi-bəlağət-natiqlik – fikri gözəl, səlis ifadə etmək haqqında elm.

elmi-bəyan – ritorika, bəlağət elmi;

elmi nitq mədəniyyəti – elmi əsərlərin, mətnin, danışıqın dinləyici və oxucuya zehni və estetik təsiri;

genetik nitq – əl və bədən hərəkəti vasitəsilə yaranan ünsiyyət, kommunikativ aktın bir hissəsi;

fəsaht – gözəl, aydın danışıq qabiliyyəti;

xitabət – nətiqlik sənətindən bəhs edən bir şöbə;

nitq aktı – müəyyən məqsədlə danışan və dinləyənin ünsiyyəti şəklində nitq parçası;

nitqin emosionallığı – nitqin dinləyicinin emosiyalarına təsir etməklə onda müəyyən hiss oyada bilməsi qabiliyyəti;

nitq parçası – daxili formaya malik olan, struktur-semantik cəhətdən vahid təşkil edən nitq parçası. Məsələn, cümlə, abzas;

nitqin sürəti – müəyyən zaman ərzində nitqin sürəti. Yavaş, adi, sürətli nitq. Bütün hallarda sözlərin tam və aydın tələffüzü başlıca göstəricidir;

nitq texnikası – üç cəhət nəzərdə tutulur: tənəffüs, səs və tələffüz;

nitq təqtisi – ifadənin ritmik – intonasiya vasitəsilə ayrılabilən ən kiçik mənalı hissəsi;

intellektual nitq – informasiyanın verilməsi məqsədilə məntiqə əsaslanan nitq;

interpretasiya – izah etmə;

inversiya – ifadəliliyi yaratmaq, üslubi effekti artırmaq məqsədilə cümlənin qəbul olunmuş işlək sırasının pozulması;

iyerarxiya – nitq etiketində yaş və vəzifə üstünlüyü.
Məs.: yaş və vəzifəcə özündən böyüklərə “sən” əvəzinə
“siz” deyə müraciət olunması;

jarqon – hər hansı bir məqsədlə fikrin başqalarından
gizlədilməsi üçün adamların yaratdıqları uydurma süni dil;

kommunikasiya – ünsiyyət, ümumi, şərikli ünsiyyət;

məam – məna, üslubiyyat, ritorika;

orfoepiya – dilçiliyin ədəbi tələffüzü öyrənən və
müəyyənləşdirən bölməsi;

polemika – yunan mənşəli söz (*polemikos*) olub hər
hansı bir sahədə (siyasət, din, fəlsəfə, incəsənət və s.) söz
və fikir çəkişməsi;

poliloq – (yunanca *polu* - çox, *logos* - nitq) – söhbətdə
iştirak edən çox adamın nitqi, mükaliməsi;

replika – dialoq iştirakçılarının hər birinin qısa nitqi;

ritor – (yunanca *rhetor*), orator, Qədim Yunanıstan
və Romada natiq mənasını verən söz;

ritorika – natiqlik elmi, sənəti haqqında nəzəriyyə,
fəsahtətli və bəlağətli nitq, bəyan;

ritorik fiqurlar – anafora, antiteza, inversiya, ritorik
sual, təkrar, ritorik xitab, epifora və s.;

spontan – təbii nitq, təşkil olunmamış, bədahətən;

süxəndan – söz ustası, gözəl danışan;

suxənvər – dil vahidlərinin köməyi ilə müəyyən mə-
lumatı bildirmə, xəbər vermə;

ziyalı nitqi – yazıçılar, müəllimlər, aktyorlar, radio
və televiziya işçiləri, jurnalistlər və bədii qiraət ustaları-
nın nitqi, danışığı;

şərhi-bəyan – izah, aydınlaşdırma, anlaşıma, açıq söyləmə;

tavtologiya – (yunanca *tavto* – həmin, özü, *logos* – söz) cümlədə eyni və mənacə yaxın olan sözlərin təkrarından yaranan artıqlıq. Məs.: atəşkəsi kəsmək, geyimi geymək, tamaşaya tamaşa etmək, başlamağa başlamaq və s.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. "Azərtədrisnəşr", Bakı, 1958.

2. Abdullayev A.S. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, "Maarif", 1960.

3. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti. Bakı, "Maarif", 1981.

4. Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı, "Maarif", 1966.

5. Abdullayev N.Ə. Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri. Bakı, 1985.

6. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1998.

7. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, 2002.

8. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti. Bakı, 2004.

9. Azərbaycan dilinin müxtəsər orfoepiya lüğəti. Bakı, 2012.

10. Abdullayev N.Ə., Təhirov Q.İ. Düzgün yazı təliminin bəzi məsələləri. Bakı, 2004.

11. Abdullazadə N., Xəlqov F. Azərbaycan dili. Bakı, 2006.

12. Adilov M.N. və b. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, "Maarif", 1989.

13. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1973.

14. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.

15. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, "Elm", 1982.

16. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, Bakı, "Elm", 1983.

17. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, 1988.

18. Dəmirçizadə Ə.A. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1969.

19. Dəmirçizadə Ə.A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1984.

20. Əfəndizadə Ə.R. Azərbaycan ədəbi tələffüzü haqqında. "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" (metodik məqalələr toplusu), IV buraxılış, Bakı, 1955.

21. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiyası təliminin elmi əsasları. "Maarif", 1968.

22. Əfəndizadə Ə.R. Tələffüzün müxtəlif üslubları haqqında. "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" (metodik məqalələr toplusu), II buraxılış, Bakı, 1966.

23. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti. Bakı, 1983.

24. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı, "Elm", 1973.

25. Əhmədov Ş. Mühazirəçilik məharəti, natiqlik sənəti. Bakı, "Gənclik", 1985.

26. Əhmədov Ş. Mühazirəçinin nitqi. Bakı, 1975.

27. Əhmədov B. Sadə cümlənin tədrisi prosesində nitq inkişafı üzrə aparılan işlər. Bakı, "Azərtədrisnəşr", 1964.

28. Əhmədov Ə. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi məsələləri. Bakı, 2007.

29. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, 2003.

30. Əliyev K. Natiqlik sənəti. Bakı, 1994.

31. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001.

32. Əliyeva S. Azərbaycanda məhkəmə sənədlərinin dili (avtoreferat), Bakı, 2002.

33. Əsgərov M. Bədii qiraət, Bakı, 1973.

34. Xəlilov H. Diplomatiya mədəniyyəti və natiqlik sənətinin kateqoriyaları. Bakı, 1994.

35. Xudiyev N. Zamanın axarı ilə. Bakı, 2004.

36. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı, "Elm", 1998.

37. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999.

38. Hüseynov R. Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişafı (avtoreferat), Bakı, 2007.

39. Kəlbəliyev Ə. Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin nitq etikətlərindən düzgün istifadə bacarığının aşılması imkanları. Bakı, 2002.

40. Quliyev S., Hüseynov T. Gəncliyin davranış və nəzarət dəyərləri. Bakı, 1997.

41. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, "Maarif", 1985.
42. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003.
43. Məmmədov İ. Ekran, efir və dilimiz. Bakı, 1989.
44. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966.
45. Məhərrəmli Q. Televiziya dili (avtoreferat), Bakı, 2004.
46. Müasir Azərbaycan dili, II hissə, Bakı, 1980.
47. Muradov B. Nitq mədəniyyəti. Bakı, 2007.
48. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 2010.
49. Nəsirəddin T. "Əxlaqi-Nasiri". Bakı, 1989.
50. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1969
51. Şirəliyev M.Ş. Müasir Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. "Elm", 1970.
52. Stanislavski. Mənim səhnə həyatım. Bakı, 1963.
53. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, "Maarif", 1966.
54. Səməd Vurğun. Əsərləri, V cild, Bakı, 1972.
55. Rüstəmov F. Pedaqogika tarixi. Bakı, 2010.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	3
I BÖLMƏ	
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDQIQI, İNKİŞAFI VƏ TƏBLİĞİ	
AZƏRBAYCAN DİLİ HAQQINDA MƏLUMAT AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ONA DÖVLƏT QAYĞISI	7
"AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ" FƏNNİNİN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ	27
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ ANLAYIŞI.....	34
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN BAŞQA ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ.....	37
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TARİXLƏ ƏLAQƏSİ.....	45
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDQIQI, İNKİŞAFI VƏ TƏBLİĞİ HAQQINDA	48
ROMA NATİQLİK MƏKTƏBİ	58
AVROPADA NATİQLİK.....	63
ŞƏRQDƏ NATİQLİK SƏNƏTİ.....	72
AZƏRBAYCANDA NATİQLİK SƏNƏTİ.....	75

II BÖLMƏ

NİTQIN TIPLƏRİ, NÖVLƏRİ VƏ FORMALARI

DİL və NİTQ.....	101
DİALOJİ NİTQ	119
TƏŞKİL OLUNMAMIŞ NİTQ.....	123
NİTQIN FORMALARI	127
ŞİFAHİ NİTQ	127
SİNTAKTİK QURULUŞLARIN TƏLƏFFÜZ QAYDALARI	145
ŞİFAHİ NİTQDƏ MİMİKA VƏ JESTİN YERİ	159
NİTQIN NÖVLƏRİ	166
M.Ə.RƏSULZADƏNİN DİPLOMATİK NATİQLİYİ	168

HEYDƏR ƏLİYEVİN İCTİMAİ-SİYASİ NATİQLİYİ	172
MƏHKƏMƏ NATİQLİYİ.....	185
AKADEMİK NATİQLİK.....	189
İCTİMAİ-MƏİŞƏT NATİQLİYİ.....	201
EKRAN NİTQİ.....	204
YAZILI NİTQ	207

III BÖLMƏ

MƏDƏNİ NİTQƏ VERİLƏN BAŞLICA TƏLƏBLƏR

NİTQİN AYDINLIĞI.....	212
NİTQİN DÜZGÜNLÜYÜ.....	216
NİTQİN DƏQİQLİYİ.....	218
NİTQİN YIĞCAMLIGI	221
NİTQİN TƏMİZLİYİ	227
NİTQİN ZƏNGİNLİYİ.....	231
NİTQİN SADƏLİYİ	233
NİTQİN MÜNASİBLİYİ	234
NİTQİN ORİJİNALLIĞI.....	239
NİTQİN RABİTƏLİLİYİ.....	241

IV BÖLMƏ

ƏDƏBİ DİL, ONUN NORMALARI

FONETİK NORMALAR	255
ORFOQRAFİK NORMALAR.....	256
ORFOQRAFİYA QAYDALARI	266
DURĞU İŞARƏLƏRİ VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ	
MƏQAMLARI.....	269
NÖQTƏ	270
VERGÜL.....	271
NÖQTƏLİ VERGÜL.....	273
D E F İ S.....	273
T İ R E	274
İKİ NÖQTƏ	275
ÜÇ NÖQTƏ	276
SUAL İŞARƏSİ.....	277

NİDA İŞARƏSİ.....	278
ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ NORMALARI	285
ALINMA SÖZLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ	298
NAĞİL-HƏYAT	305
GRAMMATİK NORMALAR.....	312

V BÖLMƏ

ÜSLUB VƏ ÜSLUBİYYAT

NİTQİN ÜSLUBLARI.....	322
FUNKSIONAL ÜSLUBLAR.....	324
BƏDİİ ÜSLUB.....	330
METAFORA	337
METONİMİYA	339
SİNEKDOXA	340
EPİTET.....	340
BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ	345
ELMİ ÜSLUB.....	349
PUBLİSİSTİK ÜSLUB.....	352
MƏİŞƏT ÜSLUBU	355
RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUB.....	357
ƏMƏLİ YAZILARA AİD NÜMUNƏLƏR.....	361
EPİSTOLYAR ÜSLUB	371

VI BÖLMƏ

NİTQİN ETİK MƏSƏLƏLƏRİ

SUALVERMƏ, SÖHBƏTƏQOŞULMA	389
CAVABVERMƏ	393
DİSKUSSİYA MƏDƏNİYYƏTİ.....	416
MƏDƏNİ NİTQİN ETİKETLƏRİ	424
SÖZ HAQQINDA ATALAR SÖZLƏRİ.....	436
GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN DİL, NİTQ	
SÖZ HAQQINDA FİKİRLƏRİ.....	438
TERMİNLƏR LÜĞƏTİ.....	448
ƏDƏBİYYAT	452

Rahilə Abdinova

*ATU-nun nəzdində Bakı Dövlət Rabitə və Nəqliyyat
Kollecinin müəllimi*

Natəvan Hüseynova

*ATU-nun nəzdində Bakı Dövlət Rabitə və Nəqliyyat
Kollecinin müəllimi*

"Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti"

Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələri üçün dərslik.

Bakı, "Elm və təhsil", 2020.

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı
Korrektor: Şamil Tahirli

Çapa imzalanmış 09.09.2020
Şerti çap vərəqi 28. Sifariş № 483
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4

